DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

49ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
Hoogleeraar te Amsterdam.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL
LEIDEN — 1909.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

49ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL
LEIDEN. — 1909.

Deze 49ste jaargang heet zoo om de volgorde niet te verbreken; hij moest eigenlijk de 47ste heeten, daar de DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN voor het eerst in 1861 uitgegeven, maar in 1866 en 1871 niet verschenen zijn.

RED.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL — LEIDEN.

INHOUD.

P. J. Glasz, Een en ander uit de geschiedenis der Alkmaarsche Doopsgezinden vóór 1600 . . . 1
H. J. Busé, Jelle Sipkes van Teerns 49
K. Vos, Adam Pastor (*met drie bijlagen*) 104
A. van Gulik, Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgde Zwitschers in 1710 en 1711. (II—IV; slot) 127
K. Vos, De Doopsgezinden te Schiedam 156
Cr., Menniste stoutigheden in de Rijp (1628) en te Winterswijk (1638) 169
Jo. de Vries, Vrede bij een donker verleden. Leerrede over I Timoth. 1 : 12, 13 173
Kroniek (1 Okt. 1908—30 Sept. 1909) 185

Besturen van Sociëteiten en andere instellingen . . 204
Naamlijsten van Emeriti enz. 216
Naamlijst van de gemeenten en leeraren. 219

EEN EN ANDER UIT DE GESCHIEDENIS DER ALKMAARSCHE DOOPSGEZINDEN VÓÓR 1600.

De lezer moet in dit artikel niet meer verwachten dan het opschrift aangeeft. Derhalve geen volledige geschiedenis. Haar te geven was eerst wel mijn plan, doch bleek mij al spoedig onmogelijk te zijn, door het ontbreken der vereischte gegevens. Een zeer groot gedeelte dier geschiedenis zal wel voor altijd verborgen blijven, doordat de bescheiden, waaruit wij haar zouden moeten putten, verloren zijn gegaan. Zoo is het archief der vereenigde waterlandsche en Vlaamsche gemeente te Alkmaar bijna geheel verbrand ten tijde dat de Fransche troepen in 1799 waren geherbergd in de kerk op den Koningsweg. De thesauriersrekeningen der stad, die zeker licht hadden kunnen werpen op menig punt, dat nu zoo duister is, beginnen pas met 1600. Het correctieboek, berustende in het Rijksarchief te Haarlem, loopt van 1517—1557 en laat ons alzoo, wat het tijdvak 1557—1572 aangaat, in het duister. Het archief der Ned. Herv. Gemeente, dat naar ik hoopte nog al wat over de Doopsgezinden zou bevatten, bevat over hen haast niets. Ten gevolge van dit alles is het mij niet mogelijk meer te geven dat „een en ander" uit de geschiedenis der Alkmaarsche Doopsgezinden vóór 1600.

Moge dat, hoe onvolledig het ook zij, de belangstelling van de lezers der Bijdragen verwerven.

Prof. De Hoop Scheffer zegt in zijn bekend werk [1]): „al ligt bij het gadeslaan van den snellen vooruitgang van het Anabaptisme, omstreeks 1534 en 1535 in het oostelijk deel van Noord-Holland, benoorden de Zaanstreek, ongetwijfeld de gissing voor de hand, dat ook daar de sacramentisten vroeger vasten voet hadden gekregen, toch blijkt de waarheid dier gissing niet uit officieele bescheiden. 't Is alsof in de Kennemerlander dorpen langs het duin, te Alkmaar, te Schagen, te Niedorp geen enkele priester, ja geen enkele ingezetene was, die zich aangetrokken gevoelde tot de Hervorming, alsof op godsdienstig gebied slechts één macht hen uit den slaap der onverschilligheid kon wekken, maar dan ook plotseling hen overmeesteren zou: de macht van het Anabaptisme".

Het wil mij voorkomen, dat het oordeel hierin uitgesproken over Alkmaars ingezetenen te streng is en er hier meer dan één zal zijn geweest, die het nieuwe licht met blijdschap begroette en in wiens hart menig woord, dat elders zoozeer ingang vond, ook weerklank had gevonden.

't Is waar — officieel blijkt hiervan niets vóór 1531. Geen der priesters van de St. Laurentiuskerk „werdt suspect gehouden voir een Lutheraen"; geen monnik, geene non ontvluchtte het klooster van St. Anna of St. Salvator; geen bepalingen werden vóór 1535 door schout en schepenen gemaakt tegen conventiculen waar „simpele harten verleyt wierden".

Waarom ik dan meen, dat men te Alkmaar niet geheel en al geestelijk was ingeslapen en niet ganschelijk onverschillig moet zijn geweest voor het nieuwe dat kwam?

Omdat het humanisme hier heeft gebloeid. Immers door

---

1) De Hoop Scheffer, *Geschied. der Kerkherv. in Nederland tot* 1531. I, bl. 570.

de vroedschap waren aan het hoofd der Latijnsche school geplaatst mannen, niet zoo beroemd als WESSEL GANSFOORT en ERASMUS, maar toch van beteekenis en grooten invloed in de geestelijke beweging dier dagen. Onder hen komen uit het oogpunt, waaruit ik hen bezie, het meest in aanmerking JOHANNES MURMELLIUS en PETRUS NANNIUS.

JOHANNES MURMELLIUS was een leerling van de beroemde Deventer school, waarvan het hoofd was ALEXANDER HEGIUS, de boezemvriend van WESSEL GANSFOORT. Hoe de oogen van Alkmaars vroede vaderen op den toenmaligen conrector der domschool te Munster werden gevestigd, toen in 1513 BARTHOLOMEUS COLONIENSIS, een man van buitengewone geleerdheid „ein zweifellos grosser Philosoph" [1]) het rectoraat nederlegde? Misschien door BATHOLOMEUS COLONIENSIS? Of door den abt van Egmond, MEINARDUS MAN, die trachtte het klooster te Egmond in humanistischen geest te hervormen en met wien MURMELLIUS na zijn komst te Alkmaar, zeker veel heeft omgegaan? [2]).

In ieder geval — de vroedschap deed een goede keuze. Want MURMELLIUS was een man van diep godsdienstig gemoed, ernstig in leven en in werken, vast van karakter, streng in waarheidsliefde, in de hoogste mate bescheiden — „een man van veelzijdige ontwikkeling, zoodat hij als filoloog misschien alleen beneden ERASMUS stond, als onderwijzer met HEGIUS mocht worden gelijk gesteld" [3]). Kon het nu wel anders of hij, die zelf zoo liefhad vroomheid en reinheid, moest met groote droefheid het zedelijk verval van een groot gedeelte der geestelijkheid aanzien. Zoo is het

---

1) Dr. REICHLING, *Bartholomei Coloniensis epistola mythologica* bl. VII.

2) Dr. H. VAN GELDER, *Geschiedenis der Latijnsche school te Alkmaar.* 1905, bl. 95.

3) Dr. D. REICHLING, *Johannes Murmellius*, Sein Leben und seine Werke. 1880. bl. VII.

dan ook geweest. Met diep medelijden ziet hij hoe bijna alle geestelijken in de armen van Bacchus en Venus zijn gevallen; hoe slechts een enkele een geheiligd leven leidt en daarvoor dan ook aller lof en eer verdient [1]). En kon het ook wel anders dan dat, toen de strijd tusschen REUCHLIN en de theologische faculteit was ontbrand, naar aanleiding van REUCHLIN'S verdediging van den Talmud, hij zich aan de zijde van den humanist schaarde? Met blijdschap begroet hij de in 1513 verschenen „defensio J. Reuchlini contra calumniatores suos colonienses". Hij schrijft daarvan in 1514 „ik heb nooit iets aangenamers gelezen, dan dit boek van den voortreffelijken REUCHLIN, waarin hij de zeden der tegenwoordige theologen als met het penseel van een kunstenaar geteekend heeft [2]). Neemt men nu daarbij in aanmerking, dat door den keizer het drukken en het lezen der werken van REUCHLIN was verboden, dan meen ik, dat hoewel MURMELLIUS zegt, nooit iets te willen uitgeven wat strijdt met de leer der Katholieke Kerk, in hem toch die geest was, die de oppositie tegen de bestaande orde in kerk, staat en gezin heeft wakker geroepen.

Nadat MURMELLIUS in 1517 Almaar had verlaten trad in 1521 PETRUS NANNIUS op als rector der school.

Was hij de nieuwe denkbeelden wel gezind of stond hij er vijandig tegenover? SCHOOCKIUS noemt hem [3]) een der mannen „qui reformationi faverunt". Men twijfelt er aan of hij dit terecht doet. Vooral VAN HEUSDEN en VAN RIJN in hunne „Beschrijving van de oudheden en gestichten van Kennemerland". Het wil mij voorkomen dat zij dit ten onrechte doen. Wel is NANNIUS in 1539 hoogleeraar geworden

---

1) T. a. p. bld. 44
2) T. a. p. bld. 116.
3) SCHOCCKIUS, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis.* 1651, bl. 449.

aan het Collegium Buslidianum te Leuven, in welke betrekking hij tot aan zijn dood in 1557 gebleven is — doch daarmee is nog niet bewezen, dat hij niet een dier mannen kan zijn geweest, die geenszins scherp tegenover de reformatie stonden maar veeleer haar gunstig gestemd waren, zij het ook zonder zich bij haar aan te sluiten. Wij vragen dit — wachtende op een die ons een biographie van NANNIUS zal geven; — indien hij zich scherp tegenover de Hervorming had gesteld, zou dan wel op bevel van de „index expurgationis" een voorrede, door NANNIUS geplaatst in zijn werk „de sapientia Salomonis", zijn geschrapt en tevens vele andere dingen uit dat werk zijn verwijderd? Dit wijst er toch wel op dat in NANNIUS' werk voorkwam, wat in strijd was met de opvatting der Kerk. Wij vragen verder, hoe komt JOHANNES SARTORIUS er bij, hem een begunstiger der reformatie te noemen indien hij dat niet is? SARTORIUS, die NANNIUS zeer goed kende, zal toch wel geweten hebben, hoe deze tegenover de Hervorming stond. Mijn overtuiging is dan ook, dat een studie over PETRUS NANNIUS zal doen zien dat SCHOOCKIUS' oordeel juist is en men den Alkmaarschen rector gerust mag rekenen tot hen, die zonder met de Kerk te breken en zich tot de reformatoren te willen rekenen, door hun geestesrichting er toch voor een groot gedeelte toe hebben behoord.

Waar nu zulke mannen door de vroedschap aan het hoofd der Latijnsche school waren geplaatst, daar zullen zij, gelijk overal geschiedde, in hun omgeving geestverwanten hebben gevonden of gekregen en zij elkander door bevordering der humanistische studiën hebben opgeleid tot een meer gezonde philosophie, dienstig voor de afbraak der scholastiek, het bolwerk der kerkleer. Maar bovenal zullen de leerlingen door deze mannen onderwezen en onderwezen niet alleen in het Grieksch en Latijn doch ook in schriftverklaring, uitlegging van de

evangelische- en epistel-pericopen over het geheele kerkjaar, met de liefde tot het nieuwe den jongeren eigen, enkele vrijere opvattingen door hun leermeesters voorgestaan met graagte hebben aangenomen, om straks daar aan andere meeningen toe te voegen, die geheel en al met de kerkleer streden.

Als een paar bewijzen voor het loslaten van het oude en het grijpen naar het nieuwe kan het volgende dienen.

1e. In een oud keurboek berustende in het archief der stad Alkmaar, dat met het jaar 1520 aanvangt, luidde art. 81:

„mede dat nijemand oock wie hij sij en moet gaen kallen of clappen in de prochye kercke, in de cruyswercken of in den omganck gaende om de choor onder den godelycken dienste, te weten onder die seuen getyde, misse, vesper, ende 't loff off oock onder sermoenen. Gepubliceert op nyens op den 16 meie 1533; herkondigt 14 Jan. 1548, 11 Dec. 1548 en 24 Jan. 1549 toen dit nog bysonderlycken werdt gedaen".

Dus reeds in 1520 niet de noodige eerbied onder de godsdienst-oefeningen; kallen en clappen terwijl de mis werd werd opgedragen; rondloopen wanneer de sermoenen werden gehouden en daarbij dit op zulk een storende wijze doende dat er een keur voor moest uitgevaardigd! Het geeft te denken en wel dit, dat er reeds toen bij meerderen een groote onverschilligheid voor den katholieken eeredienst moet zijn geweest.

2e. Door schout en schepenen werd aanteekening gehouden van de absenties der leden van den schepenbank.

In zulk een boekje vond ik dit:

nota „op ten XVIII Juny anno XV seven en twintig sonder Jacob Willemszoon, Jan Florysz, ende Jacob Willemszoon mit Jan Florysz en waren oick niet in der processie als men 't sacrament om der stadt droech tot danckberheyt van den jongen zoon en prince gheboren in hispanien van de Keyserinne".

Nu nam aan deze processie, gehouden uit dankbaarheid over de geboorte van Philips II, ook niet deel een zekere Gheryt Heinricx, doch bij diens naam staat „quia egrotabat". Het is derhalve geen ziekte geweest die Jacob Willemsz. en Jan Filipsz. verhinderde aan de processie deel te nemen. Maar wat dan? Mij dunkt dat het „nota" ons wel deze gevolgtrekking mag laten maken, dat zij hierom zijn weggebleven wijl zij niet hebben gegloeid van liefde voor het regeerende vorstenhuis, noch voor de leer kerk. En zoo zal ook wel zijn gedacht door hem, die deze absentie der beide schepenen opteekende.

3e. De schepenen nemen zeer slecht deel aan de zittingen van den schepenbank en zoo veelvuldig zijn de absenties dat wanneer zij eens voltallig zijn dit uitdrukkelijk wordt vermeld „fuerunt omnes presentes, ne uno quidem excepto, quod raro contingit". In het jaar 1528 vinden wij telkens afwezig den schepen „Frans Jansz. glaesmaicker". Waarom neemt deze Frans Jansz haast nooit deel aan de zittingen der schepenen; waarom vermijdt hij stelselmatig alle processies; en waarom vinden wij zijn naam in volgende jaren niet meer onder die der schepenen? Geen ziekte, noch drukte van zaken deed hem telkens afwezig zijn en na één jaar van zitting geen plaats meer schepenbank nemen. En wij vermoeden wat het hem onmogelijk heeft gemaakt in vrome devotie het heilige sacrament te volgen, wanneer wij onder de deelnemers aan een conventicul te Limmen gehouden — 1533 — dezen glazenmaker aantreffen, en in zijn huis, gelegen in de Houttil, gehandeld werd over de tocht naar Munster. Frans Jansz. moet in 1528 zeer zeker een man zijn geweest, „die qualick gevoelende was van theylich sacrament en anderer der heyligen kercke".

Zou het gewaagd zijn om na het hier medegedeelde tot de slotsom te komen, dat vóór het Anabaptisme in Alkmaar

kwam, meer dan één zich tot de Hervorming aangetrokken moet hebben gevoeld, al is ook niemand daarvoor met banvonnis of doodstraf getroffen?

De macht evenwel, die hier het allermeest de harten zou schokken en tot getuigen en lijden zou brengen, was het Anabaptisme. Wanneer is de leer dier vermaledijde secte hier bekend geworden?

In zijn belangwekkende onderzoekingen over de hervorming in Leiden deelt Prof. KNAPPERT mede [1]), dat reeds in 1529 een vrouw, MARITGEN DAVIDSDR., uit Leiden afkomstig, te Alkmaar zou zijn verdronken, omdat zij herdoopt was. Was dat juist dan zou in dat jaar het Anabaptisme in onze stad bekend zijn geweest. Doch het correctieboek der stad Alkmaar geeft als datum der terechtstelling van MARITGEN DAVIDSDR van Leiden niet 7 Juni 1529, maar 7 Juni 1539. Ongetwijfeld zal de laatste datum de juiste zijn en de eerste, ook opgegeven in het Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis 1902, blz. 91, foutief. Immers, vóór 1530 hooren wij in onze noordelijke gewesten nergens van herdooperij.

Of dan wellicht in 1531 het Anabaptisme hier zijn intrede reeds heeft gedaan? Waarschijnlijk wel. Alkmaar ligt niet ver van Amsterdam, en dat de leeraren uit Amsterdam in de buurt van Alkmaar vergaderingen hielden en doopten is bekend. Waarom zou dan JAN VOLKERTSZ TRYPMAKER, die van Kerst 1530 tot kort vóór zijn marteldood, 5 Dec. 1531, leeraar was in de gemeente der bondgenooten te Amsterdam, en die ook op andere plaatsen doopte en preekte, dit niet in of bij Alkmaar hebben kunnen doen? Of waarom zou hij hierheen niet van de Amsterdamsche broeders hebben kunnen zenden?

---

1) *Theol. Tijdschrift*, 1906; blz. 358.

Wanneer dit laatste het geval is geweest, zouden wij dan in de 3 mannen die volgens het correctieboek den 1sten Dec. 1531 worden terecht gesteld, wederdoopers aantreffen? Ik geeft het vonnis zooals het in het correctieboek voorkomt.

„gehoirt de confessie van barent geryts ende herman geryts ende bartelmeus egberts — alle drie van amsterdam — nae huer confessie ende belydinge gehoirt ende gesien soo wijsen ende condempneeren scepenen eendrachtelicken nae vermoegen der keyserlicken rechten ende uyt crachten van dien de voorsz delinquenten aen den levendige lyve ter doot, ende gerecht te werden mit een zwaerde duer huer hals ende begraven te worden op 't gewijd. actum den eersten in december anno XV een en dertich".

Merkwaardig is in dit vonnis dat hierin niet wordt gezegd waarom deze drie mannen ter dood veroordeeld werden — iets dat verder geen enkele keer in het correctieboek voorkomt — en tevens dat den veroordeelden wordt toegestaan een begrafenis in gewijde aarde. Bij het nalezen der vonnissen bleek mij, dat diefstal of moord altijd werden gestraft door het gehangen worden aan een dwarsbalk tusschen hemel en aarde, terwijl voor ketters immer werd geeischt de dood door het vuur of het zwaard als het mannen, door het water als het vrouwen betreft. Doch eèn ketter, die berouw krijgt, wordt wel terecht gesteld, maar, zoo wordt er aan toegevoegd, „begraven op 't gewijd". Of nu deze drie Amsterdammers misschien doopers zijn geweest, die omdat zij beleden gedwaald te hebben, na hun terechtstelling door het zwaard, in gewijde aarde zijn begraven? Onmogelijk lijkt het mij niet.

In het jaar 1533 heeft de doopersche beweging hier reeds vele aanhangers gevonden en brengt zij hare offers op het altaar des Heeren.

Twee Alkmaarsche vrouwen „die qualick gevoelen van theylich sacrement des outaers, des doopsels en anderer der heyligen kercke" zijn naar den Haag gevoerd en ter dood veroordeeld [1]). Het Hof heeft aan de landvoogdes MARIA verzocht het vonnis niet in het openbaar doch in het geheim te mogen voltrekken. Het vraagt dit, wijl de ondervinding heeft geleerd, dat alle openbare terechtstellingen van hen, die „stantvastich ter doot gaen nyet geen exemplaer en is noch daerby geremedieert en wordt". Integendeel „voir één die geexecuteert wordt rysen anderen meer ende meer besmet synde". Daarom raden zij „heymelicke executie" aan. MARIA geeft den 9 Nov. 1533 aan het Hof de gevraagde toestemming en den 5 Febr. 1534 [2]) bericht de raadsheer GERARD VAN ASSENDELFT aan den stadhouder, graaf VAN HOOGSTRATEN, dat „de twee vrouwen van Alcmaer hier lang gevangen, deser nacht int heymelick mitten swaerde geexecuteert en syn en ten uytersten toe gebleven in sulcker verhartheyt dattet geen vrucht gedaan en soude hebben, dat te laten geschieden int openbaer." Wie deze twee martelaressen waren? Zijn zij de twee zusters, GEERTRUYT JANSDOCTER en ANNA JANSDOCHTER, die volgens sententie van het Hof den 4 Febr. werden veroordeeld „gerecht te werden mitten swaerde"? [3]) Althans de datum der uitspraak van het vonnis over de 2 zusters, 4 Febr. 1534, en die van het voltrekken van den doodstraf aan de twee Alkmaarsche vrouwen — de nacht van 4 Febr. 1534 stemmen wondervol overeen. En zijn dan deze GEERTRUYT JANSDR. en ANNA JANSDR. zusters van den reeds genoemden glazenmaker, FRANS JANSZOON?

1) *Inventaris v. h. Archief der Doopsg. gemeente te Amsterdam*, 1883 I, bl. 2, N°. 8.

2) T. a. p. I, blz. 3. N°. 12.

3) T. a. p. I blz. 3, n° 11.

Voor dat deze twee vrouwen naar den Haag waren gevoerd werd een conventicul gehouden te Limmen, 24 Juni 1533 [1]). Staat hare gevangenneming er mede in verband? Voor deze bijeenkomst waren personen uit Amsterdam, Alkmaar, Krommenie, Hoorn en andere plaatsen over gekomen en vergaderd in het huis van AEF DIRKSDR., weduwe van DIRCK BRUNENSZ. Ongeveer 20 personen waren bijeen. Uit Amsterdam bevond er zich „Geeryt mitten baerde". Hij zal wel zijn „Gerrit Bouckebinder tot Amsterdam", die door JAN VAN CAMPEN was uitgezonden „in diversche provincien om te preken ende te doopen." [2]) Met GERRIT waren gekomen AEFGEN LISTINCH, de latere profetes in Munster, en JAN POMPMAKER, door JAN VAN BATENBURCH genoemd „een der principiaele doopers [3]). Uit Alkmaar waren er „HILLEGONT JACOBS, huysvrouw van JACOB REMMESZ, — deze JACOB REMMESZ, wordt later een der leeraren van de zwaardgeesten — en FRANS JANSZ. de glazenmaker. „GERRYT mitten baerde, uytheems, — hij was op het oogenblik der uitspraak van het vonnis in het buitenland — heeft gepreect ende die scrifften uitgeleyt van smorgens omtrent acht uren tot sachternoens om te viere off vyff uren". Allen die aan dat conventicul deelnamen werden als „vervallen synde tegen die placcaten gebannen uyt Hollant, Zeelant ende Vrieslant ende verclaert alle haere goederen verbeurt tegens die K. M." Het vonnis werd uitgesproken *19 Jan. 1534.*

De datum van dit vonnis is van zeer groot belang. Wij kunnen toch daaruit afleiden, dat vóór het gaan van MATTHYSEN naar Munster (Febr. 1534) en derhalve ook vóór den oproep uit Munster om naar die stad op trekken, er reeds

1) T. a. p. I bl. 3 N°. 15.

2) C. A. CORNELIUS, *Geschichte des Münsterischen Aufsuhrs*, 1855—6860. II, bl. 287.

3) C. A. CORNELIUS, *Die Niederländ. Wiedertäufen*, 1869. bl. 60.

door een bijeenkomst van leeraren, in Alkmaar gehouden, gesproken is over het optrekken naar Munster. Toen toch in 1544 JAN PIETERSZ., een vleeschhouwer van Alkmaar, voor het Hof van Holland terecht stond bekende hij „dat hij met meer andere leeraers van der secten vergaedert es geweest bynnen der stede van Alcmaer ten huyse van wijlen FRANS JANS, alwaer getracteert werdde over den optocht nae Munster". Derhalve zal deze samenkomst van leeraren zijn gehouden vóór 19 Jan. 1534, omdat op dien dag het vonnis tegen FRANS JANSZ. werd uitsproken. En duidelijk blijkt dan hieruit, hoe bij de leiders der Doopersche beweging de oogen op Munster waren gericht, en er een begeerte onder hen was daar heen te trekken en daar het nieuwe rijk te stichten. MATTHYSENS gaan naar Munster geeft uiting aan wat velen wilden. Dat deze samenkomst juist in Alkmaar werd gehouden wijst er op, dat men hier voor de gevoelens door MATTHYSEN voorgestaan, verre van onverschillig was en men hier een kring vond, hem gunstig gestemd. Uit dezen kring is dan ook voortgekomen een der apostelen van den Haarlemschen bakker, die door hem werden uitgezonden om te preeken en te doopen. Het was „CLAES VAN ALCMAER". Evenwel werkte deze niet in zijn woonplaats doch hij werd naar Groningen gezonden. Reden waarom JAN VAN LEIDEN, toen hij in 1535 uit Munster zijn boden zond met het Boek der Wrake, eveneens CLAES VAN ALCMAER naar Groningen zond [1]).

Het is geenszins vreemd, dat de revolutionaire denkbeelden van MATTHYSEN en de verwachtingen opgewekt door het nieuwe Jeruzalem, hier ingang vonden. De Munstersche beweging moge niet alleen en niet in de allereerste plaats een sociale beweging zijn, het zal moeilijk vallen om

1) *Doopsgez. Bijdragen* 1892, bl. 13; 1906, bl. 28.

te ontkennen, dat de ongunstige economische toestanden dier jaren een groot deel hebben bijgedragen tot het gunstig onthaal, dat de predikers van het duizendjarig rijk vonden. Een gevoelen dat door het Hof werd gedeeld, blijkens zijn schrijven aan de landvoogdes van 4 Febr. 1535, en waarin de uitbreiding der doopersche beweging zeer waarschijnlijk wordt geacht „gemerct dat alle die arme luyden, overmits slappicheyt van neeringe, zeer geneycht syn met den rycken te deelen ende soe 't lant in desolacie te stellen" [1]).

In deze jaren was, zooals op meerdere plaatsen, de maatschappelijke toestand in Alkmaar treurig. De Latijnsche school eens bloeiende, vooral onder MURMELLIUS, en tal van jongelieden ook uit den vreemde tot zich trekkende, was reeds in verval geraakt, toen in 1517 een troep Gelderschen de stad plunderde, voor een deel verbrandde en MURMELLIUS met een groot gedeelte der leerlingen elders een wijkplaats zocht — een verval waaruit zij zich toen nog niet had opgericht. Door een inval (1531) van meer dan 3000 knechten van den Koning van Denemarken, die „seer oneerlijken levende van spijs ende dranck", en wel 1500 gld. aan de stad kostten, terwijl bovendien „veele van de Poorteren vertrocken waren in andere vaste ende besloten steden" was de toestand niet verbeterd. Tal van huizen stonden leeg; de handel kwijnde; de kooplieden bezochten niet meer Alkmaar doch Hoorn; de belastingen drukten zwaar. En het is zeer zeker meer aan onmacht dan aan onverschilligheid der poorters toe te schrijven, wanneer de deurwaarder SYMON BATHOLOMEUSZ in 1532 genoodzaakt is „een groot getal onwilligen te gijselen tot het opbrengen van hunne penningen, waar zij op gestelt waren" [2]).

---

1) *Inv. v. h. Arch. der Doopsgez. gem. te Amsterd.* 1813, I, bl. 19, n° 86.
2) BOOMKAMP, *Alkmaer en deszelfs Geschiedenissen*, 1747, bl. 77, 79, 83.

Mede daardoor vonden die predikers een gretig oor, die beloofden een toestand van geluk, van vrijheid, van onbezorgdheid, en menigeen maakte zich op om de Zuiderzee over te trekken en naar het land te gaan dat God als een erfdeel had aangewezen.

Zij gaan er heen „Jan Pieters met zijn vrouw Janneke; Trijn Schouten, de huisvrouw van Pieter Jansz; Frans Jansz, een scheepstimmerman, vroeger te Krommeniedijk; Jan Dircx een slotenmaker, die niet herdoopt is en die de reis begonnen is, zooals hij voor het Hof belijdt „omme van den anderen gevoet te wesen". En zij zullen niet de eenigsten zijn geweest die uit deze stad optrokken. Immers de sententiën van het Hof van Holland bevatten alleen de namen der 3 laatst genoemde Alkmaarders, als veroordeeld om hun deelname aan den tocht naar Munster, terwijl wij weten dat ook Jan Pieters en zijn vrouw Janneke en Trijn Jacops er aan deelgenomen hebben. En zoo zullen er meer zijn geweest die ontsnapt, zich aan een vonnis hebben weten te onttrekken.

Met de anderen in Genemuiden tegengehouden, werd bij vonnis van 25 April 1534 veroordeeld Jan Dircx, de sloitmaecker. Hij moest in Almaar „den schout en de gerechte aldair bidden om vergiffenis". Den 17 Sept. 1534 werd van de huisvrouw van Pieter Jansz., die bekent „uyt simpelheyt" zich te hebben laten herdoopen en die begeert de gratie door den keizer „bij zijne placcaten verleent", geeischt om voor het Hof te komen en aldaar God en de justitie om vergiffenis te vragen en Zondag over 8 dagen „in haer lynde clederen mit een barnende wassen keersse van een half pondt in de hand de hoochmisse in de prochiekercke van Alcmaer te hooren ende die misse gedaen synde dieselve kaerse te draegen ende te offeren voir dat heylighe waerdige sacrament aldair". Den volgenden dag werd „Frans

Jansz. schipmaecker", die te Haarlem was „aengehaelt" en die gepeniteert heeft, veroordeeld tot een boete van 6 kar. gld.

Mocht de regeering gehoopt hebben, door gestrengheid tegen de leiders en door zachtheid jegens de verleiden, den aanwas der doopers te stuiten, dan zag zij zich hierin bedrogen. Op alle plaatsen bleef de beweging zich uitbreiden. Om nu die snelle toeneming in Waterland en het Noorderland tegen te gaan werden de Heer van Escornaix, de provoost Visscher en de procureur-generaal Reynier Brunt „mittet vaantgen knechten van Ambrosius" uitgezonden om huiszoeking te doen en herdoopers gevangen te nemen. Brunt deelt in zijn rapport van 11 Maart 1535 [1]) mede, dat hij te Nieuwe Niedorp het huis van Jan Walichsz., waar men gewoon was conventiculen te houden, heeft gesloopt en 3 Anabaptisten heeft opgehangen „omtrent den weg daer men gaet naer Schagen". Met gestrengheid is hij ook te Zuid- en Noordscharwoude opgetreden en heeft daar het huis van Jan Zyboetszoen weduwe verwoest en is toen naar Alkmaar vertrokken waar hij den 13 Maart aankomt. Na den volgenden dag een onderhoud te hebben gehad met den baljuw van Beverwijk over de Anabaptisten aldaar, heeft hij den 15en Maart op het stadhuis voor zich ontboden die poorters „die men seyde suspect te wesen". Het waren Thomas Ridder, Jan Jacopzoon Cuyken en Claes de Licht. Zij kwamen en het eerst werd Thomas Ridder binnengeroepen. Hij bekende aan Brunt niet veel ter kerk te gaan en bovendien dat hij „onderhout gedaen hadde een Dirck van Wormer, die onlancx 't waerdige sacrament tot Wormer den priester poechde te benemen" en beproefd had om hem, die gewond was, „te cureeren int heymelicken". Dit was voor den procureur, die met de geheele zaak van

1) *Inv. v. h. Arch. der Doopsgez. gem. te Amsterd.* 1883, I, bl. 22 n° 101.

Dirck van Wormer op de hoogte was, voldoende reden om Thomas gevangen te zetten. De beide anderen dit bemerkende zijn daarop „gaan loopen, zonder dat zyluyden bynnen der voorz kamere gecompareert zyn". Brunt droeg den schout op goed op te letten of zij zich soms weer in de stad mochten vertoonen om hen dan terstond gevangen te nemen.

De zaak van Thomas Riewerts Ridder bleek na onderzoek de volgende te zijn [1]). In Jan. 1535 had te Wormer een zekere Dirk Croede getracht den pastoor het sacrament te ontrukken. Elbert Pieters Sinckes, die hiervan getuige was, verhinderde het niet. Toen nu de Baljuw van Kennemerland zich naar Wormer begaf om aldaar enkele, die zich aan zulk een heiligschennis schuldig maakten, gevangen te nemen, moet de poging daartoe niet zonder verzet van de zijde der Anabaptisten zijn geschied. Althans we treffen daarna Croede als gewond aan. Nu had Ridder aan den gekwetste een jongen man met een „rymegyn" (geneesmiddel) gezonden om hem aldus „heymelick te cureeren". Hem werd op het hart gedrukt hiervan niets te vertellen. Dat had hij ook niet gedaan. Doch toen hij door den provoost van Alkmaar gevangen was genomen en door dezen naar Brunt, toen te Monnikendam vertoevende, werd opgezonden, bekende hij aan den procureur-generaal alles.

Schepenen oordeelden deze handelwijze van Ridder in strijd met de keizerlijke placaten, die verboden „besmette persoonen te huysen noch te onderhouden met raede noch met daet", doch „meer genycht tot barharmticheyt dan tot rigoer" veroordeelen zij hem „voor morgenavont bij zonneschijn uit de stede te wezen", een bedevaart naar Maarsen a/d Vecht te doen, daar met een brandende waskaars in zijn handen „theylige eerwaardighe sacrament te versoecken"

1) T. a. p. bl. 18, n°. 83.

en bij zijn terugkomst in Alkmaar 3 Zondagen blootshoofds en barrevoets met een brandende waskaars te komen voor het kruis; iederen Zondag de kaars voor het heilig bloed te brengen; de mis aan te hooren en 10 carl. gld. boete te betalen. Dit vonnis werd uitgesproken den 26 April 1535 „in presentie van alle die schepenen".

De komst van Brunt had het gevolg, dat burgemeesters en schepenen genoodzaakt werden met grootere kracht dan voorheen tegen de doopers op te treden. Zij kondigen dan ook den 17 Maart af dat, wijl hun ter oore is gekomen „dat sommige personen besmet met herdoperie en andere vermaledide secten zoowel bij dach als nacht in de stad komen om den simpelen luyden te verleyden" zij een iegelijk waarschuwen zulke personen te herbergen. Weet iemand waar zij geherbergd zijn of hun bijeenkomsten houden, dan moet hij dat terstond den schout mededeelen; verzwijgen er van staat gelijk met deelnemen aan verboden vergaderingen. Bovendien is een ieder verplicht om zoodra de stadswakers, hetzij deze bij nacht of bij dag aankloppen, de deur terstond te openen op boete van 3 car. gld. Alleen door zulke maatregelen te nemen kan men de samenkomsten der herdoopers voorkomen [1]).

Deze afkondiging was werkelijk niet overbodig. Vele leeraren bezochten Alkmaar en wisten er met succes te arbeiden. Jan Matthysz. van Middelburg — later in Engeland verbrand — kwam er en doopte er. Frans Dirksz Quintyn „een der principaele doopers" hield er zich op; Rem van Hoorn, Willem Zeylmaker en Appelman werkten er. En wanneer wij deze namen lezen weten wij in welken geest zij spraken en waartoe zij aanspoorden. Om door kracht van wapenen het godsrijk op aarde te brengen en, zooals

1) *Keurboek van Alkmaar* 1530—1548.

Munster in de macht der doopers was, ook Amsterdam en nog andere steden in hun macht te brengen. Dat hun revolutionaire prediking in Alkmaar gehoor vond blijkt uit het volgende.

Wanneer de aanslag op het stadhuis te Amsterdam wordt ondernomen onder aanvoering van JAN VAN GEELEN en dit wordt ingenomen, bevindt zich onder de deelnemers SYBRANT KLAESZ., een grofsmid uit Alkmaar. Hij deelde het lot met die enkelen die, nadat het grootste gedeelte der doopers voor het stadhuis bij den laatsten uitval was gesneuveld, werden gevangen genomen en op gruwelijke wijze werden ter dood gebracht. „De borst werdt hun levende opgesneden; 't hert daaruit gehaald en hun in 't aangezicht gesmeten, waarna zij onthoofd en gevierendeeld werden, wordende de hoofden op staaken op de poorten gesteld en de deelen daar buiten gehangen [1]).

Geschiedt er in Dec. 1535 een herhaling van wat in Dec. 1534 had plaats gevonden, toen door ADRIAEN ADRIAENSZ. van Hazerswoude oproer gemaakt werd te Poeldijk, Naaldwijk en Hazerswoude en hij zeide „dat hij meerder was dan Moyses of dan eenich propheet ende dat hij die geheele wereld straffen soude", dan is onder hen, die 31 Dec. 1535 te Hazerswoude worden gevangen genomen ook „JANNE JAN DIRCX. dochter uyt Alkmaar".

Met de revolutionaire gezindheid van vele der Alkmaarsche doopers bekend, beraamden verschillende personen een plan om Alkmaar bij verrassing in te nemen. Zij hadden daartoe Dec. 1535—Jan. 1536 samenkomsten te Wormer gehad en daar het plan voor den aanslag gemaakt. FRANS DIRK QUINTUIN van Wormer was er de ontwerper en leider van. Hij begeeft zich met zijn vrouw BRECHTE ADAMS, AL-

1) Wagenaar. *Amsterdam* I. bl. 245.

BERT PIETERS SINCKES en AECHTE ELINX dochter naar Alkmaar om daar alles in gereedheid te brengen. Doch men was hier van de plannen op de hoogte, doordat men van uit Amsterdam was gewaarschuwd [1]). Terstond werd een huiszoeking in verdachte woningen gehouden en het gelukte 6 personen gevangen te nemen. Anderen waren ontvlucht. In verband met deze gevangenneming begeeft BRUNT zich andermaal naar Alkmaar doch met grooten tegenzin. De tijden, zoo schrijft hij 26 Jan. 1536 aan den stadhouder, „syn seer periculoes, want de doopers, nyet wetende waar sy sullen blyffven, worden geheel disperaet, ende en ontsien hen gheen dingen te bestaen, zoe dat wij alhier in Hollant nyet en syn sonder periculen van eenige plaatsen of te steden te verliesen". Op een der laatste dagen van Januari hier gekomen, vindt reeds 1 Febr. de terechtstelling der veroordeelden plaats. Het is wel merkwaardig, dat in het vonnis door de schepenen gewezen in het geheel geen melding wordt gemaakt van den mislukten aanslag. SINCKES wordt veroordeeld om zijn deelnemen aan den tocht naar Munster en tevens omdat hij na zijn verbanning weder in Alkmaar is gekomen en hij CROEDE niet heeft verhinderd den pastoor te Wormer het sacrament uit de hand te rukken. Om dit alles wordt hij „gecomdempneert gelegt te worden op 't cacksloot (tegenwoordig Breedstraat) ende alaldaer gerecht te worden mitten zwaerde". De beide vrouwen worden omdat zij bekennen herdoopt te zijn en dat „nyet en behoort ongecorrigeert te blijven" veroordeeld „geexecuteert te werden mitten watere" (wat altijd geschiedde in de Mient). QUINTYN werd omdat hij herdoopt was en anderen had gedoopt en hij zich na zijn verbanning in Holland en in Alkmaar had opgehouden, „en dit saecken syn van quade

1) *Inv. v. h. arch. der Doopsgez. gem. te Amsterd.* 1883, I, bl. 33, N°. 159.

exempel", veroordeeld om verbrand te worden (deze executie vond plaats op Ropjeskuil).

Wonder is het niet, dat burgem. en schepenen onder zulke omstandigheden zich gedrongen gevoelden de keur van 25 Maart 1535 den 21 Jan. 1536 te hernieuwen en de inwoners ten ernstigste te waarschuwen voor dezen omgang met de anabaptisten. Toch baatte dit niet zoo veel als zij dachten en daarom vaardigden zij den 11 Juli een keur uit „nyemand mag eenige vreemde personen, huysinge oft camere verhueren binnen deser stede sonder dat schout ende schepenen mede te deelen", terwijl tevens de namen van hen, aan wie een half jaar geleden een woning of kamer was verhuurd, moesten worden opgegeven. Heeft misschien naar aanleiding dezer keur van 21 Jan. Maritgen Nadmincx (Nanninex?) de stad verlaten en in Amsterdam een schuilplaats gezocht? Dan heeft het haar weinig gebaat, want zij komt voor onder die 26 vrouwen, die den 15 Mei 1536 te Amsterdam worden verdronken en waarvan de Martelaarsspiegel II, 431, zegt dat dit „bij nacht geschiede als wanneer ze met steenen aan den hals gebonden van de Haeringpackers Toorn of (doenmaels de heylige kruys Toren genaemt) in het water wierden geplompt".

Den 24sten Juni 1537 had hier plaats de terechtstelling van „Corneless Claesz. uyt die beuerwyck die buyten pyn en banden van yser bekent haerdoopt te wesen" en volgens eisch van den schout werd veroordeeld „gerecht te werden mitten swaerde totten doot en deze justitie is volbracht up ten selfden dach" [1]).

Den 14den Juli 1537 stonden voor schout en schepenen terecht „Jaepgen Maertensdr. van Outdorp en Katryn Willemsdr. van Amsterdam". Het bleek dat zij „mitten

1) *Correctieboek der stad Alkmaar.*

verdoopten hebben geconverseert ende verselscapt" en tevens dat zij op verschillende plaatsen hebben gestolen „ende bysonder uyt die kerck van Alcmaer voir dat eerwaerdige heylige sacramentshuys een candelaer, 't welck is sacrilegie". Zij worden veroordeeld verdronken te worden [1]).

Dit is het eenige geval in het correctieboek medegedeeld waar kerkroof en anabaptisme samengaan. Kerkroof op zich zelf vonden wij vermeld in het vonnis van 6 Juli 1528 toen ARENT HENRICX wegens het berooven van de parochiekerk te Alkmaar werd gegeeseld. Den 19den Mei 1553 bekent VRERICK JACOBS dat hij uit de kerk van Etershem (bij Edam) heeft gestolen „een silveren vergulden Kelck met een cybory en een silveren panneken daerinne liggende 17 sacramenten, dye welcke hij opgegeten heeft"; de zilveren voorwerpen heeft hij verkocht. Wijl dit „bysonder naer sacrilegye smaect" werd hij veroordeeld „geworcht te worden mitter coorde datter de doot nae volcht".

Toch waren er meer die, gelijk deze bovengenoemde vrouwen door de leer van BATENBURG, hier door ZEYLMAKER, APPELMAN, FRANS JANSZ MICKERS en anderen verkondigd, er toe waren gebracht zich aan kerkroof schuldig te maken. Zoo FRANS JANSZ. SLOTENMAKER in 1534 herdoopt, die de kerk te Eyteren (bij Yselstein) beroofde. Voorts had hij geplunderd de kapel „te Mysen bij Purmereynde". Uit „die buyten kercke en den dorpe in Egmont" heeft hij genomen „de silveren siborien, daer theylige sacrament inne was, ende dat irreuerentelicken uytgestort; noch die kelcken; een silveren brits, dat men voir den borst aen de kappen hangt; twee silveren pullen; een silveren papegay". Dan heeft hij de kerk te Petten en die te Wilsveen beroofd [2]). Aan der-

1) *Correctieboek der stad Alkmaar.*
2) *Berichten. Hist. Gen.* 1851. 2de stuk, bl. 142.

gelijke misdrijven maakte zich ook schuldig SYMON MAERTS VERNOUWEN, die hielp om te berooven de kerken te Duytvele buyten Brugge; te Nasareth buyten Gendt, te Munster; te Outwyck up ten Ryn ende te Limmen [1]). Waar en wanneer deze Batenburgers werden terechtgesteld zal aanstonds worden medegedeeld.

Na het vonnis van 14 Juli 1537 vermeldt het correctieboek als het eerstvolgende dat van 31 Jan. 1538 [2]). Toen werd LAMBERT DIRCX, die doopers had geherbergd, veroordeeld om blootshoofds en barrevoets den eerstvolgenden Zondag voor de processie te gaan; een kaars ten offer te brengen en tot Paschen alle Zondagen een mis aan te hooren. Strenger traden de schepenen op tegen GUERT JANS MICKERS — een zuster van den Batenburger leeraar FRANS JANSZ MICKERS —, die nadat zij bekend had herdoopt te zijn den 7 Febr. 1538 werd veroordeeld verdronken te worden. De volgende maand werd in den Haag het vonnis gewezen tegen TRYN JACOPS, vrouw van HILLEBRANT ALLERTS van Alkmaar. Zij had zich laten herdoopen; was geweest in vergaderingen te Oude Niedorp; had deelgenomen aan den tocht naar Munster, doch wijl zij kon bewijzen „gepeniteerd te hebben" en derhalve te vallen onder het placaat van gratie, werd zij tot de gewone straf veroordeeld om de justitie vergiffenis te vragen en een geldboete te betalen [3]).

Na een jaar tusschenruimte vielen weer vier slachtoffers. MAERTEN LUYCX VAN BEVEREN uit Vlaanderen werd onthoofd, 't lijf op een rad, het hoofd op een staak; ELSGEN VAN WESEL, MARITGEN DAVIDSDR. uit Leiden, TRYNTJE JANSDR. VAN DULMEN uit 't Sticht van Munster werden wijl zij be-

---

1) *Inv. v. h. arch. der Doopsgez. gem. te Amsterd.* 1883, I, bl. 54, N°. 281.
2) BOOMKAMP vermeldt die abusievelijk op 31 Jan. 1530.
3) *Sententien v. h. Hof van Holland.*

leden herdoopt te zijn den 17 Juni 1539 verdronken [1]).

Enkele dagen later, 22 Juni, werd te Utrecht „vrij ende costeloes uter vanckenisse ontslagen en gelaten, JAN HERMENSS., oick genoemt JAN TAET", geboren te Kampen, wonende te Alkmaar, „een boirsmaker van zijn ambocht". Hij was met vele herdoopers, waaronder „DERCKGEN, DAVID JORIS huysfrou" gevangen genomen, doch hoezeer ook gepijnigd en „scerpelicken geexamineert opt stuk van herdoperie" hij had volgehouden niet herdoopt te zijn, hoewel ook de schout van Alkmaar aan zijn ambtgenoot te Utrecht had bericht dat JAN TAET te Alkmaar werd beschouwd als verdacht van herdooperij. Wijl hij „altyt heeft gepersisteert ende volstandich gebleven by syn voerbelydinge ende woirden, sonder daerinne te faelgeeren", werd hij door den schout van rechtsvervolging ontslagen [2]). Deze JAN HERMENSS., alias JAN TAET, die door te ontkennen herdoopt te zijn zijn leven redde, was echter wel herdoopt, ja was een prediker onder de doopers. Hij is dezelfde die in de bekentenis van Batenburch wordt genoemd „JAN TADE een der principaele doopers". Wij komen aanstonds op hem terug.

Nauwelijks is het jaar 1540 aangevangen of de processen tegen de doopers zijn weer in vollen gang, waartoe de verscherpte placaten van 1539 tegen de David-Joristen wel het hunne zullen hebben bijgedragen. Toch is het eerste vonnis zeer zacht. KATRIJN JACOBSD. van Munster werd 24 Febr., hoewel zij herdoopt was en haar man enkele doopers had „gehuyst en geharbarecht", veroordeeld om gedurende 6 jaren de stad niet te verlaten; een waskaars van een half pond te offeren; God en de Justitie vergiffenis te vragen en een jaar lang elken Vrijdag een mis aan te hooren en

1) *Correctieboek der stad Alkmaar.*
2) J. J. DODT, *Archief* 1838 VII, bl 187.

door middel van twee getuigen dit elke keer te doen bevestigen. De schepenen waren zoo clement voor haar, wijl haar herdoop had plaats gevonden „in haer jonckheyt" en haar man „die welke haer voicht was", voor de herberging der doopers verantwoordelijk moest worden gesteld. Het ontbreken van een vonnis tegen haar man doet vermoeden dat deze wel zal zijn gevlucht.

Den 9 April wordt een bevel uitgevaardigd tot gevangenneming van ARIAEN SCOUTHOOFDENZOEN (?), FRANS JANSZ MICKERS en andere verdachte personen. Wie hen „anbrengt die zal hebben voor zijn moeite 6 carl. gld." [1]). Terwijl nu dit bevel werd uitgevaardigd, doch zonder gevolg bleek, werden gevangen genomen GARBRANT GABBISZ. VAN DER SCELLING [2]), GRIET JACOPSD. van Langedijck en STIJNGEN JAN MICKERS weduwe en haar dochter GEERT JANS, de moeder en zuster van FRANS JAN MICKERS [3]). Allen Batenburgers? Vermoedelijk wel. De manlijke gevangene werd onthoofd, de drie vrouwen 16 April verdronken. Waarschijnlijk is toen ook gevangen genomen en tot den dood veroordeeld GRIETJE FRANSD. Haar vrienden verzochten dat de straf aan haar in het geheim zou mogen worden voltrokken, en bij schrijven van 20 Mei 1548 werd hierop door het Hof van Holland gunstig beschikt. Pas den 17 Febr. 1541 werd het vonnis ten uitvoer gebracht. Zij werd in dien nacht in een wijnpijp verdronken.

Enkele maanden na de voltrekking van het vonnis aan GRIET FRANSD. werden te Utrecht twee Alkmaarsche Batenburgers terechtgesteld. FRANS JANS, sloitmaecker, bekent

---

1) *Keurboek der stad Alkmaar*, 1530—1548.

2) Niet zooals Prof. DE HOOP SCHEFFER wil lezen „van Terschelling". De naam v. d. SEELING wordt onder die der poorters in het laatst der 16de eeuw meermalen aangetroffen.

3) *Correctieboek der stad Alkmaar.*

voor het Hof van Utrecht, 2 April 1541 [1]), dat hij „omtrent seven jaren geleden verdoipt is, qualicken gevoelt heeft van den heyligen sacrament ende andere saecken". Verder heeft hij helpen openbreken de gevangenis binnen Leiden „daer eenige herdoopten gevangen waren en de dezeluen gevangens uytgebracht ende die daernae sekeren tijt tot sijnen huyse gebrocht heeft" [2]). Dan heeft hij zich ook nog schuldig gemaakt aan kerkroof. Het Hof vond voor hem niet een te zware straf „gehangen ende geworcht te worden onder aen een radt, daer boven op gestelt een galge met een kerck, verclarende alle syne goederen geconfisqueert". Zijn vrouw Aeff Peters, die in Alkmaar herdoopt was „van eenen genaempt Matthysz., die in Engeland gebrant werde" en die in haar huis doopers had gehuisvest, werd den 31 Juni veroordeeld „mitten watere gedrenckt te worden ende haer lichaem begraven onder die galge" [3]).

Nog één jaar zou de vervolging tegen de verschillende secten zich met kracht verheffen. Het was in 1544.

Te Leiden was in 1543 gevangen genomen een overtuigd David-Jorist „Reynier Willems, de franchijn of perkamentbereider" [4]) en bij hem waren gevonden kettersche boekjes „die men secht gemaect te syn by davidt joris principael auteur van vele voose ende vermaledyde secten." In het proces, dat tegen hem aanhangig werd gemaakt, werd hij menigmaal gepijnigd om zoo van hem te weten te komen of hij ook medeplichtigen had. Niet daartegen bestand als zoovele anderen, die liever de gruwelijkste martelingen ondergingen dan hun geloofsgenooten te verraden, gaf hij de namen op van hen die hem hadden geholpen om de ver-

1) *Ber. Hist. Gen.* 1851, II, bl. 142.
2) *Theol. Tijdschr.* 1907, bl. 31.
3) *Ber. Hist. Gen.* 1851, bl. 147.
4) *Theol. Tijdschr.* 1907, bl. 36.

boden boeken te verspreiden. Hij noemde JAN CLAESZ, geboren te Alkmaar, toen poorter te Amsterdam, de bekende boekverkooper, die in Antwerpen 600 boeken van MENNO had laten drukken, „daer aff by de tweehondert in deser lande van Hollant vercoopen, ende uytgeven ofte doende vercoopen ende uytgeven, ende dandere sendende naer Vrieslant aan den voorz. MENNO SYMONS, omme aldaer gebruyckt ende uytgedeelt te worden[1]). JAN CLAESZ. werd daarom gevangen genomen en den 19den Jan. 1544 te Amsterdam onthoofd. Verder had REYNIER WILLEMSZ. den naam genoemd van Mr. HEYNDRIK BUSCH VARCKEN, licentiaat in de rechten, geboren te Brussel. Ongetwijfeld heeft hij tot de Alkmaarsche familie VARCKEN behoord, die in het laatst der 16de eeuw hier woonde. Gevangen genomen bekende BUSCH VARCKEN voor schout en schepenen, te Alkmaar herdoopt te zijn doch tevens, dat het hem „leidt is dat hij bedrogen is, ende gelooft dat een guet karsten minsche schuldich is te geloeven". Hij redde evenwel daarmede zijn leven niet. Om zijn herdoop moest hij worden gerecht „mitten zwaerde deur syn hals". Zou echter, zoo hij standvastig was gebleven, zijn hoofd hebben geprijkt op een staak en zijn lichaam zijn uitgestrekt op een rad, nu stonden de schepenen toe dat „tlichaem begraven werde up gewyde aerde", 23 Jan. 1544[2]). Met dit proces staan zeker in verband de vonnissen den 8 April gewezen en allen minder of meer uitvoerig in het correctieboek medegedeeld. PIETER DIRCX, bontwerker, JORIS DIRCX, wever, LOURIS CORNELISZ, kistenmaker, WILLEM PIETERSZ., messenmaker, PHILIPPUS JACOBS, FRANS JANS bakker werden veroordeeld tot geldboete, het aanhooren van de mis en banning binnen de stad voor een bepaalden

1) *Inv. v. h. Arch. der Doopsgez. gem. te Amsterd.* 1883, *I* bl. 50. N°. 259.
2) *Correctieboek der stad Alkmaar.*

tijd. Hoewel deze straffen naar het oordeel van den schout niet streng genoeg waren, heeft hij, na eerst geappelleerd te hebben op het Hof van Holland, zijn appel laten varen. Tot even lichte straffen werden volgens het correctieboek den 5den Aug. veroordeeld „Adriaen Jacops — alias Misdeur — en Marytgen 't vroetwyff". De laatste mocht gedurende 2 jaar de stad niet verlaten, doch indien zij „in eenige noot uytgehaelt worde", dan was het haar geoorloofd mede te gaan. Den 9 Aug. werd het vonnis gewezen tegen Jan Hermens alias Jan Tade, buidelmaker, verdacht van herdooperij. De eisch door den schout gedaan werd afgewezen, doch Tade werd veroordeeld een geheel jaar lang alle zondagen de mis en de preek bij te wonen „so verre hij by huys is". Jan Tade zal dus na in Utrecht uit de gevangenis te zijn ontslagen weer zijn gaan rondtrekken om buidels te verkoopen en zich in 1544 in Alkmaar hebben bevonden. Daar heeft hij met de wederdoopers omgegaan en in hun midden geleerd. Want hij was een hunner leeraren. Wanneer toch den 19 Jan. 1544 drie vrouwen te Amsterdam worden veroordeeld, geschiedt dit wijl zij gekomen waren „ten huyze van coeman Jan Claesz., wesende een discipel van Menno Symons" en tevens wijl zij gehoord hadden „ten huyse van Weyntgen Geryt Borstend. de leeringhe van eenen Jan Buidelmaker oick een van de discipelen voors[1]). Zoo was het hem derhalve voor de tweedemaal gelukt aan de straffende hand van den rechter te ontkomen, die zeker zwaar op hem zou hebben gedrukt indien het in Alkmaar was bekend geworden, dat hij in Amsterdam als prediker optrad. Straks zou hem dit voor de derde maal gelukken. Dat geschiedde in 1558 te Enkhuizen. Hij werd daar gevangen genomen wegens den ver-

1) *Inv. v. h. trek der Doopsgez. gem. te Amst.* 1883, I, bl. 49 N°. 258.

koop van een boekje van KOOLTUIN [1]). „Dit smaeckte, verstondt de schout, na ketterij en streedt tegens d'ordonnantie der kerke en 't Christen gelove, en eischte derhalve dat hij soude verwesen worden aen den lyve volgens de plakkaten. De verweerder seide voor antwoordt, niet geweten te hebben dat hetselve boeksken na ketterye smaeckte, nochte hetselve niet deurgelesen te hebben, maer dat hy 't door onbedachtsaemheit verkocht hadde om syn kost te winnen; dat ook het boeksken noch niet verboden, noch voir suspect gehouden was". Schepenen namen zijn verweer aan doch verbanden hem voor zijn leven uit de stad. Waarheen JAN HERMENSZ. zich toen heeft begeven? Zeer zeker heeft hij overal rondgezworven, buidels en reformatorische geschriften verkoopende en predikende. Zouden wij in hem niet terug vinden JAN HERMANSZ., prediker der wederdoopers, die door CLAAS PIETERS DE WITTE van Ameide werd gehuisvest en die omdat hij dien prediker huisvesting had verleend, verbannen werd? [2])

Middelwijl waren er in 1544 nog 2 Alkmaarsche doopers — beide Batenburgers — terecht gesteld. De een was SYMON MAERTS VERNOUWEN [3]). Hij was nadat zijn eerste vrouw in 1536 was overleden, in aanraking gekomen met FRANS JANSZ MICKERS en door dezen „onderricht van de leeringe van BATENBURCH en heeft getrout na de manieren van den zelfden BATENBURCH, een zekere LYSBETH PIETERSD., wesende mede van den verbonde". Na op deze wijze gehuwd te zijn, meenden zij dat niet meer voor den pastoor in de parochiekerk behoeven te doen. Doch omdat zij in hun samenleven werden bemoeielijkt heeft, hij „ten eynde dat sy rustelicken souden mogen blyven sitten de voorz LISBETH weder ge-

1) BRANDT, *Historie der vermaerde zee- en koopstadt Enkhuizen.* 1747, bl. 119.
2) MARCUS, *Sententiën en indagingen van den Hertog van Alba,* 1735 bl. 33.
3) *Inv. v. h. Arch. der Doopsgez. gem. te Amsterd.* 1883, I, bl. 54, n° 281.

troudt in de parochiekerk van Alcmaer". Bovendien had hij aan de bekende Batenburgers, CORNELIS APPELMAN en WILLEM ZEYLMAKER huisvesting verleend en zich schuldig gemaakt aan kerkroof. Hij werd 31 Juli 1544 in den Haag verbrand. Met hem was gevangen genomen JAN PIETERS, „vleyshouwer van Alcmaer". Wij troffen hem reeds aan bij de vergadering der leeraren, die vóór 17 Jan. 1534 ten huize van FRANS JAN, glaesemaecker, werd gehouden en waar hij „met meer andere leeraers der secten tracteerde over den optocht naar Munster". Hij was daarvan een krachtige voorstander en toen later de oproep kwam had hij met zijn vrouw JANNEKE daaraan gehoor gegeven. In Genemuiden werd hij tegen gehouden en „aldaer mit meer anderen geplondert" en was — hij zal dus wel op de een of andere wijze ontvlucht zijn — in Haarlem gekomen „ten huyse van ALYT STEVENS". Daar heeft hij WILLEM ZEYLMAKER hooren verdedigen „tgebruyck van den zwaerde" en is toen voor de secte der Batenburgers gewonnen. En nu komt er in zijn bekentenis, afgelegd voor het Hof, iets vreemds. Wij lezen daarin „dat hem van den verbonde onder andere geleert is geweest, dat int sacrament des outtaers nyet dan broot ende wyn en was, sulcxs dat hy daeran twyffelende liet ter heyligen sacrament ende te biecht te gaen". We vragen: was dit hem dan te voren niet geleerd; heeft hij niet aan sacrament en biecht getwijfeld vóór hij in aanraking met de Batenburgers kwam? Ons dunkt van wel. Het zal wel zoo zijn, dat hij van ZEYLMAKER nog eens gehoord heeft wat hij al van anderen had vernomen en waardoor hij nog meer in zijn twijfel is versterkt. Naar mis en biecht ging hij toen niet meer hoewel het hem geoorloofd was, „aldaer te gaen om de menschen te verblinden". Daarna gaat hij naar Leiden. In zijn huis vonden de wederdoopers herberging en werd hij daarom den 18 Maart 1537 door de schepenen

veroordeeld tot de galeien [1]). Ontsnapt komt hij in aanraking met den David-Jorist Cornelis Cuyper, die hem zeide dat „David Jorisz. een waerachtig profeet Gods was". Hij sloot zich toen bij deze partij aan. En zoo komt hij in zijn geboorteplaats en hoort daar Rem van Hoorn. Deze verklaarde de leer van David Jorisz. „opte figuren van een mensche ende alle syne leden" — een ledepop om duidelijk te maken de geestelijke waarheden omdat de mensch in zijn „wterlycke lichaem" en in vele leden vertoont een figuur of beeld van geestelijke waarheden [2]). Toen hij nog Batenburger was, werd hem door Jacob Remmes, leeraar van de herdoopten, als tweede vrouw — zijn eerste, Janneke leefde nog — gegeven een zekere Nele, weduwe van Harck „tot Hazerswoude geslagen in de beroerte aldaer". Lang mocht hij haar niet behouden. Zij werd hem — wij zouden wel gaarne willen weten waarom — afgenomen door den leeraar „Adriaen de Wever tot Delft" en daarna „by Willem Zeylmaker geheel van hem geset". Is het vreemd dat velen geen grooten eerbied hadden voor het zedelijk leven der Batenburgers en David-Joristen? Jan Pieters werd veroordeeld „gerecht te worden mitten zwaerde 7 Aug. 1544" [3]).

Het medegedeelde toont duidelijk hoezeer de revolutionaire denkbeelden bij de Alkmaarder Anabaptisten ingang hebben gevonden. De meesten die door een vonnis zijn getroffen behooren tot de Munsterschen en de Batenburgers. Toch mag hieruit niet worden afgeleid, dat ontbroken heeft de strooming van hen die van harte de doopersche gevoelens waren toegedaan, maar daarbij afkeerig waren van geweld en dweepzucht. Zij zal uit den aard der zaak minder op

1) *Theol. Tijdschr.* 1907, bl. 27.
2) *Theol. Tijdschr.* 1905, bl. 144.
3) *Inv. v. h. Arch. der Doopsgez. gem. te Amsterd.* 1883, I, bl. 54, n° 285.

den voorgrond zijn getreden, en het getal van hen die het leven voor hun overtuiging hebben gelaten minder groot zijn geweest. Dat zij er geweest is blijkt wel hieruit, 1° dat JAN TADE in Alkmaar predikte en hij — sympathiek moge hij ons niet zijn — niet de Munstersche of de Batenburgsche gevoelens was toegedaan; 2° dat de vonnissen in 1544 te Alkmaar gewezen zeer zeker strenger zouden zijn geweest indien de schepenen in hen, aan wie zij nu lichte straffen oplegden, hadden gezien mannen en vrouwen die de leer van BATENBURCH of DAVID JORISZ. hadden omhelsd.

In verband hiermede zouden wij zoo gaarne willen weten of MENNO onze stad heeft bezocht. Hij doopte wel JAN CLAESZ. die uit Alkmaar kwam. Doch waar? In Amsterdam of in Alkmaar? Wel zwerft MENNO veel in Holland en treffen wij hem in de buurt van Alkmaar, te Eenigenburg, aan en zal hij vermoedelijk de streek zoo vol wederdoopers — de Langedijken en Alkmaar — niet voorbij zijn gegaan, doch zekerheid is er dienaangaande niet.

Zoodra de sententiën der hoven en van het correctieboek zwijgen over de Alkmaarsche wederdoopers is hun geschiedenis tot op 1600 voor een groot gedeelte voor ons verborgen. De oorzaken daarvan noemde ik reeds. Wat ik vond is evenwel voldoende om te doen zien, dat hoe krachtig de vervolging ook is geweest, en welke placaten er ook zijn uitgevaardigd, de uitbreiding der doopers daardoor niet is verhinderd.

LEENAERT BOUWENS vond hier een gunstig arbeidsterrein en doopte er meermalen. Door hem werden 123 personen tot de gemeente gebracht [1]). Vergelijkt men dit aantal met dat der gedoopten in de andere plaatsen, dan wordt dit alleen door dat getal der gedoopten in Hoorn en in Amsterdam

1) Blaupot ten Cate. *Holland* I. bl. 24.

overtroffen. En zeer zeker zouden hier, zoowel als elders, zich nog meer bij de gemeente hebben aangesloten wanneer men hen, die zich volgelingen van MENNO noemden, niet was blijven vereenzelvigen met de Munsterschen. Nu moest zij zich daardoor ontzeggen de toetreding van velen, die reeds los geworden van de R. K. Kerk, zich later aansloten bij hen die de gereformeerde leer in onze stad brachten.

Over de verhouding der Gereformeerden en Doopsgezinden nu het een en ander.

Het is niet bekend, zegt BOOMKAMP, „door wien hier allereerst de waare Protestantsche leer is verkondigt". Toch is de veronderstelling niet gewaagd dat dit het eerst is geschied door CORNELIS KOOLTUIN, priester aan de parochiekerk. Wanneer dat heeft plaats gevonden is niet met zekerheid te zeggen. Wel zegt KOOLTUIN in de voorrede van zijn bekend werkje „Dat Euangelie der Armen": „als ick in dat yerste jaer myns Roomschen Priesterdooms binnen Alcmaer mijn getrouwe dienst dede; so veel onse Babijlonische ghevanckenisse conde eenichsins verdrachen mit des Evangelys reyne leere" dat hij toen van MART. DUNCANUS brief op briet ontving om op te houden met de prediking „van de nieuwe leringhen", hem bestraffende „dat hij valschelijk had gepredikt van de heiliging des Palms, van de Misse, van den heiligen dienst en andere instellingen". Nu is evenwel het eerste jaar van KOOLTUIN's priesterschap in Alkmaar onbekend. Dat hij, vóór hij priester in Alkmaar was, eerst pastoor te Delft en deken van 's Gravenhage zou zijn geweest is voldoende weerlegd (zie Kalender voor Protestanten 1859). Echter staat het vast dat hij hier vóór 1557 priester was, toen LAURENS ZAS nog als pastoor der parochiekerk fungeerde. Ook ZAS moet, wat zijn godsdienstige gevoelens betreft, niet zuiver roomsch-katholiek zijn geweest, want KOOLTUIN noemt

hem „een Christen Predikant". De ketterijen door KOOLTUIN in zijn prediking verkondigd waren de oorzaak, dat hij naar Enkhuizen werd overgeplaatst; maar ook hier ging hij voort „mit vroemer ghemoede op dezelfde wijze" te prediken en werd toen gedwongen zijn ambt neer te leggen. Hij keerde naar Alkmaar terug en werd daar onderwijzer „tot een private institucy der kinderen, valedeceerende ende verwerpende den ganschen onsuyveren paeuwschelicken Tempel". Wanneer echter de priesters zijn hulp inriepen — wat niet pleit voor hun rechtzinnigheid — om te prediken, dan gaf hij gaarne daaraan gehoor, en kon zeker zijn van veler belangstelling. Zoo is het te verklaren dat, toen ZAS in 1557 stierf, KOOLTUIN in zijn plaats als pastoor benoemd werd. Lang bekleedde hij het ambt niet; slechts 2 weken. Want wijl het hem onmogelijk was de verschillende kerkelijke diensten waar te nemen; hij de mis niet kon bedienen noch de biecht afnemen, doch alleen wilde prediken en dan nog dit doen zooals hij het evangelie verstond, kwam er al spoedig uit Utrecht bevel den dienst neer te leggen. Maar hiermede had men hem den mond niet gesnoerd. Wat hij niet van den kansel kon prediken, verkondigde hij in kleine bijeenkomsten, in de huizen van geestverwanten gehouden, met dit gevolg dat hij een vrij grooten aanhang verkreeg, die kwam „tot verwerpinge der bekende afgodery". Wanneer nu, om aan den arbeid van KOOLTUIN voor altijd een einde te maken, de kettermeester NICOLAUS A CASTRO naar Alkmaar wordt gezonden, vlucht KOOLTUIN, tijdig gewaarschuwd, naar Embden. Hier bevindt hij zich in Juni 1558 en schrijft daar Jan. 1559, de voorrede in zijn boekje „het euangelie der Armen", dat reeds eerder zonder voorrede was gedrukt. Mij dunkt dat hieraan geen twijfel kan bestaan. Immers in de voorrede noemt hij „dit bouxke die eerste vrucht mynder schriftelicken arbeyden"; maar we weten dat JAN BUIDELMAKER

in 1558 te Enkhuizen gevangen werd genomen wegens verkoop van een werkje van KOOLTUIN, wat dan het genoemde boekje — doch zonder voorrede — moet zijn geweest. Wie dat „euangelie der Armen" doorleest, bemerkt dat dit geheel in gereformeerden geest is geschreven, doch tevens dat het — hoeveel er ook in overgenomen is van den Geneefschen hervormer — door de daarin verkondigde opvatting over het avondmaal en het ontbreken van de leer der praedestinatie, veel meer Zwingliaansch dan Calvinistisch is.

Wij mogen dus veilig aannemen, dat door KOOLTUIN het eerst in Alkmaar de gereformeerde beginselen zijn verkondigd en er in 1558 een kring van gereformeerden geweest is.

Van dien kring waren, nadat KOOLTUIN was gevlucht, leiders ALLERT GERRITSZ., de mandenmaker, met zijn beide knechten JAN ARENTSZ. en PIETER CORNELISZ. Zij waren door KOOLTUINS onderwijs „tot soo groote mate van verlichtinge gekomen dat zij bequaamheyt hadden om andere te onderwijzen en yvers genoeg om haar hemelsche talent tot woeker aan te leggen [1]).

Hoe stond nu deze kring tegenover de doopsgezinden? Vijandig of verdraagzaam? Er is ons niets van bekend. Doch het vermoeden ligt voor de hand, dat de vijandschap van beide zijden niet hevig zal zijn geweest. Daarvoor zweefde boven aller hoofd te dicht het zwaard der vervolging dan dat zij elkander konden bestrijden. En zoo die neiging bij de gereformeerden er wel geweest is, dan is het hun onmogelijk gemaakt daaraan toe te geven door de vervolging die spoedig tegen hen losbrak. Toen namelijk in 1564 hier als pastoor werd benoemd de Amsterdammer

1) *Geloof en Vrijheid* 1864. 4 Afl. bl. 4.

Elbert Huik, trad deze met groote kracht tegen hen op, terwijl hij de doopsgezinden ongemoeid liet. Naar men zegt zou dit vooral hierdoor zijn veroorzaakt, wijl de toename der hervormden de inkomsten der kerk zoo had verminderd, dat het Huik moeielijk viel de jaarlijksche som *f* 500, waarvoor hij de pastorie van eenige Utrechtsche kanunikken had gehuurd, te betalen. Toen de vervolging uitbrak vluchtte Jan Arentsz. naar Kampen in Oost-Friesland; de beide anderen elders heen. Lang duurde de vervolging niet. Huik werd krankzinnig en daarmede was de grootste tegenstand der hervorming voor een tijd in Alkmaar gebroken. In 1566 keerden de uitgewekenen terug. Den 21 Juli hield Jan Arentsz. op een korenakker in de Bergermeer de eerste hagepreek. Pieter Gabriel deed dat den volgenden dag. Straks moest worden gezocht naar een andere gelegenheid om samen te komen en werd deze gevonden in een schuur over den Geest, waarin vooral Pieter Cornelisz. als evangelieverkondiger optrad. Uit allerlei kringen sloten zich mannen en vrouwen bij de gereformeerden aan; dettige burgers als de Foreesten en de Nieuburchen hielden zich niet verre. Sterk geworden, zich van hun kracht bewust en wel wetende dat er in de regeeringscollegiën zaten die hun welgezind waren, deden zij bij monde van Guillaume Mostert en den barbier Sijbrant aan burgemeesters en schepenen het verzoek om een der kerken voor hun godsdienstoefeningen te mogen gebruiken. Maar, het kon niet anders, dit werd geweigerd. Het is wel teekenend, dat dit drieste optreden geen vervolging van den schout Bartholomeus van Teylingen uitlokte. Waarom hij niet met kracht optrad? Hij heeft het niet kunnen doen wijl hij, al had hij zich dan niet bij hen aangesloten, te veel hun gevoelens was toegedaan — zijn houding bij den beeldenstorm aangenomen bewijst dit voldoende — dan dat hij tegen hen een ketter-

jacht beginnen kon. En gesteld dat hij het wel had willen doen, dan zou hij zeker niet op de hulp en instemming der schepenen hebben kunnen rekenen. De meeste schepenen kwamen nooit ter zitting en maakten het zoo den schout onmogelijk streng de plakkaten toe te passen. En de burgemeesters? In 1567 richtten zij een schrijven aan de landvoogdes, dat zij de geheime bevelen tot het straffen van hen, die aan de ongeregeldheden (beeldenstorm) schuldig waren, niet konden uitvoeren, doch integendeel hadden doen afkondigen dat de koning als een goedertieren en genadig vorst in den lande zou komen en zij niet in strijd met die belofte konden handelen [1]).

Wanneer de gereformeerden zooveel machtiger zijn geworden en geen vervolging hun meer dreigt, verandert dan hun houding tegenover de doopsgezinden? Het schijnt van wel. In de „Cronyk van Heensbreuck" (Hensbroek) — waarvan nog enkele aanteekeningen in het archief der stad Alkmaar berusten — lees ik „en dese secten (bedoeld zijn de gereformeerden) hebben oick groote disputacie tegen andere secten genaamd mennisten gehouden". Zou misschien eenige jaloerschheid daartoe aanleiding hebben gegeven? Want in 1566 overtrof de aanhang der doopsgezinden verre dien der gereformeerden. Zoo getuigt Jacob Reijers van Waerdendel [2]) „dat omtrent het klooster van Heiloo godsdienstoefeningen werden gehouden door de Mennonisten, die meerder in getale waren als ze inne kwamen dan d'anderen — zoo dikke of 't processie geweest ware". Toch is de strijd niet anders dan een strijd met woorden geweest. Want om burgemeesters te verzoeken de samenkomsten der doopers te verbieden daaraan was nog geen denken. De vroedschap en burge-

---

1) Bruinvis, *Te Alkmaar in den geuzentijd.* 1894, bl. 10.
2) Moll en de Hoop Scheffer. *Studiën en Bijdragen I.* 1870—72, bl. 30.

meesters bleven in naam aanhangers der R. K. Kerk. Zoo besloten zij in 1566, „dat zij — burgemeesters, schepenen en vroedschap — moesten verschijnen bij al die processien die in de kercke, om deze stadt ende elders gehouden werden". Den 3 Juli 1569 werden „Arent Jacobs ende Frans Florens van Burgermn aangenomen, omme achter theylige sacrament te gaen, omme goede vorsicht te hebben op de ghenen dye 't selve sacrament geen behoirlycke reverentie en doen". Het volgende jaar, 20 Maart 1570, werden vier vroedvrouwen, nadat zij door den pastoor waren ondervraagd, door burgemeesters toegelaten, met last om van elke geboorte binnen 24 uren den pastoor schriftelijk mededeeling te doen, en 23 Mei werd door den schout Augustijn van Teylingen in bijzijn van 3 schepenen den doodgraver Jan Gerritsz. bevolen, dat er niemand begraven mocht worden buiten tegenwoordigheid van den priester. Vooral nadat hier Eylert Dircksz. pastoor was geworden, die een felle bestrijder van gereformeerden en doopsgezinden was, en Augustijn van Teylingen als schout was opgetreden, was het niet te denken dat de gereformeerden op eenige wijze de doopers konden bemoeielijken. Want niet minder dan de pastoor was de nieuwe schout der reformatie geheel ongenegen. Duidelijk bleek dit toen hij in 1570 den herdooper Willem Woutersz. van Buren gevangen deed nemen. Was deze een hunner leeraren en misschien als zoodanig aan het Hof van Holland bekend? Vragen waarop ik het antwoord niet kan geven. Wel weten wij, dat in Maart 1570 de schout door het Hof werd bevolen Willem Wouters op de pijnbank te leggen „om syn complicen ende mede Herdooperen te meughen becomen". Daarom verzoekt de schout aan de schepenen machtiging „hem ter torture te leggen". Hij legt bij dat verzoek over de geschreven bekentenis van Willem Wouters: „Ick Willem Wouters heb my begeven onder des Heeren Woordt den

25 dach Julius XV^{c}LVIII". Doch de schepenen zijn den schout niet ter wille. Zij bedenken allerlei uitvluchten. Zij vragen eerst een afschrift van de bekentenis om daarmede naar den Haag te gaan en de rechtsgeleerden Jan v. d. Goude en Volckert Blauschuyt te raadplegen. De schout weigert dat. Hij beklaagt zich den 2 Juni op de kamer van burgemeesters over het uitstel van justitie, en toen nu bij schrijven van 3 Juni schepenen door het Hof worden gelast binnen 6 dagen hunne bezwaren op te geven tegen het aanwenden der pijniging, doen zij dat, maar ontvangen van het Hof geen antwoord terug. Op dat uitblijven beroepen zij zich wanneer de schout den 13 Juni aandringt op de uitspraak van hun vonnis. Den 7 Juli herhaalt hij zijn verzoek en legt daarbij het bewijs over dat de gevangene viermaal voor den schout „heeft geconfesseert ende beleeden, waarbij hij persisteert". Bovendien zegt hij, dat ook de pastoor meermalen den gevangene heeft bezocht om hem „wederom te brengen totten schoot onser Moeder die Roomsche Catholycke Kercke". Wel heeft deze „den voors. Willem met goede redenen overwonnen zoodat hij niet meer en wist te zeggen", doch dan antwoordde hij maar „dat syn verstant anders niet en was". Daarom oordeelt de schout dat schepenen zeer goed het vonnis kunnen wijzen. Vooral dringt hij op hun uitspraak aan wijl de scherprechter in de stad is, die „qualick te becoemen is", wanneer hij zal zijn vertrokken, en daarbij bevindt de gevangenis zich in zulk een toestand dat zij alle nachten moet worden bewaakt. Schepenen evenwel stellen de uitspraak van hun vonnis uit, zich beroepende op de onvoltalligheid van hun collegie. Den 31 Aug. herhaalt de schout zijn verzoek om uitspraak hetzij deze leidt „tot absolutie of torture". Schepenen beslissen dat de schout „sal supcedeeren den tyt in 't pardon begrepen". Nu is dit pardon, den 16 Nov. 1569 te Madrid gegeven, den 30 Juli

1570 hier in tegenwoordigheid van schout, schepenen en burgemeesters afgekondigd, waarbij aan de nog niet veroordeelden of verbannenen de gelegenheid werd geboden een verzoek om gratie in te dienen. De pastoor EYLERT DIRKSZ. deelt dit aan WILLEM WOUTERS mede, doch bericht aan den schout dat deze „obstinaet en hardnekkig gebleven is, begeerende dieselve gratie niet te genieten, nog ook weder te komen in de schoot van onse moeder".

Van dit proces is ons verder niets bekend. Is de gevangene ontslagen, is hij gestraft? Vermoedelijk het eerste omdat het correctieboek ons niets van een vonnis aan WILLEM WOUTERS voltrokken mededeelt. Duidelijk blijkt uit dit proces hoe de schepenen niet meer tot vervolging van doopers wilden overgaan. Voor onze vaderen was dit een bewijs, dat zij hier veilig waren en rustig hun samenkomsten konden houden in of buiten Alkmaar, en voor de gereformeerden een teeken dat ook zij voor een vervolging om de geloofswil niet behoefden te vreezen, maar tevens dat zij op den steun van schepenen noch burgemeesters behoefden te rekenen wanneer zij de doopers wilden bemoeielijken. Van de welwillende houding door de overheid aangenomen tegenover de doopsgezinden spreekt ook het feit, dat zij niet werden gedwongen de wapenen op te vatten, toen de stad tegen den vijand moest worden verdedigd. Wel werd, nadat de stad de zijde van den Prins had gekozen en versterking der wallen met het oog op een belegering noodzakelijk was, bij vroedschapsbesluit, den 25 Aug. 1572, van hen geëischt „dat men de mennonisten voirhouden sullen van den steen totte Clarissen (het afgebroken Clarissenklooster) te bicken ende opsetten tot haeren coste, mitsgaders de poeying (puin) op te steedevesten te brengen". Onze vroedschap volgde hierin het voorbeeld der stad Hoorn, waar ook de gemoedsbezwaren der doopsgezinden tegen het dragen van wapenen werden

geëerbiedigd doch hun werd opgelegd de wallen te versterken. Het is bekend hoe ook nog in 1575 door SONOY in zijn ordonnantie van 9 Mei werd bepaald, dat alle weerbare mannen zich moesten voorzien van wapenen en kruit, maar dat „de Mennonieten moesten komen met een scherpe spade en mande en tevens ook de wacht moesten houden" [1]).

Hebben onze vaderen zich, al waren zij vrij gesteld van het hanteeren der wapenen, schuil gehouden toen hier de nood aan den man kwam en hun vaderstad niet mee verdedigd? De overlevering zegt dat dit geenszins het geval is en zij, al is het dan ook niet door zwaard of geweer, op andere wijze hebben mede geholpen om de aanvallen der Spanjaarden af te slaan. Zoo laat in het „Beleg en ontzet van Alkmaar in rijm gebracht door CORNELIS PLAAT" deze auteur TRIJN REMBRANTS, de Alkmaarsche Kenau, zeggen:

„Maar euvel was 't zien, hoe of 't Menniste zootje
Haar weerde met een rol, daar men een touw aan bond,
En rondom overal, met lange pinnen stond.
Ik lachte dat ik borst, hoe leenig dat ze riepen,
Van onder Vrunden, puir alsof zij staande sliepen,
En ondertusschen was 't, k verzeker je, wel raak".

Wat hiervan waar is? Ik heb in de rekening der fabriekmeesters over het jaar 1574 werkelijk posten gevonden voor het maken van zulke ijzeren penrollen, welke de doopsgezinden volgens PLAAT, op de hoofden der Spanjaarden hebben laten neervallen. Maar wij weten dat dergelijke „friesche ruiters" doorgaans tot wegversperring gebezigd werden.

Toen de belegering was afgeloopen bevonden de gereformeerden zich in een zeer gunstigen toestand. Zij hadden reeds bij de regeeringsverandering in 1572 de parochiekerk in hun bezit gekregen. De stad keerde hun beide predikanten,

1) BOOMKAMP. *Alkmaar en deszelfs geschiedenissen.* 1747. bl. 351.

Pieter Cornelisz. en Jan Arentz. een jaarlijksche bezoldiging uit. De regeering is gereformeerd. In de synode te Alkmaar 11 April 1575 zou Sonoy verschijnen met zich nemende een der magistraten, zooals „nyet alleen gemeene ende lege magistraten maer oyck eenige moegende keyseren ende coningen met haere presentie concilien hebben vereert omme met die aucthoriteyt, haer van God gegeven", alle twisten te voorkomen. Verhinderd er heen te gaan zendt hij in zijn plaats en met zijn macht bekleed „Philips Cornelisz., der seluen stede borgermeester" [1]).

Gaf nu die veranderde toestand aan de gereformeerden aanleiding om te trachten op andere wijze dan met woorden de doopsgezinden te bestrijden? De acten der synoden vóór 1600 in Noord-Holland gehouden geven een beslist ontkennend antwoord. De synode, 31 Maart 1573 te Alkmaar gehouden, besluit zelfs volgens art. 15 dat men zich „op de predickstoel int aenroeren eeniger secten" matigen zal [2]). En wanneer de synode van 2 Juni 1586 in art. 6 besluit, dat men „waar doer die conventiculen der wederdooperen den loop des evangelii grootelyck verhindert wert", deze beletten zal, dan is dat besluit voor Alkmaar onuitgevoerd gebleven. Echter bestaat er voor een twistgesprek met de doopsgezinden groote lust — synode 2 April 1576; 7 April 1578, 14 Maart 1582, 27 Juni 1598. Zulk een twistgesprek, waartoe men op de synode van 2 April 1576 had besloten en waarvoor men aan Sonoy verlof vroeg, tevens van hem vragende dat men van de leeraren der doopsgezinden zou eischen, dat deze „oyck bereyt zyn haer belydinge duer christelycke tsaemensprekinge met die predicanten der Gereformeerde religie te verantwoorden", heeft men getracht te

1) Reitsma en v. Veen, *Acta der provinciale en particuliere Synoden. Noord-Holland.* 1892. bl. 30.

2) T. a. p., bl. 9.

Edam te houden. De predikant van die stad, PAUWEL PIETERSZ., had daartoe aan de doopsgezinden aldaar het voorstel gedaan en hij bericht dienaangaande in 1577 aan PIETER CORNELISZ., den Alkmaarschen predikant, dat zij „wel schier schenen enichsins bereyt te wesen — maer alzoe nochtans dat zy tot deze twee dingen daerein haer excuse en uitvlucht namen — 1ste dat haere dienaren LUBBERT GERRITSZ. en JAN WILLEMS eenichsins vere wech waeren, an welcke sy nochtans achtten dat zy voiral over den handel behoirden te vraegen en oick te gebruycken; 2de dat zij die minste stadt in dezer noorderquartier waeren en dat zij niet en wisten of dierhalven die groote steden daer en oick souden tevreden wesen, als zy achten dat zy behoirden te wesen". Zulk een schrijven richtte de Edammer predikant aan de predikanten van alle groote steden in Noord-Holland, er op aandringende dat men de doopsgezinden tot een dispuut zou noodzaken. Wanneer PIETER CORNELISZ. dien brief uit Edam heeft ontvangen, richt hij een schrijven aan „de lieuve mannen LUBBERT GERRITSZOON en JOOST EEUWOUTSZOON beyde predicanten van de mennoniste gemeente", waarin hij hun verzoekt „tot glorie godts ende christi ende stichtinge ende vertroostinge veler bedroefden conscientien alsulcke bespreck eendrachtelick wilt verwilligen ende consenteeren ende van uwe adveys ende meyninge daervan eersdachs omtrent den tyt van acht daeghen een schriftelick antwoordt weder bestellen" [1]).

Op dezen brief, 11 Dec. 1577 gedateerd, ontbreekt het antwoord en tevens alle verdere aanwijzing of het tot zulk een gesprek is gekomen. Wel heeft er zulk een gesprek plaats gehad dat volgens de aanteekeningen van den Alkmaarschen

1) Een copie van dezen brief berust in het archief der Ned. Herv. Gemeente te Alkmaar.

burgemeester J. D. Wijnkooper — die in dit geval niet geheel juist door Boomkamp zijn overgenomen — is gehouden in 1592 door de herv. predikanten „Pieter Cornelisz. cum Sociis met de predicanten van de Mennoniste religie om met haer te spreecken van den kinderdoop". Gedurende twee dagen zou ten huize van Arent Claesz. in de Langestraat tegenover het raadhuis door Pieter Cornelisz. c. s. als woordvoerder der eene en Hans de Ries, als woordvoerder der andere partij [1]) over den kinderdoop zijn gesproken en dit gesprek ten slotte zulk een wending hebben genomen, dat „de E. Magistraet onheil sorgende, het gespreck gestaeckt ende schriften van wederzijden verbrand heeft" [2]). Volgens Blaupot ten Cate zou bij dit gesprek tegenwoordig zijn geweest Barend Roelofs — koster der Herv. kerk te Alkmaar of Oudesluis — die, door dit dispuut het onschriftmatige van den kinderdoop inziende, zijn betrekking neerlegde en later leeraar te Oudesluis werd [3]). Behalve dit is mij niets van twistgesprekken te Alkmaar tusschen gereformeerden en doopsgezinden bekend geworden.

Trad Pieter Cornelisz. hier als woordvoerder van zijn partij op om zijn geloof te verdedigen tegen de doopsgezinden, hij deed dit ook met geschriften. Doch terstond moet worden gezegd dat hij hierin, tegenover hen die niet als hij dachten, zeer gematigd bleef. Duidelijk blijkt dit in zijn in 1584 uitgegeven „Gulden Cleynoot", een bundel van van 7 preeken door hem te Alkmaar gehouden. Terecht merkt Dr. Hartog op, hoe hierin maar weinig is op te merken van strijd tegen hen die van de leer der zuivere gereformeerde religie waren afgeweken [4]). Alleen op één plaats in de tweede predikatie

1) *Doopsgez. Bijdragen* 1907. bld. 70.
2) T. a. p.
3) Blaupot ten Cate. *Holland.* I. bl. 194.
4) *Geloof en Vrijheid.* 18de jaargang 4 Afl. bld. 12.

drukt hij er op dat zijn gemeente „van den persone onses Salichmakers Jesu Christi moet ghelooven, dat (hij) beyde een waerachtig God en een waerachtich rechtvaerdich mensch zij, God wt God, als een licht wt den lichte, van den Vader als synen eenighen gheboren Sone van eeuwicheyt aen voortgebracht; een waerachtig rechtvaerdich mensche, wt den mensche van den Maghet Maria in de volheyt des tyts, door werckinghe des heyligen Geestes, na den beloften des Heeren tot Evam, Abraham ende David ghedaen, ontfanghen ende gheboren, ende alsoo wt dien beyden syne Godheyt ende menscheyt in eenheyt des persoons, als onsen eenighen, waerachtighen Middelaer ende Salichmaker, sonder vermenginghe ofte verdeelinge synder natueren ende hare eyghenschappen vereenicht ende tsamengebonden" [1]). Hoogst waarschijnlijk is hierin bestreden de opvatting, die door Hans de Ries werd voorgestaan over de menschwording van Christus en die door hem in 1581 was neergelegd in een korte confessie, handelend over het in zijn tijd veel besproken leerstuk der menschwording Christi, en welke hij uitgaf onder den titel van „Seyndt-brief, waerin begrepen is een corte Bekentenisse bevesticht met de H. Schrift, van eenighe stucken betreffende de Menscheyt Christi, ende het voortcomen desselves". De Ries, en in Alkmaar zal hij wel hebben gehad die het met hem eens waren, oordeelde en hierin verschilde hij met de gewone opvatting dier dagen, dat Christus zoowel naar zijne menschheid als naar zijne Godheid, en dus ook naar 't vleesch, de ware Zoon van God is; dat ook het vleesch van Christus uit den hemel is gekomen, maar als allereerste kiem, die de stof, waaruit zijn lichaam bestond, uit Maria in zich heeft genomen. Het wezen, de eigenlijke substantie zijns vleesches heeft hij dus

1) T. a. p. bl. 14.

ontvangen uit Maria; zoo heeft Hij den *oorsprong* van zijn vleesch uit God, maar het *wezen* zijns vleesches uit het zaad van David [1]). Anders komt er in deze 7 preeken van PIETER CORNELISZ. niets voor waarin hij meeningen bestrijdt waarmede hij het niet eens is. Wie daarbij denkt aan de wijze waarop anders onze vaderen werden aangevallen en en hoe zij vinnig en bits elkander aanvielen, die zal moeten toestemmen dat PIETER CORNELISZ. in zijn strijd de liefde het hoogst wist te doen blijven. Dit is ook het geval wanneer van zijn hand een bepaald strijdschrift tegen de doopsgezinden verschijnt. Dit geschrift dankt zijn ontstaan aan het volgende. Een der leden van PIETER CORNELISZ.' gemeente was door de waterlanders „een weijnich ontrust ende twijffelmoedich aengaende 't poinct der leere van 't Overheyts Ampt ende dat voornamelijk in 't stuck van 't gebruyck harer wapenen ende krijchvoeren". Om hem zijn rust terug te geven, had PIETER CORNELISZ. in overleg met zijn ambtsbroeders in 26 argumenten het gevoelen der waterlanders weerlegd en hem dit gegeven, met het verzoek dit aan de waterlanders te geven en te vragen wat zij daarop hadden te antwoorden. Op verzoek van hen liet PIETER CORNELISZ. deze 26 argumenten met duidelijke letter overschrijven en zond ze aan JACOB JANSZ. (SCHEDEMAKER) met een briefje, waarin hij hem verzocht zijn antwoord daarop te zenden. Eerst 24 Sept. 1594 ontvangt PIETER CORNELISZ de weerlegging zijner argumenten. Nu werd er van den kant der waterlanders op aangedrongen het woord en wederwoord te laten drukken. Doch PIETER CORNELISZ. was daarvoor niet te vinden en wist van SCHEDEMAKER de belofte te verkrijgen, dat deze het verzoek zijner geloofsgenooten niet zou inwilligen. Evenwel de waterlanders stoorden zich niet aan hun leeraar en lieten

1) *Doopsgez. Bijdragen.* 1864 bld. 24

vooral op aandringen van JAN JANSZ. HOOGELANDT de twee geschriften drukken. Omdat nu volgens PIETER CORNELISZ. dit drukken niet op eerlijke wijze was geschied — men had zijn argumenten verkeerd weergegeven — zag hij zich genoodzaakt, hoewel met tegenzin, wat hij had aangevoerd als zoovele bewijzen dat een Christen het recht heeft het overheidsambt te bekleeden, uit te breiden en te laten drukken. Hij gaf dit in 1597 uit onder den titel „Grondige Wederlegginghe van seker geschrift eerst bij JACOB JANSZ. ghestelt" en droeg het op aan de Staten van Holland en Westfriesland. Volgens de resolutien dier Staten hebben zij hem 27 Juni 1598 hiervoor „een vereeringe toegevoeght ende geaccordeert de somme van hondert vijftigh ponden van veertigh grooten Vlaamsch 't pont. „Wijdloopig en niet ongeleert ende vol ijvers" zegt EIKELENBERG in zijn aanteekeningen, is dit boekje. Naar ons oordeel wel wat erg wijdloopig en daardoor een niet altijd amusante lectuur. Trouwens dit zelfde kan worden gezegd van het geschrift, dat door SCHEDEMAKER en DE RIES werd uitgegeven onder den titel „Nootwendige verantwoordinge der verdrukte waerheyt, nu ao 1591, door PIETER CORNELISZ. bestreden over het ambt der wereltlichen Macht en Overheydt".

Al kunnen wij dus niet zeggen dat het tusschen de gereformeerden en doopsgezinden altijd volle vrede is geweest, toch hebben zij naast elkander geleefd zonder uiting van groote vijandschap, elke partij gaande haar weg om zalig te worden en trachtend den kring van geloofsgenooten uit te breiden.

De man, aan wien de kring der Waterlanders — naast hen moet in het laatst der 16de eeuw hebben bestaan een gemeente van Vlamingen die zich met de Waterlanders in 1674 heeft vereenigd — het meest zijn bloei en uitbreiding heeft te danken gehad, is HANS DE RIES. Toen hij zich in

1597 of '98 in Alkmaar vestigde om de leiding der waterlandsche gemeente op zich te nemen, was hij hier geen onbekende. Reeds meermalen o. a. in 1577 en 1592 was hij in onze stad geweest en zal zeker de gemeente door zijn woord hebben opgebouwd. Hij vond de gemeente in bloei en zoo aanzienlijk dat zij die te Haarlem overtrof [1]).

Waar DE RIES tot de gemeente sprak? Toen VAN BUCHELL in 1591 Alkmaar bezocht vond hij, zooals hij in zijn diarium mededeelt, „dat buiten de Haarlemmerpoort, ongeveer 1000 schreden van de muren der stad verwijderd, de anabaptisten hun plaats van samenkomst hebben. Deze ligt te midden van kreupelhout. De zitplaatsen zijn van aarde gemaakt, trapsgewijze, als in een schouwburg. In het midden is een kleine verhooging vanwaar hun prediker hen toespreekt" [2]). Er is volstrekt geen reden aan de waarheidsliefde van VAN BUCHELL te twijfelen, maar het is toch niet aan te nemen dat dit de eenige plaats van samenkomst zal zijn geweest. Vermoedelijk hebben zij hun godsdienstoefeningen tevens gehouden op den Koningsweg op dezelfde plaats waar het tegenwoordige kerkgebouw staat. Eerst zullen zij die schuur hebben gehuurd totdat zij volgens koopacte van 12 Sept. 1595 hun eigendom werd. Door de uitbreiding der gemeente en den grooten toeloop van hoorders naar de prediking van DE RIES, werd het noodig deze schuur in 1617 door een ruimer en netter kerkgebouw te vervangen. Welk een bloeitijd was het toen voor de gemeente! Doch deze valt buiten het tijdperk waaruit ik het een en ander wilde mededeelen. Wie de belangrijkste feiten uit de geschiedenis onzer Alkmaarsche gemeente na 1600 wil kennen leze de artikelen

---

1) COORNHERT, *Wercken*. 1630. I. bl. 435.
2) *Diarium van Arend van Buchell*. 1907. bl. 307.

door den kundigen Alkmaarschen geschiedvorscher in de Doopsgezinde Bijdragen van 1880, '82, '83, '91 geplaatst.

Misschien zal het mij gelukken door voortgezet onderzoek het ontbrekende der geschiedenis vóór 1600 aan te vullen en zoo eenmaal een volledig beeld daarvan te kunnen geven.

Alkmaar. P. J. Glasz.

JELLE SIPKES VAN TEERNS.

Toen ik dit jaar een onderzoek instelde naar de vereeniging der Oude Vlamingen en Waterlanders te IJlst, vond ik als den laatsten der Waterlandsche Leeraars vermeld JELLE SIPKES VAN TEERNS; en daar ons Gemeente-Archief omtrent dezen man te weinig gegevens bood, ondervroeg ik enkele onzer oudste Gemeenteleden. Zoo ontdekte ik bij een achterkleindochter van dezen Leeraar, een door hem zelven in 1776 aangevangen levensbeschrijving: „Korte Schets van mijn Leeven, door JELLE SIPKES"; welk handschrift ik niet ongeschikt acht om door den druk meer bekend gemaakt te worden. De lezer ontvangt dus in deze bladzijden grootendeels een zelfportret van een dier ongestudeerde doopsgezinde Leeraars uit een veel bewogen tijd. Intusschen heb ik om zijn beeld te completeeren, elders moeten zoeken, daar het handschrift midden in het jaar 1813 blijft steken en VAN TEERNS eerst tien jaar later overleed. Daarentegen heb ik uit deze autobiografie veel moeten weglaten als ter openbaarmaking ongeschikt of daarvoor te onbelangrijk

De vorm waarin zij gesteld werd, die eener Kroniek, dwong mij tot omwerking; in de spelling, hoewel zeer onvast doch gaandeweg beter wordende, bracht ik geene verandering. Ter vergemakkelijking plaatste ik echter in mijne

citaten de noodige leesteekens, die in het oorspronkelijke geheel ontbreken.

Moge de lezer dezer bladzijden den indruk ontvangen, dat wij in dezen eenvoudigen boerenzoon, die in de plaats zijner inwoning zoowel als in zijn gewest een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld, te doen hebben met een man, die verdient door meerderen te worden gekend, dan tot nog toe het geval was.

IJlst, Maart, 1909. De Schrijver.

Het geslacht van JELLE SIPKES of, zooals hij zich naar zijn geboorteplaats noemt „Van Teerns" was afkomstig van de Oudeschouw; [1]) het was een boerenfamilie, zooals hij in den aanhef zijner levensschets, die hij op 38 jarigen leeftijd aanving te schrijven, meêdeelt:

„Mijn vaders grootvader, genaamt SIPKE JELLES, heeft gewoont een weinig van de Oudeschouw op een boerderi, waar ook sijne ouders gewoont hadden." Het was een echt Friesch geslacht, want „het was beroemd wegens sijne vlugheit in het op schaatsen te rijden en koijen-[2]) en varkenshandel." De oudste zoon van dezen overgrootvader heette JELLE SIPKES, en deze de grootvader van onzen autobiograaf vestigde zich na zijn huwelijk op een boerenplaats onder Warga „Himbrikend" [3]) genaamd, vanwaar hij later met zijn vrouw „naar Deinum aan de harlinger Vaart is koomen te woonen; hier woonende hebben zij Leeden geweest van

---

1) Oudeschouw, een buurtje tusschen Akkrum en Irnsum, voorheen bekend om zijn overzetveer; thans bevindt zich daar een draaibrug.

2) Koeien.

3) De schrijver bedoelt „Hemrik-end"; Hemrik is een dorpje van ongeveer 350 inwoners; Hemrikend was weleer de naam van een oud slot; nog komt de naam voor op de twee steenen hekpalen voor den oprijweg naar een boerderij aan den weg van Leeuwarden naar Warga, ongeveer een kwartier van dit dorp verwijderd; op deze boerderij woonde eens JELLE SIPKES' grootvader.

de doopsgesinde gemeente te Blesum" [1]), waar de man omstreeks 1726 overleed; hij was toen 40 jaar oud, en JELLE SIPKES, die zijn grootvader niet gekend heeft, beschrijft hem „volgens de berigten als een groot en sterk man van gestel; vlug en schrander van denken en doorsigt; vrimoedig van geest en van een seer seedig gedrag; een man, die seer veel agting voor de godsdienst hadde en nog een goede somme gelt aan de Blesummer doopsgezinde Gemeente maakte".

Zijn oudste zoon heette natuurlijk weer SIPKE JELLES; deze huwde met MARTSEN GERBENS en vestigde zich metterwoon te Teerns, een gehucht, een klein half uur ten zuidoosten van Leeuwarden op een boerderij, genaamd „Nuiwenhuis".

Alhier werd als tweede kind zijner ouders, den 22sten Februari 1738 onze JELLE SIPKES geboren.

„Meer als een eeuw", zegt hij, „was deze naam aan mijns vaders huis als eigen geweest en gedurig van vader op zoon verwisselt" [2]).

Uit dit huwelijk werden achtereenvolgens in 1740, 1742 en 1745 nog drie dochters geboren: WIJTSKE, HIJKE en JANKE; de eerste dochter was reeds voor de geboorte van onzen JELLE overleden [3]). Zijn jeugd was zeer rampspoedig;

---

1) Blessem, oudt. Blessingum; in 1819 werd deze Gemeente ontbonden; steeds werd zij gesubsidieerd; in 1819 ontving zij nog van de F. D. S. ƒ 128.55; in het jaar daarvoor bedroeg hare Pinkstercollecte nog ƒ 3.—; aldus meldt ons DIRK ZEPER „Staat van de Fr. Doopsgez. Soc. 1806—1856."

2) Dit is nog altijd het geval; de tegenwoordige JELLE SIPKES, achterachterkleinzoon van onzen auteur is bij de marine geëmploijeerd; tot zijn spijt kon hij mij niet de minste inlichtingen geven omtrent zijnen bet-overgrootvader en de door hem geschreven werkjes.

3) Onze vaderen waren gewoon zoowat alles op te schrijven; zoo worden in het handschrift bij de geboortedatums zijner drie kinderen, de namen opgegeven van allen, die op kraamvisite geweest zijn; bovenaan staan de drie „diakenvrouwen"; dan volgen de „voorleesers en singersvrouwen"; daarop

JANKE was slechts eenige weken oud, toen geheel onverwacht zijn moeder, slechts 32 jaren oud, overleed; JELLE was toen zeven jaar, „maar" zegt hij, „mi heugt bikans niets van myn moeders weesen".

Alsof deze slag niet zwaar genoeg was, kreeg JELLE zeer spoedig een tweede moeder „een jong vrouwmins van een zeer haastig en wreevelaardig bestaan"; en zoo diep treurig werd nu het leven op Nuiwenhuis, dat onze schrijver er niet over spreken wil en zelfs den naam zijner stiefmoeder nergens vermeldt[1]), hoewel hij niet zwijgen kan, wanneer hij het lot van zijn jongste zuster beklaagt; maar hij toont in zijn oordeel over deze vrouw een waar Christen te zijn, wanneer hij na haar overlijden in zijn dagboek schrijft:

„Ik hoop, dat zij berouw heeft en dat god het haar vergeve, gelijk ik god daarom bid, en het haar uit de grond mijns harten vergeeve." Van het oogenblik af dat deze vrouw in zijn huis kwam, werd ook het leven van JELLE'S vader diep treurig; het was, als had hij met haar zijn ongeluk in huis gehaald; herhaaldelijk verloor hij bijna al zijn vee aan de veepest; zijn huis en schuur brandden in den nacht af, „soodat" schrijft de zoon „soodat wi er ternouwernoot moedernaakt uitkwamen"; dit alles ware nog te dragen geweest, maar de huiselijke oneenigheden „deeden hem dikwijls een hardgrievende droefheid aan", en zelfs na zijns vaders dood verbeeldt de zoon „zig nog syne sware

„vrouwspersoonen tot de gemeinte en vrouwspersoonen niet tot de gemeinte behoorend; ten slotte „de buiren". Zulke kraamvisites waren dikwijls zeer talrijk; bij SIPKES' geboortefeest waren 42 vrouwen tegenwoordig; zóo talrijk zijn ze thans niet meer. — Belangrijker is, dat de schrijver drie geslachtsregisters plaatste, n.l. van zijn moeder, zijn vrouw en zijn kinderen.

1) Zelfs niet, wanneer zij 22 Juni 1798 op 78 jarigen leeftijd in het Doopsgez. Gasthuis op den Grachtswal te Leeuwarden komt te overlijden; hij schrijft zonder meer, dat zijn „steemoer" (stijmoer = stiefmoeder) overleden is.

en bange sugten te horen", wanneer hij hem verraste in de eenzaamheid.

Hoe koud en vreugdeloos moet het in en om die nieuwe, mooie boerenhuizinge geweest zijn; maar kouder, vreugdeloozer nog was het in deze beschroomde, fijn gevoelende kinderziel, wanneer JELLE „door koorts gekweld" dikwijls te bed lag of maar rond bleef loopen zoolang hij kon; wanneer hij verwaarloosd, teruggewezen, achteruit gezet werd bij zijn beide halfzusters; want het huwelijk was niet kinderloos gebleven! Wat ging er in hem om, wanneer zijn jongste zusje „dikwijls het aller ongelukkigste voorwerp van hare woede", schreide van pijn of angstig zich verbergde? Welk een kinderleven! Wij zien het bleeke, schrale ventje snel terugkeeren op zijn schreden, wanneer hij zijn vader ongezien verrast om den hoek der schuur of in het halfduister der stallen bezig met eenigen arbeid „hoorbaar sugtende"; instinctmatig gevoelde hij, dat bij zulk een droeven vader geen troost was te vinden of te brengen. JELLE'S oog kreeg een peinzende uitdrukking; zijn gezichtje stond nadenkend; met een ziekelijke vroegrijpheid zag hij op naar den sterrenhemel of tuurde zwijgend over de eindelooze weiden langs de ver uiteenliggende boerennaar het groote, onbekende Leeuwarden, een stille, vereenzaamde kinderziel in de groote, vragende oogen.

Zoo werd hij snel rijp ver voor zijn tijd, stil en ernstig boven zijn jaren; later, wanneer zijn stille, diepe geest is vrijgekomen van al dat drukkende en benauwende, dan zal de moederlooze de vruchten plukken van zulk een jeugd; dan zal hij zeggen: àl wat God doet, is welgedaan; gemakkelijk zal later de herder der gemeente anderer leed verstaan; gemakkelijk de geestelijk lijdende menschheid eenig licht, eenige warmte kunnen toebrengen.

Maar hoe hoogst gevaarlijk is zulk een jeugd; hoe licht

sluit zulk een eenzame kinderziel zich toe; leert in het geheim overleggen en handelen; licht wordt deze mensch een eenzijdig verstandsmensch en redeneert, waar hij moet gevoelen; kleine JELLE SIPKES weet niet van lach en spel en bij den volwassen man vinden we niets van den bekenden frieschen, leuken humor; nooit schertst hij; 't is altijd harde, vaak stroeve ernst; hij is een bij uitstek practisch man; geen wonder! in zijn jeugd zweeg hij en neep de lippen stijf op elkander; waar anderen speelden, keek hij toe, merkte op, dacht na; en wanneer hij schrijft: „Van jongs aan was ik seer schraal en agterlijk van gewas en veel met koorts gekwelt," dan vinden wij niet alleen hierin den oorsprong van zijn eigenaardige, zelfstandige ontwikkeling.

Met dit alles echter wil ik niet ontkennen den invloed, die zijn vader op zijn ontwikkeling heeft gehad; dankbaar gewaagt de zoon van „de goede grondbeginselen" van 's vaders opvoeding en van „de kinderlijke sugt" om hem na te volgen; trouwens niet het minst de groote liefde, die hij den vader voortdurend toedraagt, strekt tot bewijs van den grooten invloed zijns vaders op zijn leven. Maar de duisternis lag nog niet dicht genoeg op Nuiwenhuis; de kinderen uit het tweede huwelijk werden door hun moeder even schromelijk voorgetrokken, als de voorkinderen achteruitgezet en mishandeld; en daarbij luisterde de ongelukkige vader nog „naar de valsche berichten van vleijers en drompelmaagden omtrint sijn voorkinderen". Zelfs na zijns vaders dood klaagt de schrijver hierover; zijn twee oudste zusters konden het spoedig in huis niet langer uithouden en gingen als dienstboden „in Holland" dienen, waar een van hen ten slotte een ongelukkig huwelijk deed.

Natuurlijk kwam er door zijn gebrekkige gezondheid weinig van schoolgaan; hij schrijft:

„Ik heb twee somerse half jaaren na school geweest en

een weinigje leesen geleert"; maar dit ziekelijk lichaam zou den geest niet tegenhouden; hij had een sterk geheugen, las gaarne en zijn weetgierigheid deed hem in het lezen snelle vorderingen maken; zelfs toen hij groot genoeg geworden is om zijn vader te helpen, kan hij te midden van drukke bezigheden zijn leeslust niet bedwingen.

„Ik moeste", schrijft hij, „mijn leeslust soeken te voldoen bi avont, bi reegenig weeder en op sondagen; ik ging dikwerf op sondag bi soomer, om niet gestoort te worden in de wallen [1]) van 't land leggen, sonder mi te verkleeden of bikans na eeten en drinken om te sien".

Toch oefent ook zijns vaders bedrijf een sterken invloed op zijne neigingen; zoo verklaart hij: „Ik was een liefhebber van vee; besonder van hoenders, einde, duiven, schapen en koijen; later kreeg ik mijn genoegen van dit voogelvee en ook van de schaape". Te spoedig echter zou blijken, dat het boerenwerk te eenvoudig voor hem was en zijn geest naar hooger dingen uitging. Voor dien tijd echter kreeg de al te ernstige jongeling een moeilijke periode in zijn ontwikkeling: hij werd in gezelschappen verzocht, en, zegt hij, „ofschoon mijn gedrag niet so ergerlijk wierde, dat de goede grondbeginselen weggenomen wierden, wierden de sinnen dog meer en meer na ijdele vermaken heengetrokken."

De natuur eischte hare rechten; maar de reactie schijnt wat sterk geweest te zijn en ten slotte gedenkt hij Paulus' les „dat kwaad geselschap doolen doet, en kwaade saamensprekingen goede seeden bederven."

Dit tijdvak, dat drie jaren duurde, eindigt plotseling; alle uitnoodigingen slaat hij af, „hoewel mijne teegenwoordigheid aldaar veeltijds nuttig was," voegt hij er, niet zonder

---

1) Tegen den polderdijk aan.

zelfgevoel, bij. Op den duur gevoelde hij zich in zulke gezelschappen niet thuis; maar een klein dorp als Teerns biedt niet veel keuze in den omgang, en zoo keert JELLE SIPKES weer tot zijn eenzaamheid en zijn boeken terug.

Toont hij in dit plotseling opgeven van „ijdele vermaken" de ontwikkeling van een sterk karakter, ook het onverzettelijke en de bekende friesche stijfheid [1]) openbaart zich in hem.

Zijn vader, die een groot liefhebber van paardrijden was [2]), zette hem met alle geweld aan, deze kunst ook te leeren; JELLE weigert hardnekkig en schrijft: „Alle moeite, welke mijn vader daartoe aanwinde, was te vergeefs." Zelfs al ware zijn neiging later omgekeerd, hij zou toch geweigerd hebben, omdat hij eenmaal „neen!" gezegd had.

Al spoedig echter stond de jongeling voor een grootere moeilijkheid; hij, de zoon van een oud doopsgezind geslacht, met zijn helderen geest en vast karakter moest een welkome prooi zijn voor andersdenkende drijvers; het was de moeite waard hem over te halen; trouwens, er was in Teerns geen doopsgezinde gemeente; geen predikant kon hem steunen of raden.

„Het liet sig aansien," schrijft hij, „als of mijn tijdelijk geluk uit de heerschende kerk [3]) sou vandaan komen". Hij kreeg namelijk „een gemeensame verkeeringe met de twee jongste zoonen van den heer Jonker HOBBE VAN BURMANIA, grietman van Leuwaarderadeel"; tevens drong hij diep in de gunst van hunnen vader, die hem een aanstelling als jager aanbood, welke post hij aanvaardde en waarnam, zoo-

1) In 't holl.: „stijfkoppigheid."

2) Harddravers te houden was vroeger een ware hartstocht in den frieschen boer en gold zeker voor een bewijs van weelde, soms als een teeken van „wildheid".

3) Toenmaals de Gereformeerde Kerk.

lang de oude Jonker het jachtveld afliep; niet zonder zelfgevoel schrijft JELLE:

„Deese hield van mi om mijn bedaard en rondborstig gedrag". Al spoedig echter bespeurt hij, dat het oogmerk der familie VAN BURMANIA was „om mi na de groote Kerk te bringen"; want ronduit boden zij den jongeling aan, hem met een of ander ambt te begiftigen en hem op hunne kosten te laten studeeren. Wel moest dit voor den weetgierigen jongeling een zware verzoeking zijn. Daar kwam nog bij, dat „hoewel hij veel geleezen hadde, dog nog geen genoegsaam besef over de onderscheidene begrippen van godsdienst hadde", hij spoedig tot het besef kwam „met vader MINNO SIJMEN geensins gelijk te dinken"; en dit had hem van den godsdienst zijner kindsche jaren „vrij wat los gemaakt;" toch besloot hij niet aanstonds tot de gereformeerde kerk over te gaan; integendeel, hij slaat het aanzoek des jonkers af en houdt een ernstig zelfonderzoek „sonder met ijmand raad te pleegen of in kerkke of vermaninge te gaan, mi selven oefenende met overdenkingen en leezen van onderscheiden boeken."

Welke boeken dit waren, vermeldt hij helaas niet, maar naast gereformeerde werken las hij natuurlijk ook boeken van doopsgezinde schrijvers [1]), en al spoedig ontdekt hij „dat hi volgens sijn geweeten geen belijdenis in de heersende kerk soude kunnen doen."

Zoo brak het jaar 1761 aan; JELLE was toen 23 jaar, en zou nu zelf boer worden; zijn vader, na 25 jaar te Teerns gewoond te hebben, kocht een herberg „tot Luiwaarden buiten de Wirdummer poort", en men sprak af, dat JELLE

---

1) Waarschijnlijk zal hij ook naarstiglijk onderzocht hebben het boekje van JAN DERKS „Een christelijke Proeve, of zijns zelfs onderzoekinge", dat toen veel gelezen werd. (2de druk, Deventer, 1717).

nu voor eigen rekening schapen weidend, hoornvee aanfokkend en handel drijvend, in zijn vrijen tijd in de herberg de behulpzame hand zou bieden. Aanvankelijk ging alles goed, doch spoedig keerde het blaadje; zijn zeven koeien werden ziek en stierven, en ook met schapen weiden was hij ongelukkig; „daarbij", zoo vertelt hij, „was ik het woonen in een herberge al spoedig moede, ofschoon ik meest bij de beesten in de stal verkeerde en nooit bikans in de huis kwam, maar bikans geheele nagten doorbragt op de solder met leesen" [1]).

Na veel nadenken besloot hij „om ter see te vaaren, of het huistimmeren te leeren". Daar dit nu niet precies hetzelfde was, ried zijn vader hem het laatste aan, en zoo kwam de nu 26-jarige jonge man nog altijd onrustig zoekend, te Leeuwarden in de leer bij zekeren ARJEN MARTENS, waar hij veertien stuivers 's daags verdiende; van nu af ging hij van den eenen baas naar den anderen; was het werk op, dan ging hij heen; en daar deze ARJEN een man was „van een slordig gedrag", was het maar goed dat onze JELLE spoedig bij diens broer JAN kwam, „een seer braaf man en het teegenovergestelde van sijn broeder"; dan helaas! JAN stierf onverwacht en zoo trok onze timmermansknecht in den winter van 1764 weer naar huis en oefende zich in de teekenkunst. Ook hierin was hij dus geheel autodidact.

Het volgende voorjaar kwam hij bij een baas te Veenwouden, en vond daar meer dan elders gelegenheid „om over de godsdienst te praaten"; maar het waren daar, zegt hij, „meest bigelovege dweepers," en, als zij zich niet tegenover hem kunnen staande houden, schelden zij hem uit:

---

1) Het pleit ten zeerste voor hem, dat, terwijl niemand op zijn lezen toezag, hij later blijkt zoovele goede boeken met vrucht gelezen te hebben en niet versufte door te veel lezen of een warhoofd geworden is.

„Gi sijt een Sosijniaan, een halve turk! Gi, gi moest nog wel een meniste preeker worden!"

„Weinig dacht ik", teekent hij hierbij aan, „dat die minsen onweetende en lasterende de waarheid seiden; si seiden ook, dat ik moeste bi haar domeni maar gaan, want dat was ook een armijniaan".

Onze theologiseerende timmerman begreep, dat men met „bigelovege dweepers" niet veel beginnen kon, en zweeg. Intusschen levert Veenwouden hem ook nog iets anders op dan onaangenaamheden. Hij schrijft:

„De bevalligheeden en toegeneegenheit van een jonge vrijster, ANTJE HOTSES, kreegen een besondere kracht op mi"; en onbevangen verklaart hij, dat zij wel altijd bij elkander wenschten te blijven, en zij kwamen dan ook „alle daagen met de eerbaarste insigten bi elkanderen."

Dan helaas; ANTJE was gereformeerd, JELLE doopsgezind; en nu zou zij wel met hem „na de vermaninge" zijn gegaan, maar JELLE's vader, „die altoos hoog bi sijne kinderen opsag", vond dit huwelijk te gering; uit achting voor zijn vader verbreekt de zoon dezen zoeten band, en gelukkig voor de jongelieden vertrekt de jonge timmerman in den nazomer naar Wouterswoude, waar hij „een groote meenigte doopsgezinden vond". Hij besluit nu zelf baas te worden en leert dien winter te Leeuwarden het rekenen, „so verre als het mi in mijn bedrijf van nooden was".

Het jaar daarop (1766) vinden we den timmermansbaas, „sonder knegt en meid," in het huis van zijn vroegeren baas, „in een eensaam vertrek, de leedige uiren tot leesen en schrijven besteedende" [1]).

---

1) In het schrijven werd hij nooit een meester; hij leerde het te laat; hij schrijft geen loopend schrift, maar teekent bijna; in elk geval laat daardoor het handschrift aan duidelijkheid niets te wenschen over.

Niemand kan echter zijn lot ontgaan; Veenwouden zou voor JELLE SIPKES een rustpunt in zijn leven blijven. Toen hij in 1767 voor zekeren HESSEL ADSERS, een diaken der doopsgezinde Gemeente aldaar, een nieuwe schuur timmerde en deze „welhaast sijn beleesenheid bespeurde, zocht hij hem onophoudelijk aan, eens een redevoeringe bi de stoel te doen in sijn gemeente". Na lang weifelen gaf onze timmerman toe; den 17den Januari des volgenden jaars trad hij op „bi de stoel" in Veenwouden en daarna ook op andere plaatsen; maar nu drongen ADSERS en anderen hem zeer, om lid hunner Gemeente te worden, terwijl ook „die van Damwoude" (Dantumawoude) hem een begeerlijk lid achten.

Den 17den Juni 1768 liet hij zich te Veenwouden doopen door REITSE SAAKES van Akkerwoude, en toen hij twee weken later te Veenwouden tot Leeraar werd „verkooren" beklom hij den 3den Juli den kansel en hield zijn intreerede; den text vermeldt hij helaas niet. Intusschen bleef hij ook timmeren, daar hij geen tractement ontving. Zoo was hij ook de timmerman van den gereformeerden predikant van Dantumawoude, PETRUS VOI, en toen onze jonge Leeraar eens in dit dorp preekte en VOI hierover berichten inwon, veroordeelde deze openlijk zijn leerwijze en waarschuwde zijne toehoorders den jongen man niet te gaan hooren; na een onderhoud, waarin JELLE SIPKES den predikant „na reden van de grouwelijkheid sijner leer" vroeg, werd alles ten slotte bijgelegd en de vrede gesloten; ofschoon zij verschillend dachten, besloten zij op voorstel van VOI „elkander te dulden en te draagen; so", zeide de predikant, „doen wi Koksianen en Voetsianen ook, welke elkander eertijds verketterden en veroordeelden".

De Leeraar van Veenwouden merkte hierbij op, dat VOI dan ook moest ophouden „Sondags op de stoel menisten, Remonstranten, Sosijnianen en andere gesintheeden te veroordeelen".

Voi beloofde en hield woord; deze gereformeerde predikant maakt dus al een bizonder gunstigen indruk; immers, hij had het recht [1]) onzen leeraar voor zich te dagen, indien hij hem met sociniaansche of andere dwalingen besmet achtte.

In zijn bekend werk „Algemene Beschrijvinge van Oud en nieuw Friesland", bl. 855, zegt Foeke Sjoerds:

„En zijn de gereformeerde Predikanten dezer Provincie gemagtigt, om zodanige personen, op wie, dien aangaande, verdenking valt, te onderzoeken; en schuldig bevindende, moeten de Geregten al zulke personen in 't Landschaps Tugthuis overzenden, om aldaar vijf jaren de kost te verdienen." Nauwkeurig was bepaald, hoe dit onderzoek geschieden moest en welke vraagstukken den verdachten personen konden worden voorgehouden; [2]) van dit recht maakten strijdlustige predikanten nog al eens gebruik, ja, de ergsten hunner kwamen nu en dan tijdens den dienst de Kerk binnen, en vielen den Leeraar soms in de rede. Voi was een zachtzinnig, vredelievend man; misschien ook kon hij tegen Jelle Sipkes niet op, want deze liet de kaas niet van zijn brood eten.

Intusschen was de zaak hiermede niet uit; velen achtten hunnen predikant te kort gedaan en voeren (doch altijd in afwezigheid van den Leeraar van Veenwouden) heftig tegen dezen uit; „si seiden", aldus vertelt hij, „dat ik hun domeni durfde tegenspreeken!"

Langzamerhand echter sterft dit stoken en lasteren uit.

Jelle Sipkes laat zich in deze zaak kennen als een moedig man van vaste overtuiging; het was in dien tijd voorwaar

---

1) Volgens Staatsbesluit van 20 Februari 1662 en plakkaat van de Ed. Mog. Heeren Gedeputeerden van 23 Maart deszelven jaars.

2) Gerdes, Authentieke stukken, bl. 15—18.

Zie ook „De Doopsgezinden in Schoterland" door P. H. Veen, 3de schets.

geen kleine zaak tegen eenen predikant der „heerschende" kerk te durven optreden en hem voorwaarden te stellen.

Maar onze Leeraar zou spoedig ondervinden, dat onverdraagzaamheid en heerschzucht niet alleen bij Gereformeerden werden aangetroffen. Toen hij namelijk in 1770 een reis naar Holland maakte, waar zijn zuste HIJKE te Wormerveer gehuwd was, werd hij aldaar door zekeren CORNELIS BRUINSE aangezocht, met hem „op het maal en om een praatje te gaan," bij een vriend van dezen. Wat aldaar voorviel is te teekenachtig, dan dat ik het den schrijver niet zelve zou laten verhalen.

„Hier gekomen zijnde," zegt hij, „raakten wi welhaast aan de godsdienst toe; onderwijle wierde de tavel gedekt en het waater op het vuur geset; dog een schielijke onweersbui van toorn nam dit alles weeder weg. De vrouw van het huis verklaarde alle sulke leeraars voor ketters, die eenigsins van vader MINNO SIJMENS leer afweeken, waarop ik seide, dat MINNO SIJMENS een mins was geweest, en dat wi vriheid hadden, om sijn leer aan te neemen of te verwerpen na ons welgevallen; waarop si vraagde, of ik het ook in alles niet met hem eens was? Ik seide, neen; en bi aldien MINNO heeden leefde, geloofde ik, dat hi met sig selven op die wijse niet eens sou sijn.

Dit was genoeg, om mi ook als een ketter aan te merken en te behandelen; het eten wierde van de tavel en de keetel van het vuur genoomen en weg geset, en ik kon sonder eeten en drinken weeder gaan." Mij dunkt, menniste onverdraagzaamheid behoefde niet onder te doen voor gereformeerde; dominee VOI stond op dit stuk vrij wat hooger dan dit menniste zusje. —

Met dit verhaal eindigt JELLE SIPKES' verblijf te Veenwouden; in 1770 wordt hij bij de Waterlandsche Gemeente „tot Ylst beroepen; een kleine, opene stad," en 27 Januari

1771 neemt hij afscheid van Veenwouden, [1]) een afscheid, dat hem niet alleen als Leeraar, maar ook als mensch zeer aan het hart gaat. Zijn buurman TEUNES HARKES namelijk had vier volwassen kinderen, onder welke BOUKJE, „een aanlokkelijk, braaf en schrander mins," op wie JELLE's oog steeds met welgevallen rustte, hoewel hij ook met hare zusters „als een broeder" vereenigd scheen; ieder, ook de jonge Leeraar zelve nu en dan, meende stellig, dat zij beiden nog wel eens een paar zouden worden; zelfs werden meer dan eens trouwplannen gemaakt, die telkens weer werden uitgesteld; ten slotte komt van dit huwelijk niets; welke de werkelijke verhindering was, weet onze Leeraar niet op te geven, maar bij zijn vertrek schrijft hij:

„Ik bespeurde een weezentlijke ontroering in haar gemoed, en ik was met een hartelijk medelijden aangedaan, alhoewel ik doen andere gedagten hadde dan si. Wij scheidden", voegt hij eraan toe „sonder dat wi reeden hadden, om elkander van onopregtheid te beschuldigen en wi bleeven daarom vrienden, ofschoon ik voort daarna trouwde met eene WIJTSKE GEERTS." Ziehier dus „de andere gedagten" van onzen Leeraar; het schijnt, dat de verbintenis meer begeerd werd door BOUKJE en hare familie dan door JELLE SIPKES.

Den 3den Februari 1771 doet de nieuwe Leeraar zijn intrede te Ylst, en vervangt aldaar zijnen oud-oom GERBRANT JOHANNES; ruim drie maanden later den 26sten Mei, wordt zijn huwelijk „te Akkerwoude in de kerk" voltrokken.

WIJTSKE GEERTS behoorde tot „een groote en aansienlijke vamijli doopsgesinden, welke tans het grootste getal der damwouster leeden van de vermaaning uitmaaken; haar vader, twee broeders van dezen, een broeder harer moeder,

1) Hier, evenmin als bij zijn intrede te Ylst, wordt de text vermeld.

een eigen broeder en twee zwagers waren leeraars geweest of waren het nog; onze Leeraar had moeilijk een meer mennist huwelijk kunnen aangaan. Uit dezen echt werden drie kinderen geboren, twee dochters en een zoon; YMKJE, 2 Mei 1772; MARTJEN, 18 December 1773 en SIPKE, 5 October 1776.

Intusschen begreep onze Ylster Leeraar, dat hij wat meer van de wereld moest zien, en hij maakte dan ook bijna geregeld om de twee jaren een reisje naar Holland, van welke uitstapjes hij erkent veel geleerd te hebben. Waarvan hij ze bekostigde? zijn tractement *f* 256 's jaars stond zulke reisjes niet toe, al waren trekschuit en diligence vrij goedkoop; vooral niet, daar hij dikwijls groote doktersrekeningen te vereffenen had, en zich veel boeken aanschafte; waarschijnlijk bestreed hij zijn reiskosten door hier en daar te preeken; [1]) in Juni 1776 op reis gegaan, preekte hij te „De Rijp, Saardam aan de oostsi in de gemeente van Dom. VAN DER OS, te Beeverwijk en te Rotterdam." Op dezen tocht leert hij vele geleerde en aanzienlijke mannen der broederschap kennen; o.a. den genoemden VAN DER OS, A. R. KOOL, CORNELIS en PIETER LOOSJES, PIETER DE KOKER, CORNELIS BOSCH en JACOB VERVEER; ook bezocht hij verscheidene plaatsen in Holland, waar hij niet preekte; zoo noemt hij o.a. Haarlem, Leiden, Delft, Den Haag en Rijnsburg, „de plaats, alwaar de Colegianten doopen en Jaarlijks 2 vergadertijden hebben"; te Rijnsburg heeft hij het bekende huis der Collegianten bezichtigd en er één nacht geslapen. [2])

2 November van hetzelfde jaar vinden wij hem weer op

1) Toenmaals betaalde men den predikers niets dan hunne reiskosten.

2) Zie over bovengenoemde personen en de Collegianten de Aanteekeningen; hun invloed op JELLE SIPKES is groot geweest, vooral naar later blijkt, die der Rotterdamsche patriotten; voor een goed deel is hij door hen de vurige, radikale vaderlander geworden.

reis; thans „na Aardenborg, om aldaar op het beroep dier openstaande Leeraarsplaats te preeke. Bi deese geleegenheid," schrijft hij, „bin ik in Seelandt, Vlaanderen en in 't Keizerlijke [1]) geweest:" hij werd echter niet tot Leeraar gekozen.

Van zijn leeaarsambt te Ylst hooren wij niet veel; hij is zeer karig in dit opzicht met zijn berichten; van elders intusschen weten we, wat het ambt van Waterlandsch Leeraar medebracht; dit alles is genoeg bekend; daarentegen is het jammer, dat wij noch van zijn gemeente noch van zijn verhouding tot „de Oude Vlamingen-Gemeente der Mennonieten te Ylst" (gelijk zij zich zelve noemt!) iets naders vernemen; ook in het Archief zijner gemeente, dat helaas eerst met 1801 aanvangt, zoeken wij vergeefs; toch weten we, hoewel bepaalde feiten niet zijn aan te wijzen, dat bv. de verhouding tusschen Waterlanders en Oude Vlamingen alhier veel te wenschen overliet; [2]) overigens is ons slechts bekend, dat hij een beslist godsdienstig man was, en zijnen Gemeenteleden geen steenen voor brood zal hebben gegeven. [3]) Tijdens de revolutie schijnt dit een weinig anders te worden; naarmate hij zich meer met de staatkunde inlaat en er een werkzaam aandeel in neemt, is hij meer politicus dan leeraar; geen ongewoon verschijnsel voorwaar!

Van zijne huiselijke omstandigheden worden wij, wat hem

1) Het grootste en noorderlijkste der twee deelen van het Graafschap Vlaanderen heette toen Keizers-Vlaanderen; het zuidelijke deel Fransch-Vlaanderen; welke steden Van Teerns er bezocht, geeft hij niet op; 't zal wel niet anders dan „een vliegreisje" geweest zijn.

2) Van een der oudste Gemeenteleden vernam ik, dat zij van haar moeder dikwijls gehoord had, hoe de een zeide: „Die fijne Mennisten, ik heb ze nooit gestaan!" en hoe een Fijne op minachtenden toon uitriep: „O, die Grauwen!" Zulke gezegden teekenen!

3) Wanneer in 1801 zijn vrouw overlijdt, klaagt de 63-jarigen man: „Tans ondervinde ik, die aan soo veelen in hunne droefheid over het verlies van hunne vrienden bedroeft waren, des Heemels ondersteuning heb toegewenst, die selve hoog noodig te hebben, om het verlies van zulk een vrouw te dragen."

zelven en zijne kinderen betreft, behoorlijk op de hoogte gehouden; van zijn vrouw vermeldt hij eerst het een en ander na haren dood.

Het was geen sterk geslacht; geen jaar gaat zonder ziekten voorbij; „In 1777" (ik doe slechts een greep!) „hebben onze kinderen een seer sware hoest, de kenkhoest genaamd, gehad, en SIPKE is bi de dood geweest"; het jaar daarop heeft hij zelf „een hevige ontsteking in het linker borst gekregen, dat in een knoest geswel veranderde," waardoor hij langen tijd bleef sukkelen, terwijl SIPKE dat jaar nog een hevige galkoorts kreeg; ook het jaar daarop sukkelen de kinderen voortdurend en gaat hij zelf „naar Cleefsland voor sijn accedent van verleeden jaar". Dit jaar werd trouwens heel IJlst zeer door ziekten geteisterd; JELLE SIPKES teekent hierbij aan: „Sedert Paascha aan koortsen en andersins 68 minsen alhier overleeden". Dat was zeer veel! [1]).

Ook het jaar 1781 viel hem deerlijk uit de gis. „In dit jaar", zoo lezen we, „heb ik 80 gulden verdoktert en vermeestert aan mijn knoestgezwel, waarop mij de genezinge belooft is van een Hanoverse dokteres [2]), te deser tijde tot Franeker woonachtig".

't Schijnt geholpen te hebben; van zijn „knoestgezwel" lezen we niets meer.

Langen tijd vermeldt de schrijver niets dan hetgeen alleen voor zijn nakomelingen van belang kan zijn; maar, nadat hij gewag heeft gemaakt van den verbazend strengen en langdurigen winter, die den 10den December 1783 inviel,

---

1) Aan het einde van elk jaar geeft de schrijver op, hoeveel menschen in IJlst gestorven zijn; soms ook het aantal geboorten. Zoo teekent hij ook elk jaar aan, hoevele malen hij gepreekt heeft; soms meer dan 70 maal!

Eenvoudige, onderwetsche menschen schrijven nog wel van alles op.

2) Een ambtszuster der zoogen. Hongaarsche dokters, kwakzalvers, die meestal uit Westfalen of Oldenburg kwamen.

terwijl men op 6 April des volgenden jaars nog schaatsen reed, komt hij tot de vermelding van een zijner droefste dagen. 12 Januari 1784 overleed zijn vader [1]); wij verwachten niet anders dan een vrij volledige levensschets van den geliefden, ouden man, die hij dan ook, naar de gewoonte van dien tijd, met dichtregels doorvlecht. Natuurlijk ga ik dit alles stilzwijgend voorbij, slechts een enkel ding vermeldend; ziehier o. a. een proeve zijner dichtkunst:

„O vader,
gij, die niet meer vermoeid en afgeslooft
dees moisijke en wisselvallige aard betreet,
Zijt ons, uwe kinderen, nu ontrooft,
dog gij ontslagen van veel leed".

Nog een enkele maal zullen we kunnen opmerken, dat JELLE SIPKES geen dichter was; maar wie rijmde niet in dien tijd?

Na deze inleidende dichtregelen verklaart de diep bedroefde zoon „niet, ter bewaringe van 's vaders nagedagtenis, in navolging der joden en andere oosterse volkeren, hem een prachtige en kostbare graftombe opterichten"; maar, opdat kinderen en kindskinderen hem zullen gedenken, zal hij te zijner eer „een kort dog sakelijk berigt van sijn leven en lotgevallen op desen aardbol der nakomelingschap besorgen" [2]).

En dan volgt de levensschets, waarin scherp uitkomt, hoe hartelijk de liefde van weerszijden geweest is en hoe fijn het gevoel is van dezen zoon; wij zeggen intusschen niets van des ouden mans sterfbed en zijne begrafenis te

1) Zijn stiefmoeder bleef tot 1790 in de herberg wonen; toen zij naar het Doopsgezinde Gasthuis te Leeuwarden vertrok.

2) Hoe breed- en grootsprakig waren onze vaderen vooral in zulke dagen

Warga, die onder een woesten sneeuwstorm plaats vond; de schets eindigt aldus:

„Den 24 dijto ben ik in velle koude, verseld van wind en sneeuwjagt na IJlst gegaan onder ernstige overdenkingen van de kortheidt en moijelijkheid van 's menschen leeven op aarde". Evenals in den aanhef plaatst hij ook aan het slot eenig kreupelrijm.

Vele jaren die nu volgen, brengen niets anders dan voor ons doel onbelangrijke familieberichten; gewichtig voor voor ons zijn alleen de historische en staatkundige beschouwingen, die de schrijver, te beginnen met 1787, overal doorheen vlecht. Laat mij u aanstonds een teleurstelling besparen; verwacht geen historische bizonderheden, die gij niet kent; een kroniek is daartoe ook weinig geschikt; personalia biedt hij weinige; misschien komen deze met JELLE SIPKES' eigen beschouwingen, die wij hier noode missen, voor, in een ander handschrift, waarvan hij in deze levensschets slechts den titel vermeldt: „De Revolutie te IJlst in 1795", een handschrift, dat ik na vele nasporingen helaas niet heb kunnen vinden; gelukkig voorziet hierin voor een groot deel het archief der burgerlijke Gemeente van IJlst. Hoe hij aan zijn historische en staatkundige beschouwingen kwam? Reeds merkten wij op, welk een aandachtig luisteraar hij was bij de Rotterdamsche patriotten; waarschijnlijk las hij „de Hollandsche Historische Courant", of „de Haagsche Correspondent"; wellicht kende hij de „Post van den Neder-Rijn" en zeker las hij „de Friesche Vaderlander", het bezadigd Weekblad, welks artikelen men nu nog met genoegen inziet [1]); in elk geval kon hij goed op de hoogte zijn, daar hij met vele invloedrijke mannen

1) Teekenend voor de bezadigdheid van dit Weekblad is vooral n°. 7; terwijl best mogelijk is, dat VAN TEERNS zijn algemeene beschouwingen over 's lands toestand voor een deel heeft ontleend of teruggevonden in n°. 1.

in Friesland in aanraking kwam in de verschillende functiën, die hij te IJlst, maar vooral in de Staten van Friesland heeft vervuld; mannen, die hem wisten te waardeeren als een vurig en toch bezadigd, een waarlijk verlicht patriot.

Wie nu over dit merkwaardig tijdvak iets meer wil weten, moet kennis nemen van Dr. J. HARTOGS Standaardwerk: „De Patriotten en Oranje van 1747—1787"; daar onze kroniekschrijver nu zonder voorafgaande opheldering zijn geschiedkundige opmerkingen eerst in 1787 aanvangt, mogen hier ter verklaring van hetgeen hij schrijft, enkele regels voorafgaan uit Dr. HARTOGS boek, waarmede deze na 1787 den toestand des lands en de verschillende partijen qualificeert:

„Er zou in den weg der goddelijke rechtvaardigheid een oordeel moeten gaan over land en volk; een oordeel over de dwaasheid der Patriotten, die, ontrouw aan hun beginsel, zich hadden laten verleiden om de vrijheid te zoeken langs den weg der Revolutie; een oordeel over de Aristocraten, die misbruik hadden gemaakt van hun gezag en schandelijk waren te kort gekomen in hunne plichten tegenover het volk; een oordeel over het Huis van Oranje, dat niet meer op de hoogte bleek te zijn van zijn roeping, om over een vrij volk te regeeren; een oordeel over een gansche natie, wier oogen door weelderigheid verduisterd waren en wier kracht ontzenuwd was door een geërfden overvloed".

De zaken stonden nu in 1786 aldus: de Patriotten wilden toenmaals noch alleenheersching des stadhouders noch familieregeering der Aristocratische Regenten, noch democratie buiten representatie [1]); hiermede is het standpunt aangeduid, dat JELLE SIPKES VAN TEERNS in die dagen innam. En nu

1) Terecht merkt Dr. HARTOG op: „Wat zij in 1786 verlangden, is volkomen hetzelfde wat wij nu bezitten: een regeering bij vertegenwoordiging van het volk; jammer genoeg bracht de Fransche revolutiegeest hen van den weg af."

het woord aan den schrijver zelven, die boven zijne staatkundige beschouwingen zeker nooit geplaatst zou hebben:

„Dit heeft een vrije Vries geschreven,
Een Vries, die graag zijn leven gaf,
Indien op 't einde van zijn leven,
Oranje met hem zonk in 't graf" [1]).

Hij vertelt dan, hoe in 1787 de twist tusschen Patriotten en Prinsgezinden nog grooter werd door een derde partij, die der Aristocraten, die aanvankelijk door beiden gehaat werd; doch, om de vernederingen der steeds toenemende patriotten te ontgaan, werd deze laatste partij genoodzaakt „om den Prins onder de zijde te kruipen"; te zamen waren deze beiden „die list en geweld vereenigden" machtiger dan de Patriotten, vooral „omdat velen, te voren in schijn patriotten, de partij der aristocraten toevielen". Toen dit gebeurde, hadden de Patriotten in Utrecht, Holland en Overijsel „de meerderheid van stem", en in de Staten en in Friesland stonden zij op het punt in de Staten-vergadering de meerderheid te krijgen. Nu echter weken de beste leden dezer Staten naar Franeker uit, alwaar zij eenen Landdag uitschreven; de grietenijen van Ostergo en Westergo waren patriottisch, hoewel vele Grietmannen oranjegezind bleven, hetwelk zoo sterk bij het volk in het oog liep, dat zij zich in hunne huizen en op den openbaren weg niet veilig achtten. Zevenwouden, behalve Franeker, hield zich stil; maar Dokkum, Sneek, Bolsward, Sloten, Workum, Hindelopen, Stavoren, Makkum en de Lemmer waren op de hand der naar Franeker uitgeweken patriottische Statenleden. De leden, welke zich nog te Leeuwarden bevonden, stonden op het punt zich

1) Door Dr. Hartog aangehaald bl. 170. Doch van schending der lijkgesteenten van adellijken zijn de IJlster vrijheidszonen niet vrij te pleiten. (Zie de Aanteekeningen!)

over te geven of te vluchten, toen de koning van Pruisen „eenige regimenten Oranje ter hulpe zond" [1]).

Toen namen de zaken een keer. VAN TEERNS schrijft:

„De Rijngraaf VAN ZALM wierd een schelm; hij, schef der patriottische troepen zijnde, vlugte, terwijl Utrecht in den besten staat van tegenweer en het volk vol moed was". Dit verraad trof den Patriotten als een bliksemstraal, en veroorzaakte hunnen val; zij waren geheel verslagen, „en het dolle gemeen, dat altoos door kleine gaven of schoone beloften kan overgehaald worden, brak aan alle zijden in woede tegen de patriotten vóór Oranje in rooven en verwoesten uit, en hielp hierin de pruisise soldaten"; de besten en braafsten des volks vluchtten in grooten getale naar Frankrijk, terwijl de achtergeblevenen „met den smadelijksten laster aan de moedwil van een plondersugtig gemeen en de godlooste moedwil der militaeren onderworpen bleven". Koophandel en scheepvaart stonden stil; „vabriekeurs" lieten niet meer werken en het gebrek nam dagelijks toe; een groot aantal patriotten werd gevangen genomen, terwijl de goederen der uitgewekenen werden verbeurd verklaard. De Prins en de Aristocraten zagen wel, dat op deze wijze het land ten gronde ging en kondigden een amnestie af, doch Statenleden en militaire hoofden waren hiervan uitgesloten; ook werd van een „algemeene" amnestie gesproken, maar hiervan kwam in werkelijkheid niets, omdat, zoo schrijft JELLE SIPKES „die twee in schijn vrienden, Aristocraat en Prinsgezind, malkanderen niet betrouwden, vresende ijder,

1) Daar ik geen historie schrijf, kan ik veilig de reden daartoe weglaten; toch moet ik uit VAN TEERNS' levensschets het een en ander vertellen, opdat ook de lezer, die niet genoegzaam van den toenmaligen toestand op de hoogte is, kunne begrijpen, welke de beteekenis is van de rol die onze auteur een paar jaren later speelt; in elk geval geef ik niets meer dan wat het handschrift uit de dagen vóór 1795 vermeldt.

dat zijn partij daardoor ondersteund zoude worden"; natuurlijk bedoelt de schrijver: de partij van den ander; bovendien verspreidden zich de geruchten meer en meer, „dat de uitgewekenen, ondersteund door Frankrijk, de Republiek zouden aanvallen en satisfactie nemen". „In deese gesteldheid ging het jaar 1787 ten einde", zegt onze kroniek; deze geruchten namen het volgende jaar vasteren vorm aan; doch de Aristocraten en Prinsgezinden „wisten door groote zommen gelds veele Ministers van het vransche hof om te kopen en een geheele inlandsche beroerte in Vrankrijk te veroorsaken, en daar door de oogmerken der patriotten te verhinderen".

Om het gemeen te behagen, begon men de vreemdste vonnissen over gevangen gehouden Patriotten te vellen; sommigen strafte men met zware geldboeten of verbanning, anderen door plaatsing in 's lands tuig- en werkhuis. Elf der meest bekende friesche Patriotten trof dit treurig lot: Houte Peisel, Matthijs Ankeringa, Pieter Wolters, Sjoerd Sijbes Heslinga, Cornelis Heineman, J. Haitsma, Wijbe Lolkema, Ageus Ennema, Nicolaas en Jan Scheltema en Pieter Heslinga [1]). „Dit was", zegt onze schrijver, „het ongelukkig lot van zommige brave voorstanders van regt en vrijheid; het was een jaar, waarin alle vaderlandlievende, regt en rust beminnende menschen de grootste reden hadden op deese wijse hunne gebeden ten hemel te senden: O god, weer gij het geweld van ons af; laat ons niet langer door wilde dwingelandeu, die het regt verdrukken, beheersen; geef, dat regt en vrijheid gehandhaafd mogen worden en wij onder regt, vreede en vrijheid mennende overheeden een stil, gerust, eerbaar en godzalig leven mogen leiden".

1) Peisel is in het tuchthuis overleden; Heineman overleed terstond na zijn ontslag uit de gevangenis aan de gevolgen zijner gevangenschap en Heslinga is „ongevonnist in de gevangenis overleeden". Aldus het handschrift.

In 1794 wordt alleen vermeld:

„In dit jaar heeft Vrankrijk zeer veele landen vermeestert, en een ongelooflijke menigte menschen zijn gesneuveld; Polen heeft zig ook willen vrijmaken, dog dit is mislukt en heeft onder anderen op één dag 20000 menschen gekost".

In 1795 zijn in den harden en langdurigen winter de Franschen „op een verrassende wijze meester geworden van de geheele zeven provinciën"; de Oranjevrienden vluchtten nu op hun beurt „met hun geëerd opperhoofd den prins en zijn geheele familie"; de regeering werd overal veranderd [1]) „onder belofte, dat de vrijheid, gelijkheid en broederschap op grondslag van natuirregten van den mensch souden betragt worden".

Naief merkt onze schrijver op, „dat bij het eindigen van dit jaar" deze belofte op verre na niet vervuld was; vele vrienden van het vorig Bestuur, zoo klaagt hij, en die „van de gewesene heerschende kerk met nog andere staatkundige belangsoekers werkten dit ten krachtigste teegen".

Wat de plaats zijner inwoning betreft, beschreef hij de gebeurtenissen dier dagen in een „Verhaal der Revolutie te IJlst in 1795", dat jammer genoeg niet is terug te vinden"; [2]) maar het Archief der Burgerlijke Gemeente van IJlst stelt ons van die gebeurtenissen geheel op de hoogte en vermeldt tevens het belangrijk aandeel, dat onze Leeraar daarin had; het handschrift, dat vóor mij ligt, vertelt van al deze dingen niets.

Ziehier wat ik vond.

---

1) Den 18 Januari werd de Bataafsche Republiek opgericht.

2) Ondanks al mijn daartoe ingestelde pogingen; ook de Heer JELLE SIPKES VAN TEERNS, ambtenaar bij onze Marine, kon mij tot zijn spijt geen enkele inlichting geven; ook wist hij niet, of het in 1813 eindigend handschrift door zijnen voorvader werd afgemaakt.

Met twee andere Burgers [1]) werd VAN TEERNS door „het Volk van IJlst" aangesteld tot „Committé Revolutionair", en den 16den Februari 1795, den 1sten Dag der Bataafsche vrijheid", zetten deze drie „gesterkt met de Gecommitteerden van het Committé Revolutionair Provinciael, de Burgers HUBER en VAN OLST, de oude regeering van IJlst af en stellen terstond inplaats der 5 Burgemeesters en 11 Vroedmannen [2]), 8 Burgers aan tot „Provisioneele Reprezentanten van het volk van IJlst"; de Secretaris, SCRINERIUS, kon aanblijven, maar de stadsmajoor (veldwachter) en een zijner assistenten werden eveneens als Oranjegezinden door andere Burgers vervangen.

De nieuw aangestelden legden terstond den eed van trouw af in handen van het Comité Révolutionair en de „Geregtsleden" kozen telkens voor 14 dagen een voorzitter [3]); de Gemeentezaken brengen zij in orde en verkiezen 2 stadsrentmeesters, 2 Kerkvoogden en 2 Armvoogden, allen provisioneel; al deze benoemingen worden nu door het Volk van IJlst goedgekeurd en ten slotte vaardigen deze Gerechtsleden een publicatie uit „ter waarschouwing van Burger Twisten en OnEnigheeden".

„Dit alles is", zoo lezen we „vreedig en rustig verrigt en afgelopen". De oppositie echter rustte niet; den 18 Februari richt het „Geregt" tot het publiek „een vriendelijk dog teffens Ernstige waarschouwing en aanmaning" om de rust, vrede en eendracht te bewaren; den 8sten Maart daarop worden er ongeregeldheden in de Kerk gepleegd bij de afkondiging na de godsdienstoefening van een missive van de

1) WIJTZE WILLEMS HOEKSTRA en AUKE JOHANNES SNIEHOLT.

2) Hun laatste vergadering werd gehouden 26 Januari 1795 tot het kiezen van „volmagten ten Landsdage" voor Friesland.

3) De eerste voorzitter was M. W. OPPEDIJK. Sedert 1 Februari 1796 werd om de maand een president verkozen.

Hooge Regeering des Lands; 't Gerecht verklaart dat deze hierin bestonden:

„Daar eenige sig niet ontsien hebben met een vertoornd gemoet uijt de Kerk te gaen, en de deuren van de Kerk met veel geraas en geweld open en toe te doen, dreigt het Geregt met strenge straffen". Den 6de April „na de middags" wordt wederom gewag gemaakt van „oproerige en onrustige bewegingen te deeser stede en op verzoek der municipaliteit komt de Sneeker Schutterij de orde herstellen en wordt deze van 6 tot 12 April bij de Burgers ingekwartierd; afwisselend vindt men hier nu garnizoen; nu eens „8 man cavellerij met een Wagtmeester", dan „Zwitsersche militeeren of fransche troupes". 't Was noodig! de Prinsgezinden en Aristocraten steken telkens het hoofd op of stoken in het geheim; elke gunstige gelegenheid nemen ze te baat; wanneer de Engelschen in 1800 de Lemmer hebben ingenomen, leeft ook te IJlst de onrust weer op door de aankomst van scheepsvolk van derwaarts overgekomen; wanneer de Vaderlandsche Volks-Sociëteit in de Kerk [1]) op het Kerkhof vergadert, verzocht het Gerecht de Commandant der Zwitsers, twee man bij de Kerkdeur en twee bij het hek van het Kerkhof te plaatsen.

Geen wonder dat deze Volks-Sociëteit den 15de April door het Gerecht verzocht wordt „te continuëeren" niettegenstaande al de onaangenaamheden, die zij ondervindt; want al is er alhier dank zij het krachtig optreden van het Gerecht, de Volks-Sociëteit en de Commissie van Waakzaamheid geen ernstige stoornis te constateeren, niet altijd was lijf en goed verzekerd. In 1796 en 1797 werden op verzoek

1) Tijdens het „Intermédiair Administratif Bestuur van het voormalig gewest Friesland", dus in 1798, werden de Grondvergaderingen in de Kerk der Bejaarde Doopsgezinden (Waterlanders) en in die der oude Vlamingen gehouden. De hier bedoelde Kerk werd in 1834 afgebroken.

van het Gerecht respectievelijk 20 en 16 wapens door de Burgers ten Raadhuize ingeleverd; zelfs werd een premie gesteld op het aanwijzen van verborgen gehouden wapens en geheimhouding van den naam des aanwijzers beloofd.

Deze Vaderlandsche Volks-Sociëteiten, overal uit de stemgerechtigde Burgers opgericht, bezaten veel macht en invloed; met echt democratische vrijmoedigheid controleeren zij alle daden van het Gerecht, verzetten zich vaak tegen zijne besluiten en roepen het tot zedelijke verantwoording. Van deze Volks-sociëteit nu was JELLE SIPKES VAN TEERNS president [1]); dat hij een man was die een onbuigzaam karakter bezat, soms tot stijfkoppigheid toe, maar in elk geval altijd den moed had zijn meening te zeggen, bewijst hij ook in deze vergaderingen; zoo had hij den 14 November 1796 een rapport voorgelezen, waarin hij te kennen gaf, dat het Gerecht van IJlst „op een wijze met de teegenwoordige order van zaken niet overeenkomende, een schoolmeester en organist [2]) in onze stadt had aangesteld"; en dat het, geheel ten onrechte, aan den gereformeerden predikant M. MEINDERS 200 Caroli-guldens [3]) als tractement uit 's stadskas betaalde. Het Gerecht was woedend en eischte op hoogen toon copie van het rapport; JELLE SIPKES weigert echter en staat ook niet toe, dat het in de notulen der Vergadering „wierde geïnsereerd", hoewel op één na alle leden hem bestreden; alleen beloofde hij tegen de volgende vergadering een ander

1) Secretaris was de Gemeente-boekhouder der Waterlanders THOMAS EBES BAKKER.

2) Hij had namelijk door de Burgers gekozen en aangesteld moeten worden.

3) Een Caroli- of Karelsgulden, naar het schijnt, eerst in 1544 geslagen, werd gerekend een waarde te bezitten van 40 stuivers en eerst vele jaren later vaak verwaard met den gulden van 20 stuivers; in 1585 wordt aan den Karelsgulden eene waarde toegekend van 33 stuivers; desgelijks in 1539; in 1610 35 stuivers; doch feitelijk reeds in 1594 werd de benaming dezer beide munten verward.

rapport over deze zaak in te dienen, waarvan hij „copia" zou geven; maar het Gerecht maakt de zaak bekend bij de „Representanten des Vrieschen Volks" te Leeuwarden en beklaagt zich, „dat dit Rapport zeer veel verschild van het Eerste voorgelezene". Wat Representanten antwoordden op de vraag, hoe het Gerecht met het tractement van Ds. Meinderts moet handelen, die „op deeze voorwaarde door de oude Regeering der Stadt is aangesteld", doet nu niet ter zake; van meer belang is, dat van Teerns later als Representant des Vrieschen Volks het Gerecht van de stad zijner inwoning steeds met raad en daad ter zijde stond en ook nog later, toen hij weer in het ambteloos leven was terug gekeerd.

Als bewijs echter, dat het Gerecht den man aan wien de stad zijns inwoning zooveel verplichting had, niet welgezind was, strekke het volgende: Toen hij 12 Januari '97 van dit Gerecht de bescherming inroept tegen „de aanranders van zijn Burgerregt, opdat hij hen geregtelijk zal kunnen vervolgen ter bevordering van vrijheid en gelijkheid", ontvangt hij den 20sten daarop ten antwoord, dat het Gerecht op zijn request niet kan ingaan „also het met geen Lands Zegel [1]) voorsien is en verders geen persoon of personen worden uitgedrukt". Volkomen terecht; toch had men den verdienstelijken burger meer terwille kunnen zijn; ik vrees, dat zijn stijfkoppigheid en onverzettelijkheid hem dikwijls vijanden maakte; hij dreef wel eens wat veel, gelijk alle vurige patriotten, en schermde soms met de leuzen der Revolutie.

31 Juli van datzelfde jaar, komt hij wederom terug op die oude questie van den gereformeerden predikant, en vraagt aan het Gerecht met „Ja of Neen" te willen beant-

1) Vele Patriotten stoorden zich niet aan zulke „vormen".

woorden, of het niet meent gedwaald te hebben, wanneer het als jaarlijksch tractement 200 gulden uit de stadskas uitkeert? [1]). Het stuk is in dictators-stijl gesteld; de gewezen Representant voelt zich nog altijd, gelijk hij onderaan het stuk verklaart: een „standvastig voorstander der onvervreembare natuurregten van den Mensch". Hij is een politiek idealist en heeft vast geloofd dat Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap zouden blijven triumpheeren; bovendien sprak zijn werkelijke verdienste hem van rechten, die versterkt werden door al hetgeen hij in moeilijke dagen gearbeid en .... geleden had.

Familietraditie verhaalt, hoe hij, ik vermoed tijdens de Februariopstootjes, voor uit Jutrijp en Hommerts overgekomen Oranjegezinden „op een schoen en een muil" door de Ygracht naar Sneek vluchtte om hunne booze bedoelingen te ontkomen, en hoe men zijn huis [2]) schond, dat zijn persoonlijk eigendom was; laat dit zijn zooals het wil; wij kunnen ons voorstellen, dat hij niet altijd ongemoeid bleef in dezen onrustigen tijd, al werd hij staande gehouden door zijn hooggestemde verwachtingen en door den zedelijken steun van zijn zoon SIPKE, die hem in alles trouw ter zijde stond.

Hierboven sprak ik van Grondvergaderingen; laat mij, nu ik toch kom tot JELLE SIPKES den Representant des Vrieschen volks, daarvan iets meer mededeelen [3]).

Na „voorafgegaan klokgelui van kwartier voor één tot één uir" hadden zij plaats in de Gereformeerde Kerk, toen nog op het kerkhof gelijk wij zagen; als stemgerechtigd

1) Men zoeke hierin geen jalouzie; VAN TEERNS was een heftig voorstander van de opheffing der Staatskerk, de eeuwenlang bevoorrechte.

2) Hij bewoonde toen het derde huis ter linkerzijde van de tegenwoordige pastorie der Doopsgezinden.

3) Een en ander wederom uit het Archief der burgerlijke Gemeente.

Burger tot verkiezing van leden dezer vergadering onderteekende onze Leeraar de volgende verklaring: [1])

„Ik verklaere vrijwillig, en op mijn woord van Eer, een voorstander van de regten van den Mensch en Burger, een vijand van het stadhouderlijk, Aristocratisch en Eenhoofdig Bestier te zijn; goed en bloed veil te hebben, om op gronden van vrijheid en gelijkheid het volksgeluk te helpen bevestigen, en nimmer bij eene verkiezing van kiezers, vertegenwoordigers of Amptenaren mijne stem te sullen geven aan Personen, die ik oordeel nog begunstigers of Aanklevers van de so genaamde oude Constitutie te wesen, maar alleen sodanige sal verkiesen, welke ik in gemoede vertrouw voorstanders van de Regten van den Mensch en van 't waar geluk des volks, en teffens de Eerlijksten en kundigsten te sijn, sonder mij om Lief of Leed, door giften of gaven daer in te laten geleiden".

Hadden nu de stemgerechtigde Burgers een Grondvergadering gekozen [2]), dan was het verder verloop der zaken aldus:

„Dus sal de Grondvergadering van de stad IJlst benoemen twaalf kiesers, welke bij een vergadert sijnde, sig op de helft uitlooten; deese uitgeloote kiesers benoemen twee Representanten, van welke die de meeste stemmen heeft, warkelijk Representant en de andere plaatsvuller zal zijn".

---

1) Ook Sipke teekent zulk een geschreven verklaring. Hij was bakker te IJlst in de woning, waar zijne ouders uitgetrokken waren; in de Gemeenterekening der Waterlanders van 1801 lees ik: „Aan Sipke J. tan Teebns voor geleverd brood voor de geälimenteerden *f* 55 en 9 stuivers"; ook volgende jaren komt zijn naam in deze rekening voor. 31 Augustus 1800 huwde hij met Grietje Aukes van Abbega.

2) Men bracht al naar verkiezing mondeling of schriftelijk zijn stem uit. Jelle Sipkes behoorde tot degenen, die bijna altijd in deze Grondvergaderingen gekozen werden.

Onder deze resolutie leest men:

Aldus geresolveerd en uitgeschreven
bij het Committé van Volks-oproeping den 9 Juni 1795.
Ter ordonnantie van hetzelve

W. B. JELGERSMA,
Secretaris.

Zoo behoort den 2den Maart 1797 onze JELLE SIPKES tot deze 6 uitgeloote kiezers en wordt hij met 4 van de 6 stemmen tot Representant des Vrieschen Volks gekozen. Onder de uitgebrachte stemmen schreef men: „Aldus gedaan in de kiezersvergadering der Steede IJlst, ten overstaan van de twee Commissarissen uit den Geregte en Secretaris en vier der kiezers tegenwoordigheid onderteekend.

Actum IJlst, den 2 Maart 1796, het Tweede Jaar der Bataafsche frijheit".

Nog denzelfden dag teekent VAN TEERNS de volgende verklaring:

„Ontfangen uit Handen van den Geregte der Stadt IJlst een procuratie [1]) in forma om als Representant zitting te neemen in de vergadering der Representanten van het Volk van Friesland, gelijk meede van de Aanschrijvings Brief ten zelven Einde dienende".

In kennis mijn Handteekening.
Actum IJlst, den 28 enz.

„Den 6 Maart ben ik na Leeuwarden gereist", vermeldt het handschrift; dat was des Zondags; de geloofsbrieven zaten diep in zijn zak; en hiermede vangt een kort maar belangrijk hoofdstuk in zijn levensgeschiedenis aan.

1) Ook deze verklaring is geschreven; tot mijn spijt heb ik nergens een model van deze Geloofsbrieven kunnen vinden.

JELLE SIPKES vond hier de zaken reeds in vollen gang; met groote bezadigdheid was door de 32 Leden van het Comité Revolutionair Provinciaal [1]), om in de kanselarijstijl dier dagen te spreken, de revolutie „geëffectueerd"; geen druppel bloed was er gevloeid, toen van 8—18 Februari de nieuwe toestand werd voorbereid; den 21sten, 's morgens half elf, na zijn taak afgedaan te hebben, droeg het comité zijn macht over in handen van de 60 provisioneele Representanten, die 23 Juni plaats maakten voor de eigenlijke Representanten.

JELLE SIPKES VAN TEERNS Representant des Vrieschen Volks! Al vermeldt zijn Levensschets daarvan niets anders dan de data der beide keeren dat hij zitting nam [2]) en zijn terugkeer tot het, althans politiek, ambteloos leven, wij zijn van alles wat hij in zijn nieuwe waardigheid sprak en deed volkomen op de hoogte. Vóor mij ligt het „Dagverhaal der Handelingen van het Provinciaal Bestuur van Friesland" [3]), beginnende den 19den Februari 1795, en eindigende den 8sten Maart 1798. Acht dikke boekdeelen, bevattende hetgeen in 16 zittingen verhandeld werd. Wanneer men deze Handelingen doorbladert, staat men verbaasd over den omvangrijken arbeid, die verricht is in de vergaderzaal op „het Landschapshuis in de zogenaamde Kamer van Westergo" te Leeuwarden, waar al dien tijd 's morgens en meestal ook 's avonds vergaderd werd; en men vraagt zich af, waar

---

1) Zie hunne namen en verrichtingen in het boekje van Dr. E. VERWIJS: „De omwenteling van 1795 in Friesland"; in dit Comité zat geen IJlster.

2) Van 6 Maart tot 30 Juli 1796, en van 15 Juni 1797 tot 8 Maart 1798. Daar het handschrift van zijn Representantschap niets mededeelt, vermoed ik, dat hij een en ander in een ander geschrift te boek stelde; 't is er belangrijk genoeg voor; intusschen heb ik niets hiervan gevonden.

3) Deze Handelingen verschenen elke week 's Zaterdags in druk en kostten 2 stuivers.

alle „vaste en personeele Commissiën" [1]) den tijd vandaan haalden tot onderzoekingen, conferenties en vooobereidingen. Tallooze malen komt VAN TEERNS' naam erin voor, als lid eener Commissie „in wier handen stukken ter revisie werden gesteld om consideratien en advis"; bij de discussiën leert men hem kennen als een ernstig en degelijk patriot, die nimmer zijn kracht zoekt en .... verliest in hoogdravende redevoeringen [2]), maar er steeds, evenals vroeger in eenvoudiger vergaderingen een eigen meening op na houdt en haar op kalme maar besliste wijze uitspreekt; een ja-broer was hij allerminst; we lezen nog al eens van hem, dat hij zich „met de gevallene conclusie niet kan vereenigen", of, in de taal dier vergaderingen „tegen een of andere conclusie zijn aanteekening verzogt". Altijd munten zijn adviezen uit door een scherp oordeel en een practischen zin.

Natuurlijk heb ik deze Handelingen slechts doorgebladerd met het oog op VAN TEERNS, opdat ik uit hetgeen hij deed en sprak zijn levensbeeld zou kunnen verduidelijken en completeeren. Wij laten dus de Representanten rustig aan het werk blijven, nadat zij den 19den Februari 1795 in de Galileeër Kerk den eed hebben afgelegd, en onder voorzitterschap van Burger THOMAS JOHA [3]), terwijl R. DIBBETZ tot Griffier gekozen was, in het Landschapshuis hunne werkzaamheden hadden aangevangen.

Den 4den Maart 1796, 's morgens te 11 uur onder presi-

---

1) Vaste Commissiën waren: „die der Gedeputeerdens, tot de Finantiën, de binnenlandsche correspondentie en ter algemeene directie van de Bataafsche Burgerwacht".

Onder „personeele" Commissiën heeft men natuurlijk bizondere te verstaan.

2) Tot eer der Representanten des „Vrieschen" Volks, moeten wij zeggen, dat de toon bijna altijd ernstig en bezadigd is; in Holland bijv. was dikwijls het tegendeel het geval.

3) Bij gesloten briefjes werden om de 14 dagen een nieuwe Voorzitter en Vice-Voorzitter gekozen.

dium van Burger S. Hofstra. wordt door Dibbetz aangeteekend:

„Geleezen wierd de stem-lijst van IJlst, uit welke blijkt, dat Jelle Sipkes van Teerns aldaar tot Representant is benoemd".

Maandag daarop lezen wij in deze zelfde Handelingen:

„Bij de opening der zitting heeft Burger Jelle Sipkes van Teerns wegens IJlst .... den eed [1]) gedaan als Representant van het Volk van Friesland". Toen hij zitting had genomen en geluisterd had naar het gewone formaliteitsgebed [2]) en de lezing der naamlijst, waarmede elke vergadering geopend werd, nam zijn werkzaamheid een aanvang.

Dat hij al zeer spoedig geteld werd, bewijzen de belangrijke en dikwijls kiesche zaken, die hem worden opgedragen; maar ook het feit, dat hij reeds aanstonds 8 Maart '96 „op verzoek van de Commissie van Algemeene Waakzaamheid bij deze Commissie geassumeerd wordt", bewijst, dat Van Teerns in deze Vergadering geen onbekende was.

Van zijne conferentiën, rapporten, adviezen, opdrachten tot informatie of uitvoering van besluiten wensch ik geen gewag te maken; stilzwijgend ga ik voorbij, hoevele malen hij in vereeniging met anderen machtiging ontving tot afzetten en aanstellen van municipaliteitsleden of andere plaatselijke ambtenaren, en tevens met anderen zorgen moest „voor de veiligheid, de rust en ... het geluk des Volks"; met weinig moeite kan men indenken, hoe zwaar zijn taak Van

1) In de 17de eeuw gold als onderscheidingsteeken der Doopsgezinden de Friesche uitdrukking: „Neat fjuchtje, neat swearje, neat regearje"; geen krijgsdienst te doen, geenen eed af te leggen, niet deel te nemen in de regeering. Wat trouwens Jelle Sipkes' eed betreft, hij was er radikaal genoeg toe 't met dit oude doopsgezinde kenmerk niet zoo nauw te nemen.

2) Sedert 25 Juli 1795 werd op voorstel van 18 Burgers besloten, dit gebed bij elke zitting door den Griffier te doen voorlezen. Er waren onder deze Representanten vele predikanten!

Teerns viel. En hoezeer werd zijn arbeid niet vermeerderd en bemoeilijkt door de vele onwilligen en ontduikers der besluiten en wetten dezer Vergadering! bovendien, door al die nieuwe besluiten en regelingen heerschte overal groote onzekerheid, terwijl de onbetrouwbaarheid van heimelijke en openbare vijanden, binnen- en buitenlandsche, haar nimmer rust schonk [1]). Ook vergat Van Teerns de plaats zijner inwoning niet; in het Archief der Burgerlijke Gemeente van IJlst bevindt zich zijn geheele Correspondentie met het Gerecht; hij beantwoordt vragen, geeft inlichtingen en adviezen en belooft bij de Vergadering te zullen spreken over de door IJlst te leveren paarden, te heffen belastingen, en de tijdelijk aldaar ingekwartierde garnizoenen; hoe weinig tijd en gelegenheid hij vaak had, bewijzen de woorden „Uijt haast" of „Geschreven met vervrooren inkt"; woorden, die hij onder zijn adressen schreef.

Maar kon onze Leeraar zoolang te IJlst gemist? Wie preekte voor hem, en ging zijn karig tractement door?

Alle leden, ook die welke „in Commissie sijnde" de Vergaderingen niet bijwoonden, genoten een „daggeld" van $f 3^1/_2$, plus „scheeps- en wagenvragten"; reiskosten zouden wij zeggen; al moest Van Teerns te Leeuwarden verblijf houden, 't was toch een geldelijk buitenkansje .... indien zijn leeraarstractement doorging. De administratie zijner Gemeente, die eerst in 1801 aanvangt, geeft geen licht; maar dat zijne mede-Representanten, die ook predikant of leeraar waren, in deze zaak groote moeilijkheden ondervonden, bewijst de zitting van 28 Juni 1796, wanneer de doopsgezinde predikant van de Knijpe, A. Cuperus [2]), meêdeelt, dat zijn Gemeente

1) Zoo moest ieder, die zelfs voor zaken buiten de provincie reisde, een pas kunnen toonen, door deze Vergadering uitgegeven.

2) Zie over dezen Representant: „De Doopsgezinden in Schoterland", door P. H. Veen, 4de Schets.

„niet genegen is, om met hem tot wederzijdsch genoegen een accoord te treffen tot het doen waarnemen van zijn dienst", en den 19den daarop wordt kennis gegeven, „hoe sommige Leden zijner Gemeente beloven voor Cuperus' dienst te te zullen zorgen ... ten zijnen koste".

Ten zijnen koste! Zijn de Waterlanders te IJlst voor hunnen Leeraar goedgunstiger geweest?

Den 30sten Juli '96 vertrekt onze Representant uit Leeuwarden; tevergeefs zoek ik in de Handelingen zijn aanvraag om ontslag en de reden daartoe; evenmin vond ik, dat hij ontslagen is en, gelijk gewoonte was, met een toespraak bedankt werd.

Zouden de Broeders te IJlst ongeduldig zijn geworden en hunnen Leeraar teruggeroepen hebben? Ook hier tasten wij in het duister.

15 Juni 1797 wordt hij ten tweeden male verkozen; nu niet door de kiezers van IJlst, maar door Wijnbritseradeel c. a. [1]). Vreemd genoeg wordt ook dit feit in de Handelingen niet vermeld; alleen worden de namen genoemd van hen, tegen wier toelating de „Commissie ter examinatie der Geloofs-Brieven" bezwaar maakte.

Tijdens de zitting van den 16den „wierden geleezen eenige missives van kennis-geeving der gedaane keuze van Leden en plaatsvervullers voor een nieuw Provinciaal Bestuur"; maar onder de den 23sten geïnstalleerde 16 nieuwe Leden komt Van Teerns niet voor.

Eerst den 12den Juli wordt de zaak opgelost; dan teekent de Secretaris aan: „Na voorlezing eener Missive van de Kiezers vergadering den 11den dezer te Sneek op de Districts-rechtkamer van Wijnbritseradeel c. a. gehouden, waarin deze

---

1) Aan een nieuwe volksstemming in Juni 1797 gehouden, had het intermédiair provinciaal Bestuur zijn bestaan te danken.

kiezers zich beklagen, dat de door hen benoemde Leden nog altijd niet zijn toegelaten, wordt besloten: „de Burgers HARING ROMKES en JELLE SIPKES VAN TEERNS, als benoemde Leden te deezer Vergadering op te roepen, ten einde voor dezelve te sisteeren".

Zes dagen later verschijnt VAN TEERNS ter vergadering. Liet HARING ROMKES het erbij zitten, VAN TEERNS niet. DIBBETZ notuleert:

„Den Burger JELLE SIPKES VAN TEERNS, benoemd in het District van Wijmbritseradeel c. a. ter Vergadering verschenen en Zijnen Geloofs-brief geproduceerd hebbende, legde *de belofte* [1]) af en nam zitting; „doende tevens bij geschrifte zijn beklag, dat de Commissie ter examinatie der Geloofsbrieven geaarzeld had hem aan te neemen, met verzoek, dat haar gedrag ten dien opzigte mogt onderzogt worden. Welk voorstel is overgenomen, om op de pointen van deliberatie gebracht te worden". Voor zoover ik kan nagaan, is echter over dit „point" nimmer gedelibereerd. Niet alleen is het onaangenaam, zoo maar vergeten te worden, maar JELLE SIPKES had er ook geldelijk schade bij.

Den 14den October '97 dient hij een request in, „klagende, dat de Commissie der Gedeputeerdens aan hem niet langer daggelden heeft toegelegd, dan van den dag af, dat hij te deezer Vergadering heeft zitting genomen; betogende, dat hierin een onderscheid had behooren gemaakt te worden, omdat het niet zijn schuld is, dat hij niet eerder is aangenomen; met verzoek, dat deswegens een nadere resolutie door deeze Vergadering werde genomen". Na voorlezing in de vergadering werd dit request aan de Commissie ter examinatie der Requesten gezonden, en 20 October spreekt deze als haar oordeel uit, dat „meening van suppliant in

1) Ik cursiveer; ditmaal legt hij dus geen eed af!

dezen niet gegrond is, daar de daggelden worden betaald van den eersten dag af, dat hij zitting heeft genomen"; maar zij laten daarbij aan suppliant over, „om den geenen in rechten te agtervolgen, dewelke hij sustineerd hem te dien opzigte benadeeld te hebben; wordende het request dus met nihil hic geappointeerd".

Onze suppliant laat het echter hierbij niet, ofschoon de Vergadering conform het besluit van bovengenoemde Commissie decreteert; den 10den November zendt hij opnieuw een request in, hetwelk nu gesteld wordt in handen van de burgers Cuperus en Eisinga „als geweezene Leeden der Commissie ter examinatie der Geloofs-brieven"; doch den 2den December wordt op hun voorstel besloten „te persisteeren bij de dispositie van den 20sten October l.l. op een request aan den verzoeker gegeeven".

Bij deze uitspraak legt Van Teerns zich neer; hij moest wel; maar ruim *f* 100 daggeld bleef hij gevoelig missen.

Deze onaangenaamheid werd echter eenigszins vergoed, toen hij 26 Januari 1798 verkozen werd tot Lid der Gedeputeerden; nu werd zijn arbeid nog gewichtiger, zijn invloed grooter; dit ambt bekleedde hij tot den 8sten Maart, toen hij „bij vermindering der leeden in 't bestuur, van zijn Post als vertegenwoordiger des vrieschen volks ontslagen, te huis is gekeerd".

Aldus het handschrift; duidelijk is dit niet.

Het Dagverhaal der Handelingen heldert de zaak geheel op. Den 8sten Maart toch kwamen de Burgers Cronné en Van Dijk als „Agenten van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek" in de Vergadering, om haar volgens besluit der constitueerende Vergadering, den 29sten Januari in den Haag gehouden, te ontbinden en door een twaalftal Burgers „dit gedeelte der Republiek te doen admi-

nistreeren" [1]). Verwelkomd met een toespraak van den toenmaligen Voorzitter M. A. VAN DER WAL nam CRONÉ het woord en ging na een zeer hoogdravende rede tot de Representanten, over tot ontbinding van „het zitting hebbend Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig Gewest Friesland [2]) met derzelver Ministers en Bedienden". Ten slotte sprak VAN DER WAL een afscheidswoord, waarin hij den scheidenden Representanten aanmaande „ter voortplanting van Patriottische deugden en Vaderlandsche gevoelens; bestrijding van gevloekte heerschzugt en verachte Priesterlist, en hunne Medeburgeren die eeuwige en onveranderlijke waarheden te leeren, opdat zij en wij gelukkige Burgers der Bataafsche Republiek worden".

Hiermede was de Vergadering ontbonden; tot het twaalftal bovengenoemde Burgers behoorde VAN TEERNS niet [3]).

Met moeite ging hij heen; zijn ambt was juist een kolfje naar zijn hand geweest, en ik stel mij voor, dat het den vurigen patriot niet gemakkelijk gevallen is, zich in zijn zooveel rustiger en zoo geheel andere eischen stellenden werkkring weer thuis te gevoelen; toch wist hij, dat de post die hij bekleed had, was als een wachtpost, die elk oogenblik kon worden ingetrokken [4]).

Wij behoeven niet te vragen hoe hij thuis ontvangen

---

1) Wie den toenmaligen toestand des vaderlands eenigermate wil leeren kennen, leze het door de Commissie van Correspondentie opgemaakt en den 2den December in de Vergadering voorgelezen „Tafereel van den actueelen toestand des Vaderlands, opgedragen aan de Nationaale Vergadering, representeerende het Volk van Nederland, door de Hoofdvergadering van verbroederde Volks-Societeiten en Wapengenootschappen in Friesland"; een alleszins merkwaardig stuk.

2) Met Groningen vereenigd heet het van nu af „het Departement van de Eems".

3) Zie hunne namen op bl. 93 van het aangehaalde werkje van P. H. VEEN.

4) Den 21 Juni reeds van hetzelfde jaar werd dit Twaalftal weer door een ander Bestuur vervangen.

werd; maar hoe keerde hij in zijn Gemeente terug? Niet alle predikanten en leeraars werden hartelijk door hunnen Kerkeraad en de Gemeenteleden verwelkomd [1]); in vele Gemeenten was de partijschap toegenomen en de geldelijke opofferingen, die zij zich in deze dagen hadden moeten getroosten, werden — al was 't niet geldelijk, op den gewezen Representant verhaald; al mocht deze zich zelven bewust zijn een goede zaak gediend te hebben, de Gemeente dacht er soms anders over. Intusschen vermoed ik, dat VAN TEERNS goed ontvangen werd en zijn Gemeente zich zelfs een deel der eer toeeigende, dat haar Leeraar tot zulke gewichtige posten geroepen was; die Gemeente telde slechts een vijftigtal leden; bovendien hadden vele van de aanzienlijksten mèt hunnen Leeraar, in de groote beweging gedeeld als volbloed patriotten.

Maar al was VAN TEERNS tot zijn eigenlijken werkkring terug gekeerd, met belangstelling bleef hij den loop der gebeurtenissen volgen en in zijn handschrift teekent hij als in eene kroniek alle verdere wederwaardigheden van zijn land op. Onbekend bleef mij, of hij tegenwoordig was op het nationale vreugdefeest ter eere der Bataafsche Republiek, toen den 19den Mei 1798 de eerste Staatsregeling werd afgekondigd te Leeuwarden, en aldaar zoo luisterrijk gevierd. In elk geval zal hij wel in de Bataafsche Leeuwarder Courant het programma hebben gelezen van den optocht en de verdere plechtigheden benevens den „Vreugde-Zang", bij dit feest op de wijze der Marseillaise gezongen.

Daar is en wordt nog altijd over de beteekenis van den arbeid der Representanten verschillend geoordeeld. Men verwijt hun holle frasen en hoogdravende redevoeringen, waarin het grootsche beginsel van ieders menschenwaarde werd

1) Zie P. H. VEEN, bl. 94.

verheerlijkt, terwijl het in de werkelijkheid niet werd toegepast. Men vergeet echter, dat de tijd daarvoor nog niet rijp was. 't Was nog slechts eene worsteling om te komen tot een gezonde democratie. Maar wie let op de waarlijk gelukkige vruchten van de revolutie van 1795, de ontbinding der Oost- en West-Indische Compagnie, den val van het federale stelsel, de ineensmelting der provinciale schulden tot éene algemeene staatsschuld, het onbegrensde recht van ieder om zijne gevoelens te belijden, de opheffing der staatskerk, om slechts de hoofdpunten te noemen, die moet wel dien arbeid loven. Telkens weer komen er tijden, dat het oude voorbij is gegaan en alles nieuw wordt. Dat men in zulke tijden te ver gaat, mag niemand euvel geduid worden, zoolang uit de daden der reformateurs grooten ernst blijkt, een streven naar bezadigdheid, en een vurige liefde voor de nieuwe gedachten.

Hiertoe in zijn tijd krachtig te hebben medegewerkt met zijn gaven en bekwaamheden, strekt Van Teerns tot groote eer.

Met zijn terugkeer in IJlst is een kort doch gewichtig hoofdstuk uit zijne levensgeschiedenis afgesloten; als vroeger verricht hij zijn ambtswerk en schrijft in zijn kroniek.

Zoo vertelt hij in 1799 van de landing der Engelschen en Russen en hunne daarbij bedreven wreedheden; van den slag bij Castricum, den 6den October en den aftocht der verbonden vijanden; waren de Oranjevrienden door hun komst en aanvankelijk succes „tot oproerigheid en plundering aangeset", na hun vertrek werden zij in groote verlegenheid gebracht; „velen vloden ten lande uit; anderen wierden gevangen genomen en gestraft, zommige met den dood". Aldus onze Kroniek.

Terstond na den slag bij Castricum maakt onze Leeraar

„een reis ter besigtiging van het slagveld, gelijk ik daarvan een Dagverhaal heb opgesteld" [1]).

In 1801 trof hem en zijn gezin een gevoelige slag.

„Den 29 April wierd ik en mijn kinderen in Diepen Rouwe gedompelt door het verlies van mijn waarde, altoos werksame en spaarsame vrouw en der kinderen bezorgdsame moeder".

Natuurlijk wijdt hij ook enkele bladzijden aan hare nagedachtenis, toen zij, na 30 jaren gehuwd geweest te zijn, op 64 jarigen leeftijd overleed. Hij verhaalt, hoe zij „samen met seer swaare en drukkende tegenspoeden moesten worstelen". Het inkomen was klein, de tijden waren duur; zijn vrouw had een zwak lichaams- en zenuwgestel; hij zelf en ook de kinderen waren dikwijls ziek; vooral MARTJEN, de jongste dochter, sukkelde voortdurend in hare jeugd.

Daar kwam nog iets bij; onze Leeraar had „ter voldoening zijner weetlust" altijd vele boeken noodig; en nu klaagt hij, dat in de eerste jaren van hun huwelijk zijn vrouw te veel luisterde „naar den raad van nijdige vrienden", en dat zij haren man, wat wel te begrijpen is, meermalen daarover hard viel, zoodat dit beiden „meenig traan van verleegenheid deed vloijen".

Wij kunnen ons deze tooneelen best voorstellen; het karig inkomen liet zulk soort van uitgaven eigenlijk in het geheel niet toe. Gelukkig verdween deze moeilijkheid, toen hij „door de liefdegaven van vermogende en weetgierige menschenvrienden wierd ondersteund". Had vóor dien tijd zijn vrouw misschien nu en dan des predikers woord aangehaald: „In veel wijsheid is veel verdriet, en, die wetenschap vermeerdert, vermeerdert smart", onwillekeurig krijgt zij nu omtrent des predikers wijsheid andere gedachten; althans de echt-

1) Ook dit handschrift is niet meer te vinden.

genoot deelt mede, dat toen hij uit „daartoe ingerigte Fondsen geholpen wierde, haare natuirlijke verstandelijke vermogens meer en meer ontwikkelden en haar vatbaar maakten en genegen voor wetenswaardige besonderheeden".

Zij schijnt een uitstekende vrouw geweest te zijn; VAN TEERNS roemt haar als liefderijk en zorgzaam, gelukkig zich gevoelend in het goed verstand en zedelijk gedrag harer kinderen; en dat zij haren man hartelijk liefhad, blijkt wel uit VAN TEERNS' getuigenis:

„Zoodat zij niet alleen voor mijne gezondheid en leeven zeer bezorgd was en alle werkzaamheden daartoe inrigte, ontsiende niet zeer dikwerf daardoor zig zelven wegens haar zwak gestel gevaarlijke ongesteldheeden te veroorsaaken" [1]).

Dobberend tusschen hoop en vrees, staat hij langen tijd met zijne twee dochters aan haar ziekbed; toen was het beslist, en schreef de diep bedroefde man deze niet onverdienstelijke dichtregelen:

„O bedriegelijke hoop — o wankele levensstaat,
daar niets in haaren loop — van vooren weeten laat,
het zij ook klein of groot — als een gewisse dood". —

Ook over den toestand zijns vaderlands heeft onze schrijver voor dit jaar nog iets te berichten. Hij schrijft:

„In dit jaar is nog de grooste en misschien de gevaarlijkste schok in het staatsbestier deeser landen voorgevallen; 3 van de Leeden van het uitvoerend Bewind hebben een andere constitutie met militaire magt ondersteund, doorgedreven en het wetgeevend lighaam afgedankt en een Staatsraad met een nieuwe wetgevende vergadering uit de ergste Aristocraten

1) Te meer treft deze lofspraak, daar we tijdens hun huwelijk zoo goed als niets van haar hooren.

van 1787 weder aangesteld [1]); het regt der burgerij wierd dus als met voeten vertrapt".

Het jaar 1802 was vooral voor zijn zoon SIPKE om twee redenen een onvergetelijk jaar; zijn vrouw GRIETJE AUKES beviel den 7den Januari van een zoon, die natuurlijk den naam van JELLE ontving; intusschen liet SIPKE's gezondheid weer zooveel te wenschen over, dat hij voor goed van het bakken afzag en zich, toen hij allengskens herstelde, „tot den predikdienst bereid en tot Damwoude de eerste maal gepredikt heeft".

Dit geschiedde den 4den Juli.

Na deze korte mededeeling, vat de Kroniekschrijver de pen wederom op, en vertelt het verder beloop der geschiedenis zijns vaderlands. „Na dat de Drosten aangesteld waren buiten, ja genoegzaam tegen de wil van het gansche volk, zijn door dezelve, geheel willekeurig de geregten der gemeenten en deselver secretarissen verandert, af- en aangesteld; dit is te IJlst geschiet op den 16 Desember".

Het ging den vurigen patriot lang niet naar den zin, en droeve familieomstandigheden vermeerderden ook thans zijn verdriet; zijn dochter YMKJE, die den 28sten Februari 1802 getrouwd was met BOUWE OENES SPOELSTRA, verloor in het volgende jaar haar dochtertje WIJTSKE „in swaare termijnen" [2]); de dood van dit kleinkind, dat slechts een paar maanden oud werd, stond YMKJE's herstel geducht in den weg.

Meer licht bracht 1804, toen aan YMKJE weer een WIJTSKE geboren werd, en SIPKE den 16den November „met algemeene stemmen" te Irnsum beroepen werd, waar hij 9 December

1) Zij hadden in het geheim onderhandelingen met NAPOLEON aangeknoopt, die als de machtigste man in Europa niet dulden kon, dat het kleine gemeenebest vrijer ademde dan het fransche volk, welks oppermacht hij als eerste consul aan ketenen had gelegd.

2) Stuipen, een echt friesch woord!

zijn intrede deed. Dan helaas, YMKJE'S gezondheid liet na hare bevalling steeds te wenschen over, zoodat haar toestand meermalen hopeloos was; eerst tegen het einde des jaars herstelde zij eenigszins. 't Was en bleef tobben voor den ouden man.

Ook het jaar 1805 bracht slechts duisternis op zijn pad; ook deze WIJTSKE stierf.

Aan deze kleindochter wijdt hij, om zijn dochter te troosten een gedicht van 36 regels; ook nu geen hooge poëzie, maar uit het kreupelrijm spreekt het schreiend menschenhart; hoe lief heeft deze vader zijne kinderen gehad; hoe spreekt uit deze regelen de sombere worsteling tusschen geloof en twijfel; 't is geen snerpende kreet uit een gewond hart, maar een stille klaagzang van een bijna zeventig jarig man die dezen storm onderkent als een der hevigste der velen, die over zijn hoofd gingen. Ook ditmaal was het vergeefs geweest, dat hij „met ernst zijne gebeden en smeekingen om haar leeven ten hemel opzond", hierbij doelend op het sterven zijner vrouw; doch VAN TEERNS was een beslist godsdienstig man en daarom kon hij zijn klaagzang eindigen met de woorden:

„Alleen het hoogstwijs en goed beleid
van godes oppermogendheid,
doet ons op hem geheel vertrouwen".

Wij kunnen ons voorstellen, dat YMKJE met bevende vingers en door tranen verduisterde oogen herhaalde malen het gedicht haars vaders gelezen heeft en er door gesterkt is.

Een heldere levensavond had VAN TEERNS niet; het waren dagen, welke herinnerden aan die zijner jeugd; thans echter werd de bittere beker hem niet door menschenhand gereikt. In 1806 verloor hij een kleinzoon, een zoon van SIPKE en GRIETJE te Irnsum; GRIETJE sukkelde in het kraambed en

daarom was de jonggeborene „buiten huis bij een ander te borst besteld"; na GRIETJE'S herstelling, werd hij „in huis aan de Pijpkan gebracht", doch kwijnde weg en stierf.

Trouwens geen jaar bijkans of dokter of meester of beiden waren bij VAN TEERNS over den vloer; het geslacht was niet sterk; allen lijden nu en dan aan galkoortsen; het eene jaar was het YMKJE, dan weer SIPKE of hij zelf, terwijl MARTJEN steeds hulpeloos voortsukkelt.

Tusschen zullen bulletins door lezen we korte of langere historische berichten; krijgt hij zelf in 1810 weer „een zeer zware galzijkte", dan vinden we onmiddellijk eraan vastgeknoopt: „In dit jaar is het so kortstondig Koninkrijk van Holland geëindigt en Holland in Frankrijk ingelieft".

In 1812 heeft YMKJE „lang en gevaarlijk gesukkeld", en vertelt hij van den tocht naar Rusland en de vreeselijke ellende van den terugtocht.

1813 noemt hij „een jaar van groote staatsveranderingen": hij vermeldt het aanvankelijk succes der Franschen, den afval van Pruisen en Oostenrijk, het verraad van Saksen, Beieren en bijna alle duitsche vorsten en den geweldigen aanval van Zweden; door dit alles „wierden de Franschen zo danig geteisterd, dat zij in aller haast tot op haare eigene grenzen moesten . . . . . "

Hier eindigt het handschrift en tevergeefs zocht ik naar het vervolg.

Het historisch gedeelte dezer Kroniek is, gelijk ik vroeger opmerkte, in geen enkel opzicht belangrijk; doch merkwaardig is zeker, dat deze autodidact tot op het laatst zijns levens zijn wetenslust botviert en zijn onderzoekenden geest onverzwakt behoudt; levendig blijft hij belangstellen in al de zaken zijns lands en zelfs in die van geheel Europa; ook daarom doet het mij leed, dat al mijne nasporingen omtrent zijn laatste levensjaren vruchteloos zijn gebleven.

Slechts weinige bizonderheden vermeldt omtrent die laatste jaren het Armen-Boek der Waterlandsche Gemeente; een resolutieboek gelijk de Oude Vlamingen in 1796 aanlegden, schijnt bij hen niet bestaan te hebben. Ik begrijp dit niet van VAN TEERNS; indien dit tot de functiën des Boekhouders behoorde in dien tijd, waarom deed de Leeraar het niet, toen de boekhouder er niet aan dacht; of behoort zulk een resolutieboek wellicht ook tot zijne zoek geraakte geschriften?

Zijn Gemeente-Archief bevat niets dan uitgaven en ontvangsten, die ons ditmaal echter niets wijzer maken; wat VAN TEERNS betreft, het vermeldt geregeld zijn tractement in kwartalen van *f* 64.— uitbetaald! Uit de geschiedenis van de Vereeniging der beide Gemeenten alhier, waarover ik later het resultaat mijner onderzoekingen hoop mede te deelen, worden wij gewaar [1]). dat zijn pensioen vanaf 31 Mei 1818 even hoog was als zijn tractement, en dat hij met zijn dochter MARTJEN te IJlst bleef wonen tot 29 Maart 1823, toen hij 85 jaar oud, overleed, niettegenstaande hij „in zijn jeugd schraal was en agterlijk van gewas". 23 October 1825 vertrok MARTJEN metterwoon naar Leeuwarden; beiden echter bleven na 1818 leden der „Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te IJlst"; op de losse Ledenlijst komen beider namen voor.

Zoo kan ik dan geen enkel woord neerschrijven omtrent zijn laatste dagen; en dat spijt mij zeer; maar wij kunnen vaststellen, dat hij God dankte, toen zijn ure gekomen was; zijn lang leven is vol geweldigen ernst geweest; nergens vond ik een flauw spoor van den leuken humor, den Friezen

1) Waar nergens een woord van bulde aan den thans tachtigjarigen Leeraar in deze dagen te vinden is, noch met eenige warmte over den ouden man gesproken wordt, vraag ik mij af, of men den ouden patriot ook noode duldde, en de geldelijke moeilijkheden uit den patriottentijd hem bleef wijten? Mij dunkt, hij had beter verdiend.

zoo eigen; het gaat niet aan, te zeggen: zijn tijd was daartoe te ernstig; dat hij voortdurend den indruk maakt van kalme bezadigdheid, waar wij ons moeilijk een helderen lach om zijn mond kunnen voorstellen, daar let ik op zijn jeugd die zonneloos, zijn later leven dat te zorgvol, zijn levensavond, die zoo donker was; in de kracht zijns levens arbeidde hij onverpoosd aan zijne geliefde „natuirrechten van den Mensch"; en tot zijn dood geloofde hij in Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap; dat wijst op een edel mensch, die de machtige beginselen van dien merkwaardigen tijd hoog hield en ongerept heeft bewaard; waar zoo velen huichelden en uit eigenbelang de zijde der Patriotten hielden, zoolang deze partij aan het roer was, heeft hij geloofd in, bleef hij trouw aan een schoon ideaal.

Mij dunkt, dat ik recht had te zeggen, dat deze laatste Leeraar der Waterlanders te IJlst een merkwaardig man is geweest als huisvader, staatsburger en Leeraar; een veelbeproefd Christen; een volslagen autodidact, een bezadigd Kroniekschrijver; een waardig Representant van het Friesche Volk; een figuur, die door tal van uitnemende mannen in zijn gewest gekend en erkend werd. Mij dunkt, wanneer Dr. Hartog in zijn meer aangehaald werk vergeefs zocht naar een man in die dagen van beteekenis, die scherp ziet en bezadigd blijft oordeelen, dan hebben wij wel niet het recht te wijzen op Jelle Sipkes van Teerns; maar wij zouden onrecht doen, wanneer wij onder de namen uit dat tijdvak die niet vergeten mogen worden, ook niet den zijnen noemden.

Mij was het een aangename taak dien naam te vermelden.

AANTEEKENINGEN [1]) OMTRENT DE DOOR VAN TEERNS GENOEMDE PERSONEN.

1. De Collegianten kwamen op in 1619; zij waren de vrijzinnigste Christenen van die dagen en bestonden voornamelijk uit Remonstranten en Doopsgezinden; hun hoofdcollege was eerst te Warmond, later te Rijnsburg, waarom zij ook wel Rijnsburgers genoemd worden; in Friesland waren er slechts weinige [2]). Hun voornaamste kenmerken waren: Algemeene verdraagzaamheid, vrije schriftuitlegging en gemis aan belijdenissen; de doop was facultatief en ieder had vrijheid van spreken in hunne vergaderingen.

Tweemaal 's jaars vergaderden zij te Rijnsburg, omstreeks Pinksteren en in het laatst van Augustus; de regeling der werkzaamheden was als volgt: Des Zaterdags voorbereiding tot het Avondmaal, dat 's Zondags 's morgens gevierd werd; 's avonds had de dankzegging plaats en 's Maandags werd een afscheidsrede gehouden; de sprekers waren van te voren aangewezen, maar de discussiën waren volkomen vrij.

„Deze plaats heb ik bezien", schrijft JELLE SIPKES; hij bezichtigde namelijk het door de Collegianten gestichte

1) Deze Aanteekeningen dank ik voor een groot deel aan de Heeren C. N. WYBRANDS en V. LOOSJES, die ik daarvoor hier hartelijk dank zeg.

2) In Holland hadden zij in vele steden hunne colleges; te Groningen 2, in Friesland 1, n.l. te Leeuwarden.

groote huis, waar zij gedurende de twee groote vergaderingen een menigte menschen konden herbergen; in den tuin zag hij het in 1736 gemaakte vierkante bad, waar, in warm water bij onderdompeling gedoopt werd; zulk een vergadering heeft onze Leeraar er echter niet bijgewoond [1]).

2. Ds. Van der Os, Zaandam Oostzijde; hij was eerst predikant bij de Gereformeerden te Zwolle, werd beschuldigd van onrechtzinnigheid en afgezet; in 1758 vervulde hij een predikbeurt bij de Doopsgezinden te Beverwijk en werd straks in deze Gemeente op belijdenis gedoopt door Cornelis Loosjes, leeraar te Zaandam Oostzijde, hetwelk veel opschudding gaf bij de Hervormden en bij eenige minder liberale Doopsgezinden. In 1764 werd hij met algemeene stemmen naar deze Gemeente beroepen door den Kerkeraad, welk beroep door alle gemeenteleden werd goedgekeurd [2]); toch ontstond hierdoor groot spektakel van de zijde van twee doopsgezinde leeraars te Zaandam Westzijde en één te Hoorn; door andere Gemeenten (o. a. Wormerveer werd hij verdedigd. Deze strijd duurt tot 1767 en in dien tijd verscheen er een stortvloed van strijdschriften; meer dan dertig!

3. Agge Roskam Kool.

Een ijverig Collegiant te Beverwijk, door hen in 1747 afgevaardigd ter begroeting van Prins Willem IV. Hij doopte — als Collegiant — te Rijnsburg onderscheidene personen, o. a. in 1760 de welbekende Aagje Deken, en in 1761 den bekenden schrijver Gerrit van Nijmegen, nadat Cornelis van den Bosch (straks te noemen!) de toespraak had gehouden.

---

1) Zie over een en ander Foeke Sjoerds, bl. 858 en 869.

2) De vele Collegianten, die destijds te Beverwijk waren, zullen Van der Os wel gesteund hebben. In 1775 leerde Van Teerns hem te IJlst kennen.

4. Cornelis Loosjes.

Hij werd geboren 7 November 1723 en was achtereenvolgens leeraar te Gouda, Oost-Zaandam en Haarlem, waar hij 5 Januari 1792 overleed; hij richtte de Vaderl. Letteroefeningen op, waarvoor hij veel schreef en was een groot vriend van Betje Wolff.

5. Pieter Loosjes.

Een halfbroeder van den voorgaande; geboren 20 November 1735 te West-Zaandam; in 1759 werd hij predikant te den Hoorn op Tessel, daarna te Monnikendam en eindelijk te Haarlem, waar hij bijna 50 jaar bleef en 12 Januari 1813 overleed; hij schreef het „Vervolg op Wagenaars geschiedenis".

6. Pieter de Koker.

En niet de Kooker, zooals Van Teerns schrijft.

Er waren twee mannen van dien naam: P. de Koker Sz. en P. de Koker Jz. Beiden waren krachtige steunpilaren van het College der Collegianten te Rotterdam, de eerste omstreeks 1742 en later.

Waarschijnlijk bedoelt Van Teerns den laatste. Deze was 1760 te Rijnsburg gedoopt „tot lid der algemeene christenheid"; hij was een vurig patriot en werd te Rotterdam door de Burgerij tot Secretaris van het College van Gecommitteerden [1]) gekozen; moest 10 September 1787 bij de komst der Pruisen het land verlaten en nam vermomd de vlucht naar Brussel, waar hij 30 October 1788 in ballingschap stierf.

7. Cornelis Bosch Jr.

Ook een Collegiant te Rotterdam; bij de vergaderingen der

1) Een staatkundig ambt, dat natuurlijk met het College van de Rijnsburgers te Rotterdam niets te maken had.

Collegianten aldaar was hij een dergenen, die het gezang inzette. (Zulke vrijwillige voorzangers had VAN TEERNS ook in zijn gemeente!)

Hij onderging hetzelfde lot als P. DE KOKER; ook hij was lid van het college van Gecommitteerden en vluchtte met DE KOKER naar Brussel, waar hij den 11den Januari 1788 overleed.

8. JACOB VERVEER.

Behoorde mede tot de Collegianten te Rotterdam en was een hunner sprekers op het College; hij was een man van zwakke gezondheid en lakenhandelaar van beroep; een vurig Patriot. In 1787 wierp het Oranje-gepeupel tot zes en twintig maal de glazen bij hem in. Hij woonde op de Hoogstraat, hoek Wijde Marktsteeg.

9. Op het Kerkhof te IJlst, waar vroeger de kerk stond, die in 1838 gesloopt en verplaatst werd naar het terrein der voormalige veemarkt, bevinden zich vijf zerken van adellijken; van drie dezer zerken zijn in den staatsbeeldenstorm van 1795 de titels en wapens weggehouwen; de opschriften luiden als volgt:

1. „Anno Domini 1559 den 3 November stierf..... Aesge van Popma. An. 1605 den 21 dach Aprilis sterf die ..... Iemck van Hittinga, sijn wijff".

2. Van twee hunner beroemde zonen werden de lijkgesteenten niet geschonden, omdat de schenders geen latijn verstonden; de opschriften luiden:

„Anno MDLXXXII. VI Nonar[1]). Oct. obiit Ciprianus Popma, nobilitate et eruditione clarissimus. Anno MDCXXX vj. Nonas obiit Hissa Boetsma, ejus uxor.

---

1) Nonas natuurlijk; ook in hun moedertaal beitelen steenhouwers vaak fouten!

3. Nobili viro Sixto Popmae, Iuris Utriusque Doctori, defuncto Anno MDCXI.

IV Nonas Febr. Patri carissimo liberi posuerunt.

De vermiste woorden op den eersten zerk zijn waarschijnlijk geweest „de Heer en Eersaeme (of Ehrentfeste) Vrou".

4 en 5. Weggehouwen werden ook de titels en wapens op de zerken boven den grafkelder van „Vrou Juliana Aesgema en haar dochtertje Margaretha", en ook die van „Vrou Albertina Snabel, huisvrou van Berhert Johan van Prot".

ADAM PASTOR.

In het vijfde deel van de Bibliotheca Reformatoria Neerlandica werd door prof. CRAMER ADAM PASTOR's boekje Underscheit tusschen rechte unde valsche leer, gevolgd door zijn Disputatie met MENNO e. a. te Lubeck in 1552 uitgegeven. De breedvoerige Inleiding daarop bevatte een en ander over Pastor's leven. Toen nu het vijfde deel vrijwel geheel afgedrukt was, werden op het rijksarchief te Arnhem een aantal bescheiden gevonden, waardoor ons weder iets over dezen merkwaardigen man bekend werd. Door de bereidwilligheid van DR. J. S. VAN VEEN werden van bedoelde archiefstukken afschriften gemaakt.

In bovengenoemde Inleiding werd van PASTOR meegedeeld, dat hij afkomstig was uit Dorpen in Westfalen [1]). Hij was vóór zijn overgang geestelijke geweest, en heette toen ROELOF MARTENS. Tusschen 1543 en 1545 stelde MENNO hem aan tot oudste en werd hij al spoedig een heftig bestrijder der David-Joristen. Maar reeds in 1547 kwam het op het convent te Goch tot een scheuring. PASTOR (ook wel PASTORIS geheeten) werd aldaar gebannen door DIRK PHILIPS wegens zijn unitarische leer over den Zoon en den heiligen Geest. Zelf gaf PASTOR van den banbrief de schuld aan

1) Bibl. Reform. Neerl., V, 1909, blz. 321 en volgg.

Menno in de eerste plaats, doch deze ontkende dat [1]). Menno „meed" dan ook Pastor niet. Daarna bleef deze zich ook niet anders dan als Doopsgezinde gevoelen en als oudste werkzaam aan den beneden-Rijn. Bij zijn gedwongen afscheiding van het geheel der broederschap volgde hem een niet zoo kleine gemeente. De Hoop Scheffer deelde voorts mede [2]), dat Pastor te Odenkirchen en te Welle werkzaam was geweest. Voorts is bekend, dat hij behalve het bovengenoemd boekje heeft geschreven een Concordantie op den Bijbel [3]), en een paar verloren gegane geschriftjes „Van menschengebaden", „Van de barmhartigheid Gods" en misschien een „Disputation mitt Dirk Philips" [4]). Dat hij een zekeren aanhang onder de Doopsgezinden heeft gehad blijkt uit enkele berichten door prof. Cramer meegedeeld [5]).

Den twaalfden December 1548 werd aan Marten van Rossem, drost van Bredevoort, door den kanselier van Gelderland opdracht gegeven [6]) een onderzoek in te stellen naar „wederdoeperen" die te Boekholt door een bevelhebber van den bisschop van Munster waren gevangen. Vijf dagen later antwoordde hij dit onderzoek te hebben aangevangen. De stukken betreffende deze examinatiën zijn dezer dagen gevonden in een bundel stukken van het Hof van Gelderland [7]). De gevangenen werden ondervraagd over de menschwording, het sacrament des altaars, de overheid als ordinantie Gods, het huwelijk, voorts of zij aanhangers waren „des moertbrandtz", of er eenige aanslag op touw was gezet. De vragen naar dit laatste punt zijn zeer uitvoerig. De schrik voor

1) Bibl. Ref. Neerl., V, blz. 521 en volg., Opera van Menno, 1681, blz. 383. 2) Doopsg. Bijdr., 1890, blz. 59. 3) Uitgegeven in 1559; het boekje is op de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam aanwezig. 4) Bibl. Reform. Neerl., V, blz. 358 en 509. 5) aldaar, blz. 324 en 652. 6) Brieven van het Hof met het kwartier van Zutphen, n°. 731, 733. 7) Confessiën van etzlicken gevangen van wederdoperie tot Ahuys, Inventaris van Spaen, n°. 460.

de Munstersche troebelen zit er nog in. Gelukkig wordt op dit punt beslist ontkennend geantwoord. Zoo ook is geen enkele hunner schuldig aan moertbrandt, d. i. opzettelijke brandstichting, waarbij levensgevaar bestaat, iets waarvan men destijds veel hoorde. Eveneens gelooven allen, dat men slechts één vrouw hebben mag.

Ondervraagd worden: 1 WERNER te Oestendorp, een bezitting van de abdis te Vreden, 2 HINRICH te Oestendorp, 3 DIERICK te Bengevoirth, een bezitting van den proost van Varler of de erfgenamen van Rhemen, 4 JOHAN SCHUTTE, 5 WERNERS zoon JOHAN en 6 GOTSCHALCK te Oestendorp. Bij de meesten eindigt het verhoor met een betuiging dat zij „der wedderdoepe gantz und all versaken" willen, twee hunner verklaren dit „by eedesplichte". Waarschijnlijk hebben zij behalve SCHUTTE, allen herroepen. De kanselier van Gelderland schrijft den 7en Maart 1549: „wy hebben gesien die belydingen der gevangen tot Ahuys", die aan den kanselier waren toegezonden en dringt aan op bestraffing [1]) onaangezien dat de gevangenen berouw hebben, want de keizer heeft geenszins gemeend „den wederdoperen eenige remissie to gheven". Daarop antwoordt MARTEN VAN ROSSEM, 9 Maart d. a. v., dat een drietal personen naar wie hij een onderzoek had ingesteld vertrokken waren [2]). Hoe het met de gevangenen is afgeloopen is onbekend, maar waarschijnlijk zijn zij op een of andere wijze, na het aandringen van den kanselier, gestraft.

Aan hunne bekentenissen ontleenen wij, dat in deze streek aanvankelijk gearbeid was door LEENHART MUNSELS [3]), die te Boekholt ten huize van den voortvluchtigen ALEKEN KOCKER omstreeks 1543 JAN SCHUTTE had gedoopt. Sinds

1) Van de wederdoopers uit het ambt Breedevoort, over die van Ahaus had hij niets te zeggen.

2) Brieven van het Hof m. h. kw. v. Z., n°. 781, 784.

3) Over dezen prediker, zie Bijlage I.

1546 arbeidden hier ADAM PASTOR en HINRICH EBBINCK (genaamd doctor KLUMPE). Beiden prediken er en doopen. PASTOR bedient herhaaldelijk het avondmaal. Op minstens vier plaatsen werkt PASTOR: Oestendorp, Vreden, Rhede en Meyerinck.

EBBINCK doopte de broeders WERNER en HINRICH, WERNERS zoon JOHAN, en DIERICK VAN BENGEVOIRTH en wel te Begevervoirde bij den Berckel, 2e „in den Cleve in unser Gen. Fr. und heren holte uth den Berckel, wante he sy eyn hoeder und upseher des holtz" [1]), 3e in het veld tusschen Metelln en Scuttrup, 4e te Oestendorp. PASTOR doopte WERNERS vrouw (1547) te Vreden en GOTSCHALCK (1548) insgelijks te Vreden ten huize van FRANS WOLTERS, die een der voornaamste anabaptisten was en ook wel eens een kapittel had voorgelezen. Aldaar hadden herhaaldelijk bijeenkomsten plaats.

Wat de gevoelens der gevangenen betreft, over de *menschwording* gelooft JAN SCHUTTE, dat Christus is ontvangen uit de reine maagd Maria zonder bevlekking der zonde, en DIERICK [2]) bekent, dat EBBINCK heeft geleerd, dat Christus „sy Marien, der reynen junckfrauwen, gebaren und sy durch dat wordt in oer untfangen und fleisch und bloet geworden. Solde averst Christus van Marien flesch und bloeth untfangen hebben, hebbe nicht konnen gescheen, nadem Marien van erden geworden". Over het *sacrament des altaars* gelooft JOHAN WERNERS zoon niet, dat in het brood en den wijn waarachtig vleesch en bloed van Christus was, terwijl JAN SCHUTTE het beschouwt als een hoogwaardige gedachtenis van het gebroken lijf en vergoten bloed Christi, dat hij voor ons vergoten heeft tot vergeving van zonden. Dezelfde oor-

---

1) Onduidelijk is, wie de houtvester is: EBBINCK of de wever HINRICH.

2) Deze heeft twee vluchtelingen, die te Amsterdam gevangen waren geweest, voortgeholpen.

deelt den kinderdoop als niet geleerd in het N. Testament en heeft den wederdoop aangenomen wegens Marci 16: „We dar geloevet und gedoefft wert, sall salich werden". Hij heeft twee jonge ongedoopte kinderen.

Voorts zegt hij: „Christus sy alleine oer einige troest und toverlaith, de em dat ryke synes vaders uth gnaden belavet hefft" en „wanner einer van oer geseltscup by de lantzknechte begeve, den nehmen sze nicht in oer geselscup wederumme." Zoo is Schutte de weerloosheid toegedaan en hecht hij geen waarde aan de voorspraak van Maria of heiligen en evenmin waarde aan de Roomsche kerk als heilsinstituut. Eindelijk zegt hij, blijkbaar doelend op Pastor: „de lezer plach en (= in) dat Evangelium to lesen und leren, dat sze eynen idern doen solden als sze van em wolden gerne gedaen hebben." Schutte blijft ook in de pijniging standvastig: „wyll ock ditselve nummer verandern; darup wyll he leven und stherven."

Te Meyerinck (in Mengeden in het land van der Marck) was in 1545 Julius (= Gielis) van Aken geweest. „Menno Symons sy eyn pastor gewest in Vreislant, hebbe syner nu (= nooit) gesehn, dan men secht under en, he solde sich oestwertz underholden." Ebbinck was nu in Oostfriesland. Pastor pleegt „sich to unthalden in denn lande van Gulich und im stiffte van Colln."

De hier voorkomende Hinrich Ebbinck is een tot nu toe onbekend oudste of bisschop. Vermoedelijk is hij ook geweest bij het dispuut te Lubeck in 1552 en is hij de tot nog toe onbekende „B. E." uit Pastor's Disputatie [1]). Althans wat aldaar door B. E. wordt opgemerkt komt overeen met Ebbinck's menschwordingsleer.

Zeer belangrijk is een meedeeling van den wever Hinrich.

---

1) Bibl. Reform. Neerl., V, blz. 347 en 539.

Tot nog toe ontbrak het bewijs voor het zeer sterke vermoeden, dat PASTOR vroeger geestelijke was geweest. Welnu hij verklaart van A. P.: „he sy eyn pastor gewesen to Asschendorpe".

De papieren over de gevangenen van Ahaus geven verder geen nieuws, dan een aantal namen van anabaptisten, zie Bijlage II.

Aan een ander archiefstuk kunnen wij weder een bericht ontleenen, dat trouwens reeds aan DE HOOP SCHEFFER bekend was, maar waarvan de oorsprong in zijn artikel in de Bijdragen van 1890 (blz. 59) onduidelijk was. In de bekentenis van THOENISS VAN HAESTENRAEDE, die wij in Bijlage III in zijn geheel afdrukken, 22 Juli 1551, komt voor dat ADAM PASTOR te Odenkirchen [1]) heeft gewoond en in 1550 naar Welle is vertrokken.

Belangrijker gegevens vinden wij in de akten-stukken van eene vervolging in het begin van het jaar 1549 te Zutfen op touw gezet. Hieruit blijkt ons hoe twee à drie weken vóór Kerstmis 1548 door ADAM PASTOR alhier gearbeid is. Hier en in het naburige Deventer waren hervormingsgezinden woonachtig, onder wie een zekere GERARD KOKENBECKER was, die tegen den pastoor van Almen, HENRICUS KERSKENS een en ander losgelaten had. Deze pastoor nl. verklaarde voor den inquisiteur BEREND GROUWEL (26 Febr.), dat GERARD hem had verklaard, dat het „umme duchte, dat Adam Pastoris dat evangely wael uytlechte ende dat hy daerum tot synen geloven wael gesynt were." Hij had hem een klein boekje, welks titel „Adam Pastoris" was, gegeven om het te lezen. Vermoedelijk is dit „Van menschengebaden" geweest. Toen deze pastoor twee dagen later tegen GERARD zeide, dat het boekje vol ketterijen was, had deze hem

1) Aan de Niers op eenige uren afstand van Dusseldorf.

voorgesteld, dat ADAM PASTOR met hem zou komen „tyspetyren" (disputeeren), welk aanbod na aanvankelijke weigering werd aangenomen, mits er enkele personen bij waren, om 14 dagen later te worden gehouden. Korten tijd daarna was GERARD gevangen genomen.

Het proces werd gevoerd tegen ANNA KISTENMAECKERS en haar dochter TRUYKEN, GERIT KOICKENBACKER en GERIT OPT OYE [1]).

Zij werden beschuldigd met suspecte vreemde personen, die met wederdooperij befaamd waren, als o. a. ADAM PASTORIS, heimelijke vergaderingen te hebben gehouden, hen te hebben geherbergd, enz. GERRIT KOEKEBAKKER verklaart in zijn verhoor, dat hij drie „menne ofte gesellen, der sich einer ADAM liet noemen", bij ANNA KISTENMAKERS ontmoet had. De namen der twee anderen wist hij niet, hij had niet anders gehoord dan „dat zie van den wort Gotz kalden." Voorts waren er aanwezig ERASMUS TOWSLEGER, LUBBERT KUEPER en „des zeligen oelden rectors wiiff" [2]). De drie „frembde menne" waren met LUBBERT en ERASMUS den volgenden dag bij hem gekomen en toen kwamen er bij: GERIT OPT OYE en JOHAN die wever uit de Koolsteeg. ADAM, ERASMUS en LUBBERT hadden „uith der Bibelen ind den propheten mit malckanderen gekalt." Toen hij aan ADAM vroeg, waarom hij niet openbaar in de kerk leerde, had deze hem geantwoord, dat hij „kurtz darbevoren to Ghoer (Goor) openbaer geprediget hadde." Nadat de andere bezoekers weggegaan waren haalde GERRIT „uith sich selffz" AELBERT BECKER en TRUYKEN KISTEMAKERS erbij en ging ADAM voort met Bijbeluitlegging. Ten slotte gingen de drie vreemde mannen met TRUYKEN weg. Het boekje, dat de pastoor van Almen van

1) Deze laatste had „die handel der wederdoeperen uytgebracht".
2) Woonachtig in de Bornhavenstraite.

hem geleend had, was het eigendom van ERASMUS. Volgens dien pastoor stond in het boekje „wat boses van der doepe, dat niet en doechte". Hij had het weer aan ERASMUS teruggegeven.

Den volgenden dag was GERRIT in 't huis van CORNELIA, weduwe van den rector, gekomen, alwaar ADAM PASTOR met één van zijn gezellen was; voorts waren er: LUBBERT, ERASMUS, JOHAN WEVER's zuster ANNA, GERRIT OP 'T OYE en JOHAN DE WEVER [1]). Aldaar heeft hij gezien hoe ERASMUS en ANNA werden gedoopt, maar omdat dit hem niet behaagde was hij weggegaan. „Ind diese doipe genck toe, alz dat ADAM hon wat vurlas ind zie [2]) setten sich neder vur ein eemer waeters, ind nam in der hant een weinich waeters ind storte aver oer hoefft ind lacht hon doe die hant opt hoifft, seggende: Ick doepe u in namen des Vaders, des Soens ind des heilligen Giestes, dairmede dat zie upstanden." Wij merken hierbij op, dat 1°. de doop hier plaats heeft gevonden *bij overstorting*, zooals oudtijds regel was bij de anabaptisten [3]) en 2°. dat ADAM PASTOR, hoewel unitariër, de bekende doopformule, waarin het triniteitsbeginsel schuilt, heeft gebezigd. Ook behoorde onder de aanwezigen: JOHAN BELTEMACKER BERNTSOEN.

In een tweede verhoor toont GERRIT KOEKEBAKKER berouw.

Het verhoor van GERRIT OP 'T OOI leert ons, hoe ook deze door ERASMUS er bij gehaald was, maar verder dat van de twee gezellen van ADAM de eene een „droichscherer", de andere een „lynnenwever" was [4]). Zij waren bij TRUYKEN gekomen van Deventer af. Hij noemt onder de aanwezigen

---

1) Elders: JOHAN VAN BREIDEN. 2) CORNELIA verklaarde: zij „sin driemaell op die knye gefallen, biddende Got, dat zie dat teicken des dopsels ter salicheit der sielen mochten ontfangen."

3) Zie Doopsg. Bijdragen, 1862, blz. 10; 1864, blz. 148, alwaar een doop door JAN SMEKEN van Tricht in 1535 wordt beschreven. 4) Zie blz. 116.

ook de vrouwen van Gerrit Koekebakker en Johan van Breiden. Hij had van Cornelia, de rectorsweduwe, gehoord „dat zie dat teicken des doepsels ontfangen hadde". Adam was met zijn twee reisgezellen daarna weer naar Deventer gegaan. Ook hij toont in zijn tweede verhoor berouw.

Truyken bekent, dat zij in November te Deventer was gekomen om een linnen doek te verkoopen. Aldaar vond zij ten huize van Truyken Dominicus [1]) een man geherbergd, die gaarne bij haar moeder te Zutfen logeeren wilde. Dat was Adam Pastor. Hij had toen een nacht bij Anna gelogeerd. Toen Truyken 8 December naar Doetinchem was gegaan, had zij aldaar Adam met twee gezellen ontmoet. Deze drie waren wederom bij Anna gekomen, die hen had geherbergd, hoewel met tegenzin. Toen zij den volgenden dag uit Doetinchem terugkwam, waren de mannen juist bij Gerrit Koekebakker. Later sliep één der drie bij Cornelia. In het bewuste boekje, dat Erasmus toebehoorde, had zij niets van den doop gelezen, maar wel in het begin van 't boek „van anderen puncten". Uit dit laatste blijkt dus, dat dit boekje niet uitsluitend en zelfs niet in de eerste plaats over den doop heeft gehandeld.

Het verhoor van Anna Kistenmaeckers bevat uit den aard vrijwel hetzelfde als dat van Truyken. Alleen bekent zij, dat de persoon die ten huize van Cornelia had overnacht Adam was. De magistraat achtte de gevangenen vrijwel onschuldig, maar de stadhouder wenschte een nader onderzoek, waartoe hij Berend Grouwel zond. 1 Maart 1549 neemt het hernieuwde onderzoek een aanvang. Thans is ook onder de gevangenen Cornelia, weduwe van Claes van Lewen, die vroeger te Zutfen rector was geweest. Met haar is het minder goed afgeloopen dan met de overigen. Zij

1) Wonende te Deventer „vur der Noerenborger poerte".

weigert aanvankelijk met een beroep op Mattheus 5 den eed af te leggen [1]), maar ten slotte heeft zij „den eedt mit opgerechten fingeren gedaen". Zij geloofde niet in de kracht der aanroeping van de heiligen, want God alleen had „die wacht ind macht". Zij ontkende het bestaan van het vagevuur op grond van de gelijkenis van Lazarus en den rijken man. Diensvolgens waren zielmissen, vigiliën en dergelijke gebeden voor de zielen overbodig [2]). Vooral belangrijk is wat zij over de mis of 't sacrament des altaars bekent: „die den rechten geloeven ind waerhafftige lieffte tot God hebben, die ontfangen wairhafftige fleisch ind bloit, dan wie des niet en doen, die ontfangen des niet. Oick gefuelt zie, datter in den monstrantien gien wairhafftich Got noch fleisch noch bloit en is, ind Got wil oick niet besloten zin; daerop zie sdeels schrifturen allegierden ind holt daeruith, dat men den Heren Jesum niet onder den sacramenten sol onthalden offte langes den straiten gedraegen niet en sal anbidden, dan alleine als Hie wairachtelicke sittet an die rechterhant sins Vaders, van waer hie sal komen ordellen die levendigen ind doeden. Noch gefraigt, mit wat conscientie dat zie hiefft doeren dat sacrament ontfangen in der kercken mit anderen menschen uith kelcken ofte ciboeren; secht dairop, dat zie sulx daerom nu ein jaer off twie gelaiten hiefft, soe zie sorgde Got dairmede to vertornen; ind hiefft Got alleine in oeren herten ontfangen, alsoe to verstaen, dat alleine die geloeve ind lieffte werckt datgoene, dat in den sacramente tdoin is".

Zij bekende door Pastor gedoopt te zijn „dairom allein, dat zie oeren eigen geloeve tot den teicken des dopsels doen

1) „up welcken eedt tdoen zie eirst perplex ind bloede (= bloode) was".

2) Hierin is zij een goed leerling van Pastor, Bibl. Reform. Neerl. V, blz. 386—390, 468, 507.

wolde om der gratie Christi soe voil to meer deilhafftich twerden". Zij beroept zich op de woorden Christi (Marci int XVI.): „Gaet hen ind leert alle volck, doipende zie in den naemen des Vaders, des Soens ind des heiligen Geistes, dat ein mensch eirst selven geloeven sal, eir hie dat dopsel Christi ontfanget, ind dat dairom die kinderdoepe niet en is; dan sterven zie eir zie selver geloeven moigen, sullen zie salich werden doer dat liden Jesu sonder dopsell".

Ten slotte bekent zij, dat haar man de rector herdoopt was.

Het verhoor van Truyken levert geen nieuw gezichtspunt op. Anna bekent, dat zij Adam Pastor had hooren zeggen, dat „afflait ind kernemelck even voel weer".

Gerrit Koekebakker bekent, dat „ein predicant in Dennemarcken onder den knechten hon geprediget ind geleert hieft, dat men den Heren Jesum allein bidden solde ind niet die Heiligen". Ook hij had bij den doop van Erasmus en Anna geknield, „nemende sin bonet (= muts) aff", maar hij wist niet wat hij bad, „wante hem dat herte in den lyve befede ind wart verschreckt, doe hie dat sach", hij had slechts gehoord, dat Pastor zeide: „Biddet ind begert des genade". Ten slotte verklaart hij aan den rechter Gerrit Schimmelpenninck gezegd te hebben over Pastor: „Hie spraick soete worde als ein engell".

Een nieuw verhoor van Truyken bracht nog aan het licht, dat Adam Pastor te Zutfen Lijsbet Dominicus „op oeren hancksolder [1]) gedoipt" had in den zomer (1548?).

De gevangenen schijnen er genadig te zijn afgekomen, behalve Cornelia. In de rentmeestersrekening van Zutfen komt voor: „Op Midtfastenavont [2]) alz des zeligen oilden Rectors wiiff gedrenckt wardt" . . . .

Ten slotte bevat het verhoor van Luiske Aerken Snyers

1) Zolder. 2) 30 Maart 1549.

wiiff (21 Juli 1550 te Arnhem): „Seyt voirt, dat sy noch eens over wech gaende, gehoirt heefft eenen ROELOFF [1]) genoempt, ende was een middelbaer man, sprekende genoech een spraecke, als men hier in de stadt spreeckt ende en hadde geene baert".

Als ik het juist inzie, dan hebben wij hier te doen met een onvolledige persoonsbeschrijving van ADAM PASTOR, anders gezegd ROELOF MARTENS.

Bij deze berichten uit archivalia kunnen een paar uit gedrukte werken gevoegd worden: De „Grouwelen der Hooftketteren" bevat in het leven van JAN MATTHYSZ, dat onder zijn Munstersche zendelingen waren: LEENAERT BOUWENSOON en RUDOLPH MARTENSZ [2]), terwijl ditzelfde iets aanhaalt uit PASTORS boekje: Van de barmhertigheyt Gods [3]): „daer is een woort der sententien. Gen. 2. In wat daghen ghy daervan eet, sult ghy sterven. Dat ghesproken woort, is vleesch geworden, Joan 1. Ja God die onlijdelijck was, is lijdelijc mensche geworden, die onsterffelijck was, is sterfelijck geworden, daer is dat sententienwoort, Christus voor ons gestorven, somma Christus is niet anders Gods Sone dan Gods hant, Gods vingher, Gods stemme". Het „Wederantwoort" van MEYNDERT VAN EMDEN noemt van RULOFF, die zich ADAM noemen laat nog een verloren gegaan geschrift, waarin hij in 25 artikelen DAVID JORIS bestreed [4]). Dit boekje was getiteld: „Dit zijn die Articulen van Dauidt Jorisz leere &c."

Bij de inquisiteurs stond PASTOR in 1552 blijkens het verhoor van JOOS KINT [5]) bekend als een van de principaalste doopers. De inquisiteur RONSE vroeg hem: „Wie heeft u gedoopt? Heeft u Gielis die dooper gedoopt?" JOOS KINT:

---

1) In margine: „No. Naer desen Roeloff breder te vraegen."
2) a. w. blz. 64—65, zie Bijlage I.
3) a. w. blz. 156.
4) a. w. blz. 23 r°.
5) Bibl. Reform. Neerl., II, blz. 223.

„Ghy weet hoet met my ghestelt is, zijt te vreden". De inquisiteur POLET: „Het was ADAM PASTOR". RONSE: „Oft DAVID JORISZ."

Te Goch doopte PASTOR vele leden uit het wolweversgilde [1]), zoodat de droichscherer en de lynnenwever van blz. 111 denkelijk vandaar afkomstig zijn geweest. Hij moet, volgens HAMELMANN, gearbeid hebben vooral in de bisdommen Munster en Keulen, 't graafschap Mark en 't hertogdom Berg, waar hij vele aanzienlijke [2]) volgelingen had. Te Munster is hij overleden en te Uberwasser begraven [3]).

---

1) Annalen hist. Vereins f. d. Niederrhein, VI, p. 62, zie Rembert. Die Wiedertäufer in Julich, blz. 486.

2) „multos nobiles". 3) HAMELMANN, Opera Genealogico-historica, 1711, p. 1181, zie Rembert, blz. 188.

BIJLAGE I.

Leenhart Munsels.

Volgens de bekentenis van Jan Schutte werd deze in 1543 gedoopt door Leenhart Munsels. Over hem verklaart hij: „uth den lande van Gulich, de alldar eyn scholemester und koster sy gewest".

Wie deze Leenhart is, kan ik niet zeggen. Vermoedelijk is hij niet dezelfde als Leenaert Bouwens, die volgens zijn dooplijst na in 1551 door Menno te zijn bevestigd tot den vollen dienst sinds Mei of Juni van dat jaar al rondreizende ruim 10000 personen doopte, tenzij hij werkelijk, gelijk de Grouwelen der Hooftketteren mededeelt, onder de Munstersche zendelingen van Jan Matthijsz behoort heeft. Maar dit bericht acht ik ongeloofwaardig.

Misschien is hij dezelfde als de Lenaert uit de bekentenis van Jater Willems (1550 Arnhem), die omstreeks 1540 door hem was gedoopt: „Ende diegene, die haer doopte was geheeten mr. Lenart ende was schoelmeester geweest tot Alken [1]) in den lande van Luyck; meynt, dat hy al doot is, ende weet niet, waer ziin woonstadt geweest is. Heefft naemaels geseyt, dat sy gehoirt heefft, dat hy noch to Lubeck woont". Deze is waarschijnlijk dezelfde als Leonard Falber [2]), geboren te Brackel, die beurtelings verschijnt

1) In mijn „Gillis van Aken", Tijdspiegel Augustus 1905, heb ik op grond van dit bericht ten onrechte van Leenaert Bouwens gezegd, dat hij vroeger schoolmeester te Aken was geweest.

2) Zie Rembert, Die Wiedertäufer in Jülich, blz. 450 volg., Hochhut, Die Wiedertäufer in Hessen, noemt hem Leonard Föller. De door Rembert (blz. 450) genoemde Leonhardt uit 1559 „der Wiedertäufer Haupt" uit de Jülicher Visitatie protocollen is misschien Leenaert Bouwensz.

onder de namen van 1. Leonard van Ysenbroeck, die in 1534 den oudste Jan Smeken van Tricht ondersteunde. Hij was een man: „kort van postuur en aanhebbende een zwarten rock", en doopte te Dieteren, Born, Sittard en Dremmen (1534—41). Te Brackel stichtte hij een gemeente. Onder zijn voornaamste doopelingen was Johan Ketelbueter (1541). 2. Lenhard van Maastricht [1]), 3. Lenhart van Fritzlar „derselbig ist ein sonderlicher kern der Widdertäufer us dem Lande von Gulch geschickt". Hij moet een man van eenige beschaving zijn geweest. Lenz [2]) karakteriseert hem in de briefwisseling tusschen Philips van Hessen en Bucer: „Hij spreekt gaarne van de kracht van 't levende woord, dat den mensch van 't booze tot 't goede brengt en geheel vernieuwt. Zijn toespraken openbaren vaardigheid in 't redeneeren en oratorisch vuur. Vrij gematigd in den vorm laat hij niet na, zijn verachting der heerschende kerk en haar doode woord, dat nergens aan 't zondige en bevlekte leven van zijn volgelingen een grens gesteld heeft, niet te spreken". Volgens Noviomagus moet hij velen hebben bekeerd. Vooral in Hessen heeft hij gearbeid. Tot de gematigde volgelingen van Melchior Hoffman behoorde hij met Peter Tasch. Zij samen hebben een „Verantwortung" geschreven, waaruit bleek dat zij de Munstersche denkbeelden verwierpen [3]).

1) Zie Habets, De Wederdoopers te Maastricht, blz. 120, enz.
2) Publicationen a. d. Kön. Preuss. Staatsarchiv, V, 1880, p. 321.
3) Rembert, blz. 452.

BIJLAGE II.

Anabaptisten te Ahaus en omstreken.

Frantz Wolthers met zijn twee zoons Johan en Engelbert, en vrouw.

Berndt van Bredevoirth.

Egbert ter Spencke.

Bartholomeus Munster, en vrouw.

Hinrich van Lunten.

Lange Herman, en vrouw, en dochter Marryken.

Wyllem Pelser.

Des Krebbers huisvrouw.

Lubbert ten Spolde, allen uit Vreden.

Gerrit van Breda, linnenwever.

Wyllem Zeynen, smid, beiden van Stadtloen.

Hermanus ten Torn, linnenwever, vroeger schoolmeester te Vreden.

Otto Vysschers, schoenmaker uit Boekholt, beiden te Metteln woonachtig.

Mengede, weduwe uit Bodelschwing, te Meyerinck, moeder van den drost van Lunen, haar zuster, de weduwe van Dirk van Galen, en haar dochter Elisabeth.

Nella van Bervorden te Meyerinck.

Dirich van Alten, kleermaker.

Gerdt Boynck Nyenhus, van Rhede.

Alheyt Stalknechts, van Rhede.

BIJLAGE III.

Bekentenis van Teunis van Hastenrath.

Recepta tho Ruremunde den
XXIIsten Julii 1551.

Extract Thoeniss van Haestenraide, wedertheuffers, bekentnis, der am lesten tage Junii zu Lynnich mit dem feur gestraifft worden.

Saigt Thoniss, als Reinicken Radermecher gerechtferdigt und Leitgenn, der datt ampt der thauff unnd lere fort, verstorben und das volck verstreuwett uund bedrovett, haven etliche, nemlich Jengen am Ende, Peter van Borne, Itgen Jengensdochter, an ime begert das ampt an zu nemen. Aldoe haff er Itgenn und Peter am irstenn gedeufft [1]). Solchs ist am iersten im Stalbroich in Jenges perdtsstall gescheitt.

Folgens zu Ilickhoeven [2]) im ampt Borne im Vysscherwerde; aldair haitt er gedeufft Leingenn unnd Tringenn; kan diese niett underschiedenn, dann Jennisgenn Haesen sy ihre stheiffvader und die moder geheisschen Trincken vonn Selstein [3]).

Noch ein man Johan genant vann Beicht; siinn huisfrauw ist ime nu verstorbenn, heischt Johann am Dreisch [4]).

---

1) Aan den rand staat met een andere hand: Nota. Thoenis van Haistenroede, der anabaptista, der wedertheuffer, nennet das wedertheuffen theuffen unnd saight, es sy de rechte dauff unnd neit wederthauff; de kinderthauff sy nichtz unnd hebt also nichtz darane; saicht, sy in der Schrytft neit begrundet, dan neben ingebrochen und durch mynschenn ingesatzt, also we er es (der anabaptista) theuffen unnd neit wedertheuffen nennet, geschrievenn, dann er wolde sich des wortz neit abwiesen laissen; also geschrieven, we er es bekant hait.

2) Deels onder Roosteren, deels onder Born. Het eerste was Geldersch, het tweede Guliksch. 3) Aan den kant: Sien verlouffen. 4) Aan den kant: Ist verlouffen.

Noch zu Ilickhoeven eine getheufft, genant Leiskenn; ist gestraifft.

Zu Langenrade im ampt Borne getheufft Palmen, Mercken, Heilcken; siin nae Lubeck verzoghenn.

Zu Millenn [1]) getheufft Neissjenn, Tringen Gaebels dochter [2]).

Saefflen.

In Stevens huiss uff dem Berghe haitt er Tringenn, die dochter, geteufft, by Erckenn Schrynemecher die maght, genant Elsgenn von Bloemendall, geteufft [3]).

Huengen.

Haitt er geteufft einen von Urmuende [4]), nu im ampt Born wonhafftig.

Wilhelm Ramechers siin huisfrauw [5]).

Heinrich Zymmermann.

Zu Havert geteufft Geirtgen Schlosmechers.

Item zu Haestenrade Maria, des lammen Wynantz huisfrauw [6]).

Zu Dremmen ertheufft einen gnant Peter und siin moder, geheisschen Triin; noch einen Peter, ist desselvigen neve; Bela, ein frauwe, woenett zu Parsell.

Noch ein knecht, Hans genant, ist ein wever; weiss sy wieder niett zu underscheiden.

Loevenich.

Haitt ertheufft Elsa, Thoenis huisfrauw von Katzom [7]).

---

1) In Gulik. 2) Aan den kant: Verlouffen. 3) Aan den kant: Verlouffen. 4) Nu Limburgsch, toen Guliksch. 5) Sin zo Millen in hafftungen. 6) Verlouffen.

7) Aan den kant: Diese Elssa, Thoenis van Katzoms huisfrauw, wirt angegeben, solte bynnen Ruremunde enthalten werdenn. Ist ausser dem ampt Caster by Loevenich; hat vurmails einen broder zu Ruremunde wonende gehait; ist nu verstorbenn.

Hartt.

Hupert uff Kouffmans hoeve, haitt innen benyden an der kirchenn in eins korffmechers huiss, genant Theill, getheufft.

Maeseick.

Anna, Wilm Wefers huisfrauw, in irhem huiss.

Maestricht.

Greitt und Neisgen, sagt, er weiss sy niett zu underschiedenn.

Aichenn.

Haitt er getheufft einen, genant Johann, in der Mistgassenn; ist ein kofferknecht, mit syner huisfrauwen Annen; hait sy im ampt Millenn ertheufft.

Johann und Triin uiss dem lande Lymmerich siin man und weiff, wonen an der Berchstraissenn.

Frantz in sant Albertz straissenn, und ist des mullenmeisters son.

Lodewich, einen vom adell; sagt, weiss von ime niett, dan er have gehoertt, gha nu wyderumb zu kirchenn.

Im Geladbacher broich getheufft im dorff Hoeve genant Viitt tho Viit (?), ein maigt genant Barbara, ein knecht Hein und ein maight Poitz. Weis sy wyder niett zu underschieden.

Odenkirchenn.

Getheufft Johann Kollen, Barbara, siinn huisfrauw; ein persone, Tryne gnant, und ein knecht, gnant Johann Wever; ist ein losslediger.

Collen.

Ist uff dem Khrummen buchell ertheufft Heinrich Schoenlepper.

Item Nellis Schrueder am Daeumhoeve (?).

Bonna.

Ist er in Thoenis hauss gewesen, aver niemant dar getheufft.

Wolffseiffen.

Hait er irher funff, so man- und weibspersonenn, ertheufft; kan sy niet underschiedenn [1]).

Uff der Roeren boven Hembach.

Maria uff der Roeren, irhe mann Peter und Anna, irhe dochter.

Noch zwae frauwen und einen jongen knecht; weiss sy insonderheitt niett zu underschiedenn [1]).

Monjouw [2]).

Dar ist er gastwyse in Kreins huiss uff der Brueren geweest; weiss aver van synen wedertheuff niet, dann er haitt beir dae gedronckenn und ouch bezalt; sy doe forthin synes wegs gegangen. Sein predigtampt haff he uff denn veenenn thusschen den bergen in busschenn und hegghenn gefuert.

Duyren.

Aldae ist er gewesenn in Herman Beilsmytz huiss; sagt, have dae niett geleirtt noch getheufft.

Essenn.

Ist er vur drien jairen einmaell geweest; ware in eins wevers huiss, Dederich genant. Die straisse sy ime onbekant. Aldae waren irhe acht ader zeheen im huiss. Haff er da die Schrifft geleirtt, aber niett getheufft. Er achtet, das sy getheufft weren; haff sy aver darumb niet gefragt.

Cleve.

Ist vur vunff jairhenn gewesen in eines huysse, genant Wyne. Saigt, have gehoirt, sy umbbracht; was ein herberichgerer. Haitt ein frauwe, were uiss der stadt getheufft; weiss irhenn namen niett zu underschieden.

---

1) Aan den kant: Sien verlouffen. 2) Montjoie.

Goch.

Ist er in einem avent in meister Claiss Tymmermans huiss khoemen; siin etliche zu ime khoemen. Dae haitt he geleirtt und gelesenn, we man sich christlich haldenn und der apostelenn lehere folgenn solle. Haitt niemant aldair getheufft. Diesenn meister Claiss weiss er ouch niett underschiedentlich anzosaghenn.

Welle.

Ist er gewesenn in einem huisse; waren die kynder noch im huiss, aver der mann entweichen.

Weirde over die Maess.

Haitt he geleirnt und geteufft zwein man, Hein und Johann, zwae frauwen, Anna und Maria; synt aldae von danne oestwaertz gezoghenn; haven ime vunff ryder mitgedeilt.

Haitt inwendig funffzeheen jairen leren lesen und sich der Schrifft beflyssigt, sich heimlich gehalten und zulest dat predigtampt und thauff angenoemen in maessen we vurscreven.

Jengen int Isenbroich und Steven vonn Saifflenn [2]) synt zwein diakonen und havenn uffseicht uff die armen, den mitzudeilenn.

Reinicken Radermecher ist sein principaell leherer gewest, we vurscreven.

Haitt *Symon Mennis* [2]) buecher gelesen, doch er helt von dem Nuwen Testament.

Von der kynderthouff helt er niett, dan sagt, sy ist in der Schrifft niett gegrundet, sonder sy ingebrochenn und durch mensschen ingesatzt.

---

1) Aan den kant: Sin verlouffen. 2) Aan den kant: anabaptista.

Es moist der mynsch irst geleirnt siinn, das er Christum erkennen, und dann sich theuffen laissen.

Sagt, die ehe sy under allen mynsschen gerecht und guett, have ouch nie anders geleirnt.

Von beicht und sacramenten der kirchenn wesenn helt er niett, dan sy das broitt uissdeilenn. Haldet ouch wyders niett, dan es broitt sy und bleiff broitt.

Sagt, er sy vonn den bruederenn begertt worden das ampt anzonemen.

Menno Symons [1]) ist im Fisschweirtt geweest vur funff jairenn.

David Joeris [1]) leer helt er niett von; haitt innen nie geseheen.

Geillis vonn Aich [1]) kennet er woll und hait mit ime converseirt.

Pastoer Adam [1]) haitt zu Odenkirchen gewoint und von danne vur einem jar nae Welle gezoghen.

Meister Herman von Sittart [2]) ist ein medicus und zuigt [3]) durch das landt; haitt Thoeniss denselvigen ertheufft.

Von der ordentlicher ortnungk helt er hoichlich und vill, wan sy irhe ampt recht brouchenn und uisswarten [4]).

Ist syne endtliche meynungk, der thouff (we er es nent) und das predigampt sy niett anders dan gottselich zu levenn. Das have er ouch mit hochstem fleiss geleirnt und halt die syne thauff und lere vur recht und christlich, die kinderthauff und kirchenwesenn niett recht noch christlich, er wurdt dan anders uiss der Schrifft bereicht [5]); sunst wist er synem vurnemen niet abzostaen [6]).

---

1) Aan den kant: Anabaptista. 2) Aan den kant: profugus.
3) = trekt. 4) = uitoefenen. 5) = bericht, te recht gewezen.
6) Aan den kant: Nota. Es hait khein bericht verholffenn, sonder sinne meynongen halsturich unnd beharrich verbliiffen.

Naërnannten haitt obgemelter Thoenis met besacht, seint aber als wydergetheuffde sacramenterer verlouffenn und des orts uissfluchtich wordenn:

Item Ercken Kupers.
Theisgen Daemen.
Clais Ricken mit syner huisfrauwen.
Symon Maessen mit syner huisfrauwen.
Petergen Palmen mit syner huisfrauwen.
Hermen Schoemecher.
Jengenn van der Heggen.
Jan ingen Hoelgen mit syner huisfrauwen.
Heilken, Jacobs huisfrouw van Heell.
Peter Loumants huisfrauw.
Erken Geilen.
Hill Lammen ader Radermechers.
Ercken Schriinmecher mit syner huisfrauwen.
Steven up den Bergh mit syner huisfrauwen.
Geeten von Stucken.
Geirhart in die smytz, gnant die Schlaeff.
Maria, Lam Wynantz huisfrauw.

(Archief Hof van Gelderland, Crimineele Stukken. Invent. v. Spaen No. 478.)

Woudsend. K. Vos.

UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE OVERKOMST DER VERVOLGDE ZWITSERS IN 1710 EN 1711.[1]

II.

Onze Regeering en de Doopsgezinden in den aanvang der achttiende eeuw.

In den loop der zeventiende eeuw had de toestand van de Doopsgezinden hier te lande, wat aangaat hunne verhouding tot de Regeering van Staat en Gewest, een belangrijke verandering ten goede ondergaan. Al was men er nog geenszins aan toe, hun in alles dezelfde rechten toe te kennen, die de leden der Heerschende Kerk genoten, een aantal rechten en vrijheden — hetzij officiëel of oogluikend toegestaan — waren hun toch gaandeweg ten deel gevallen. Voorbij waren de dagen, toen de Overheid hen als meer of minder gevaarlijke „subjecten" met een gansch niet vriendelijk oog aanzag en nauwelijks duldde, toen het aan de Kerkelijke Machten maar al te gemakkelijk viel, zich van den sterken regeeringsarm te bedienen, om de vrije Evangelieprediking aan banden te leggen. Of, indien in de eerste helft der achttiende eeuw de Overheid van eenige Provincie er nog eens aan denken mocht, zich tot dit doel te leenen, zeker deden het noch de Staten van Holland,

1) Vervolg op mijn art. in den jaargang 1908.

noch ook de Staten-Generaal. Van deze beiden ondervonden de Doopsgezinden in dezen tijd een toenemende en opmerkenswaardige minzaamheid en welwillendheid.

Geen wonder ook. De geest, in de hoogste staatskringen van ons vaderland destijds heerschende, ademde milde verdraagzaamheid. En er bestond reden zich, ten opzichte van de Doopsgezinden in 't bijzonder, mild en toegevend, zelfs vriendelijk te betoonen. Het was toch niet enkel gebleken, dat Staat noch Kerk van hen te vreezen had, maar de Staat was ook niet weinig aan hen verschuldigd. Zij behoorden tot het meest nijvere en arbeidzame deel des volks. De opkomst van een winstgevende fabrieksindustrie was in meer dan ééne streek hun werk. Onder degenen, die Hollands koophandel en scheepvaart deden bloeien, stonden zij vooraan. En waren zij, in korter en langer geleden dagen, wanneer het Land in hachelijke omstandigheden verkeerde, niet herhaalde malen de berooide schatkist bijgesprongen met aanzienlijke geldsommen, vrucht van hun noeste vlijt en strengen eenvoud?

Van de bijzonder goede gezindheid nu, die de Regeering te dien tijde jegens hare Mennonietische burgers aan den dag legde, levert het hiervolgend verhaal, getrokken uit de geschiedenis van de overkomst herwaarts der vervolgde Zwitsers in 1710 en 1711, een sterk sprekende proeve. Behelst het voor de in onze Doopsgezinde historiën ingewijden in hoofdzaak mogelijk niets nieuws, het bevat nochtans eenige merkwaardige bijzonderheden, die, naar ik meen, verrassend en teekenend mogen heeten.

Vooraf moet ik nog opmerken, dat het mijne bedoeling niet is, de bewuste geschiedenis in haar geheel te beschrijven. Anderen [1]) hebben dit reeds even uitvoerig als uitnemend

---

1) Zie Jaarg. 1908, blz. 86, noot.

gedaan. Ik wensch alleen één en ander daaruit op den voorgrond te brengen, dat zij, als in hun plan minder passend, meerendeels stilzwijgend zijn voorbijgegaan, maar dat mij voorkomt op de toenmalige verhouding van onze vaderen tot de Hooge Landsregeering een eigenaardig licht te werpen.

Schoon en gewichtig was de taak, die de Algemeene Vergadering van Doopsgezinden [1]) den 24en Februari 1710 aan hare Gecommitteerden, aan die van Amsterdam in de eerste plaats, had opgedragen. Immers om al het mogelijke te doen, dat strekken kon om de hevige vervolging der geloofsgenooten in het kanton Bern te stuiten en daarvoor allereerst zich te richten tot de Nederlandsche Regeering. Met hoeveel liefde de Commissie deze taak aanvaardde en hoe ernstig zij haar opnam, zou welhaast blijken.

De aanvankelijke bedoeling der Vergadering was geweest, dat de Commissie beginnen zou met de *Staten van Holland* [2]) bij request te verzoeken, door hare Gedeputeerden ter *Algemeene Statenvergadering* „het daarheenen te dirigeeren", dat Hoogmogenden hunne veelvermogende tusschenkomst bij het Zwitsersche kanton verleenden. Toen evenwel dit verzoekschrift aan Burgemeesters van Amsterdam werd aangeboden, opperden dezen tegen die wijs van behandeling der zaak een welwillende en zeer gegronde bedenking. Het was een omweg, oordeelden zij, die wegens het spoedeischende van de zaak vermeden moest worden. „Om de korte expeditie"

---

1) Jaargang 1908 blz. 86.

2) Reeds eenige jaren vroeger hadden niet alleen de Staten van Holland, maar ook de Stadhouder Willem III, ten bate van vervolgde buitenlandsche Doopsgezinden, herhaalde malen hun invloed aangewend.

rieden zij Gecommitteerden aan, zich regelrecht tot de Staten-Generaal te wenden. Terstond werd daarom een nieuw request opgesteld en, vastbesloten in 't belang der ongelukkige geloofsgenooten al het mogelijke te doen, trokken enkele der Broeders er persoonlijk mede naar den Haag.

In den vroegen ochtend van den 14den Maart stapte C. Beets, leeraar bij de Zonsche gemeente te Amsterdam, naar ik mij voorstel, in de trekschuit naar Haarlem. Aldaar voegde zich Mattijs Diepenbroek bij hem, terwijl beiden nauwelijks in den Haag voet aan wal hadden gezet, of zij vonden er Adriaen van Alkmaer door de Rotterdamsche gemeente met dezelfde „officie" belast. En nu, zonder tijd te verliezen, spoedden de drie vrienden zich op weg, om „den Heer Nicolaas de Vicq, schepen der Stad Amsterdam en Afgevaardigde ter Staten van Holland en Westvriesland" op te zoeken. Aan dezen toch hadden „Burgemeesters en Bestuurders" van Amsterdam hen van een „recommandatiebrief" voorzien, met behulp waarvan zij hoopten alle inlichtingen en aanwijzingen te ontvangen, die hun bij 't geen hun te doen stond van nut zouden kunnen wezen. Aan het huis van den Heer de Vicq gekomen, werd hunne hoop niet beschaamd en, gebruik makende van de aldaar bekomen raadgevingen, richtten zij vervolgens hunne schreden naar het Binnenhof, waar, naast den bekenden „Toren", de eerste en meestvermogende man in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, de Raadpensionaris Heijnsius, zijn werkkamer had. Bij dezen lieten zij zich aandienen en zij werden niet alleen zonder bezwaar bij hem toegelaten, maar het schijnt hun ook hoegenaamd geen moeite gekost te hebben, hem voor hunne zaak te winnen. Al spoedig verklaarde hij zich deze van harte genegen en beloofde het verzoek hunner Broederschap te zullen ondersteunen. Welvoldaan daalden daarop Gecommitteerden de trappen van „het Torentje" weer af

en, daar het uur reeds vergevorderd was, meenden zij voor dien dag hun werk volbracht te mogen rekenen. Zij betrokken hun nachtverblijf.

De volgende morgen evenwel zag hen al tijdig weder op de been. Hun weg leidde nu naar de „Statenzaal", [1]) waar de Algemeene Staten op het punt stonden bijeen te komen. Nog had het aanvangsuur der aanzienlijke vergadering niet geslagen, als zij zich reeds ter plaatse bevonden. Het mêegebrachte verzoekschrift werd ingeleverd en weldra daarop zien wij het drietal met eenige Hoogmogende Heeren, van wie meer dan één hun niet vreemd was, in levendig gesprek. Zij hangen een donker tafereel op van de ergerlijke en wreede onverdraagzaamheid der Bernsche Overheid, die (ofschoon zij ook zelve de Protestantsche godsdienst belijdt) besloten heeft, de onschuldige Doopsgezinden uit hun land „uit te roeien". Zij verhalen van het lijden, dat deze „onnozele, vroome mensen wegens het beleven van haer Religie" hebben door te staan: van hunne goederen beroofd, „in vuijle en stinkende gevangenhuijsen opgesloten", met de Siciliaansche galeien bedreigd. Voor die broederen, „in soo sware decadentiën verkeerende onder Gods kinderen, dewelcke sijne zonne laat opgaan over goede en kwade agten sij sig verpligt op te komen". Aldus liet hier de één, daar de ander zich hooren en het was te zien, dat hun eenvoudig „relaas" indruk maakte. Verscheiden leden betuigden hunne „toegeneegentheijd" en lieten niet na ook hun steun toe te zeggen.

Dat zij deze betuigingen en toezeggingen zeer ernstig meenden, bewezen zij onmiddellijk daarna. „Met veel goetheijt en promtitude" nam de Vergadering het ingediende request

---

1) In het gebouw, waar tegenwoordig het Departement van Waterstaat huist.

niet alleen nog denzelfden dag (15 Maart) in behandeling, maar zij besloot ook er onvoorwaardelijk aan te voldoen, door zonder verwijl „een brief van voorschrijving" ten bate van de verdrukte Mennonieten naar Bern te „depescheren". Ook talmde de Griffier FAGEL niet met het opstellen van den brief. Een brief, die buiten twijfel de Doopsgezinde Gecommitteerden ten volle bevredigd zal hebben en die ons door zijn onomwonden taal en vaderlijk vermanenden toon niet weinig verrast! Ik meen althans, dat dergelijke diplomatieke stukken tusschen bevriende Mogendheden in onzen tijd minder plegen gewisseld te worden.

Het schrijven is gedagteekend 15 Maart 1710 en luidt letterlijk [1]) aldus:

„De Mennoniten onder het gebied van onsen Staet wo-
„nende hebben aan ons met droefheyd vertoont, hoe dat
„zij door Brieven en zeekere berigten kennisse bekoomen
„hebben dat haare geloofsgenoten in Switzerland en in 't
„byzonder in UE. Loffelijk canton met seer sware ver-
„volgingen wegens het beleeven hunner religie gedrukt
„wierden, sodanig dat er tegenwoordig een groot getal per-
„sonen, zoo mannen als vrouwen in verscheide gevangen-
„huijsen waren opgesloten, welke behalven de mindere straf-
„fen met banninge op de galeijen, ja met de dood zelf
„wierden gedreijgt, verzoekende daerbij onse voorspraek
„voor haare Broederen, die met haer in het stuk van den
„godsdienst van een en hetzelve gevoelen zijn, tot verlig-

---

1) De missive wordt in ons Rijksarchief enkel in het Hollandsch gevonden. In het Bernsche Staatsarchief zoekt men haar vergeefs. De Archivaris aldaar, PROF. DR. TURLER deelde mij mede, dat te Bern „die Akten über die Wiedertäufer ganz mangelhaft sind aufbewahrt worden", maar dat, indien bedoelde missive er was, zij stellig in het Hollandsch zou wezen; want Nederland en Zwitserland waren toen gewoon hunne onderlinge briefwisseling te houden elk in zijn eigen taal.

„tinge van haer verdrukkinge en tot het behouden van een „veijlig verblijf in hare woningen met de oeffeninge van haren godsdienst. [1])

„Wij hebben de Mennoniten van lange jaren geconside-„reert en door ervarentheijt bevonden goede en getrouwe „ingesetenen des lands te zijn, die een stil en eenvoudig „leeven lijdende haer met haere eijgene huijsselijcke saeken „bemoeijen en verder niet; waerom wij soo goede inge-„setene onse intercessie voor haer geloofsgenoten bij UE. „niet hebben kunnen nog mogen wijgeren. Wij houden „met UE. de Christelijke Gereformeerde Religie voor de „beste en de ware Religie en wij wenschten, dat de Men-„noniten soowel hier als bij UE. tot deselve konden over-„gebragt worden, maer wij meenen dat daertoe geen andere „middelen als die van reeden en overtuijginge mogen ge-„bruijkt werden en dat de middelen van dwange nimmer-„meer mogen nog behoren gebruijkt te worden in zaken „van conscientie, waerover God alleen de magt aan sig be-„houden heeft, aan wien yeder mensch, van sijn gevoelen „soowel als van sijn doen en laten te sijner tijd reeken-„schap sal geeven moeten. En nademael UE. neevens ons „en andere Potentaten, Proffessie doende van de Christe-„lijke Gereformeerde Religie, soo meenigmael met grote „en seer wel gegronde redenen haer beswaren en beklagen „over de vervolginge van onse geloofsgenoten in den Lan-„den daer een onverdragelijke Hiërarchie of Kerkheerschappij „de overhand genomen heeft [hebt ingebragt], soo schijnt „het ons in geenen deele gevoegelijk dien selven weg van „vervolginge in te slaan omtrent degeenen die met ons in „eenige stukken van Religie verschillen, dog niettemin

1) Deze inleiding is woordelijk aan het *request* ontleend.

„Gods woord als den reegel van haar Leer en leven aan-
„neemen, maer veel meer is het raadsaam omtrent deselve
„een Christelijke verdraagsaamheijd te gebruijken, opdat de
„vijanden van de Gereformeerde Kerke geen stoffe mogen
„hebben om hare harde proceduren en wreede vervolginge
„teegen onse geloofsgenoten te justificeren met exempelen
„van gelijke vervolginge, door een Gereformeerde Overheijd
„gebruijkt werdende teegen diegeene die van haer in eenige
„gevoelens verschillen.

„Het komt ons hard voor ijemand om sijn gevoelen in
„het stuk van godsdienst waeraan hij meijnt sijn Eeuwige
zaligheijd vast te sijn, met ballingschap, gevankenissen,
„galeijen en selfs met de dood te willen straffen. En wij
„geloven dat aan ijeder sijn gevoelen daerin vrij behoord
„gelaten te werden, mits dat diegeene die van een andere
„als de openbare geëtablisseerde religie in een Land of
„Republicq sijn, niets doen dat tot nadeel van sodanig een
„Land of Republicq kan strekken. En in deesen opsigt komt
„ons voor, dat van de Mennoniten minder als van eenige
„andere gesintheijd te vreesen is, dewijl zij aan hare overig-
„heijdt gehoorsaam en onderdanig (in alle zaken die met Gods
„woord niet strijdig sijn) doorgaens stil en gerust sig dragen.

„Want of wel (soo wij berigt werden) aan haer bij UE.
drij zaken te lasten werden gelegt als: *Eerstelijk* dat zij
„niet zouden willen erkennen, dat de Stant der Overigheijd
„van en met God zij en met het Christendom niet bestaan
„kan, — *ten anderen* dat zij wijgeren de behoorlijke trouwe
„en waarheijd bij Ede te verklaren; en *ten derden* wijgeren
„het vaderland in cas van nood te beschermen, soo schijnt
„het eerste niet overeen te komen met de beleijdenisse van
„haer geloof, waervan het 13de Articul hiernevens is ge-
„voegt en waeruijt blijkt dat sij een geheel ander en beeter
„gevoelen van de hoge overheijd hebben. Ende voor soo-

„veel den Eed belanget dewijle zij van opinie sijn, dat die „in Gods woord verboden is, maer hare verklaringe op „haer mannen waerheijd deselve kragt en effect heeft als „den Eed bij anderen, soo volgt dat dit haer gevoelen omtrent „den Eed geen nadeel aan het Gemeenebest kan toebrengen.

„Wij vertrouwen ook, dat het darde poinct al te ver „getrocken word, dewijle zij niet absoluijt wijgeren het „vaderland te helpen beschutten en te beschermen, maer, „het gebruijk van de wapenen tot wraak of wederwraak „voor haer ongeoorlooft oordeelende, meenen dat zij met „betalen der schattingen en hetgeen haer opgelegt word „mogen volstaen, waerdoor ook de Staat geholpen en be„schermt word.

„Wij versoeken derhalven vriendelijk dat UE. op de ge„steltheijd der voorszegde Mennoniten een gunstiger reflexie „zult willen neemen en niet alleen de gevangenen ontslaen „maar ook alle verdere straffen doen ophouden, om deselve „als goede ingeseetenen in gerustheijd te laten wonen onder „UE. favorabele protexie. Wij oordeelen, dat UE. daer„door aan haer eijgen Staat (aan welke wij alles goets gun„nen) geen ondienst, maer dienst sullen doen, en dat hierin „de regel behoord plaets te hebben van aan Anderen niet „te doen hetgeen wij aan ons niet willen gedaen hebben. „Het sal daerenboven aan ons seer aangenaam sijn, wan„neer wij sullen mogen verneemen, dat onse intercessie aan „deese bedroefde menschen de verhoopte verligtinge sal „hebben toegebragt en wij sullen hetselve in alle voorval„lende gelegentheden erkennen."

Inderdaad, een hartig stuk! Indien het aan de Doopsgezinde requestranten was toegestaan geworden het zelven op te stellen, zij hadden dit moeielijk meer in hun geest en naar hun zin kunnen doen.

Enkele dagen later werd „de missive met Haer Hoogmogende zegel gecaschetteert sijnde, door of vanweegen den Heer Griffier Fagel" aan de Amsterdamsche Gecommitteerden, „toegesonden, om aan Joh. Louis Runckel, Secretaris van den Staat aen de Switserse cantons, residerende tot Schafhuijsen toe te senden"[1]). Een verzendingswijs van Staatsdépêches, tegenwoordig zeker ook al niet veel in gebruik, maar die mij voorkomt de welwillende, indien niet vriendschappelijke, verstandhouding tusschen de regeeringsleden en de Doopsgezinde Gecommitteerden niet onaardig te illustreeren. De „missive" met de eigen „bijlagen" vertrouwden de Broeders daarop toe aan „de ordinaris Post"; en na dit werk volbracht te hebben zullen zij zich stellig uitermate verlicht hebben gevoeld. Het leed toch immers geen twijfel, of de besliste voorspraak van een Staat zoo invloedrijk als de Republiek der Vereenigde Nederlanden in die dagen nog was, zou haar uitwerking niet kunnen missen en de

---

1) Zoo schrijft de Amsterdamsche Gecommitteerde JAC. VORSTERMAN. Wat hij met „deze missive" bedoelt, is niet duidelijk. In de Resolutieboeken van de Staten-Generaal vond ik op 15 Maart aangeteekend: „Waarop gedelibereert sijnde Is goetgevonden ende verstaen, dat een brief van voorschrijvens voor der supplianten geloofsgenoten in behoorlijke forma aen het canton van Bern gedepescheert sal werden, Ende *sal deselve*" (ik cursiveer) „*met een copie van dien gesonden werden aen den secretaris Runckel* om den originelen aen het Canton Bern voort te senden ende den inhoude daer het van vrugt kan zijn, ten besten te seconderen". Was nu de bewuste „missive", die Gecommitteerden aan RUNCKEL door moesten zenden, de „origineele brief van voorschrijving" voor de Bernsche Regeering? VORSTERMAN schijnt dit te zeggen, doch ik durf het haast niet gelooven. Maar het was dan op zijn minst toch de voor den Resident RUNCKEL bestemde „copie". Dat aan Gecommitteerden de verzending daarvan werd opgedragen, had kennelijk ten doel, hun gelegenheid te geven er een eigen toelichting met nog een paar documenten, o. a. een afdruk niet alleen van het in 1695 „tegen de Wederdoopers uitgevaardigde placcaet", maar ook van de zoogenaamde „zedige verantwoording op dit placcaet" bij te voegen.

„miserabele" geloofsgenooten moesten er de weldadige gevolgen van ondervinden.

Helaas, hunne gerustheid duurde kort. Nog was het afgezondene Staatsstuk, waar zoo groote verwachting op gebouwd werd, pas onderweg, het kon de grenzen nauwelijks over zijn, als hen een nieuwe, zeer verontrustende tijding overvalt. De Zwitsersche Gezant, ST. SAPHORIN, heeft namens de Bernsche Regeering bij de onze een Memorie ingediend met kennisgeving, dat „vijftig gevangene Anabaptisten" door het Kanton uit het land zijn gezet en opweg om over ons grondgebied te scheep naar Amerika gevoerd te worden. Onze Regeering wordt daarbij verzocht niet alleen „hen te laten passeeren" maar ook aan het gewapend geleide „allerlei soort van hulp en bijstand te verleenen, opdat er geen van die moge ontvlugten". Groote ontsteltenis bij de Broeders op het hooren van deze tijding! Niet, dat zij de inwilliging van het verzoek duchtten. Van „het constant gemoet" der Regenten, „die regte vaders des vaderlants" waren zij volkomen overtuigd. Bovendien volgde dra het door toedoen van den Griffier FAGEL hun toegezonden halfofficiëele bericht, dat Hoogmogenden in hunne vergadering van 22 Maart reeds zoo beslist mogelijk geweigerd hadden er aan te voldoen. Maar het zou kunnen zijn, dat men „die onnooselen in der stille en ter sluijk over onsen bodem" trachtte te vervoeren of dat men den Engelschen Gezant zocht te bewerken, daartoe de helpende hand te leenen.

Andermaal is daarom terstond alles in de weer. Brieven worden gezonden aan „de vrienden" in de voornaamste havenplaatsen, als Rotterdam, Goeree, den Briel, Dordrecht, waarschuwend „om op de voorbijgaande schepen te letten"; ook aan den Secretaris der Engelsche legatie, JAMES DALRYMPLE met verzoek om geen paspoort naar de Britsche koloniën af te geven, zonder de Commissie ervan te verwittigen.

Dat de Staten-Generaal hierbij weder allerminst vergeten worden, ligt voor de hand. Onder dankzegging voor hunne vroegere beschikkingen worden zij gebeden „haere bereijds beweesene werken van Christelijke ontferminge te completeren" door de ballingen „zoo haest deselve op den bodem van desen Staat sullen sijn gekomen, voor vrije personen te houden, sijnde de supplianten mits desen bereijdwillig dese medebroederen over en ten haren lasten te neemen".

In de Algemeene-Statenvergadering van 3 April kwam dit nieuwe verzoekschrift ter tafel, maar zonder tot een onmiddellijke beslissing te leiden. Omdat ook Engelsche belangen erbij betrokken waren, werd het in handen gesteld van „Gedeputeerden tot de Buitenlandsche Zaaken, om te visiteeren, examineeren, daerover in conferentie te treden met TOWNSHEND den extraordinaris Ambassadeur van Groot-Brittannië en met den Zwitserschen gezant en (vervolgens) rapport te doen".

Niet zoodra kwam dit besluit ter kennis van de Amsterdamsche en Rotterdamsche Gecommitteerden, of zij achtten hunne tegenwoordigheid in den Haag meer dan ooit dringend vereischt. Volkomen terecht. Er dreigde geen klein gevaar. De reeds eerder genoemde Zwitsersche gezant, ST. SAPHORIN, stond bekend als een bekwaam en handig staatsman. En had de beweging, kort geleden door de Nederlandsche Doopsgezinden ten gunste van hunne geloofsgenooten verwekt, hem overrompeld, hij was nu op zijn hoede en spande zijne uiterste krachten in, om de maatregelen van zijne regeering te doen slagen. Reeds was hij begonnen, zijn invloed te beproeven bij den Engelschen Ambassadeur, Lord TOWNSHEND, met hem erop te wijzen, welk een voordeel het zijn zou voor de nog schaars bevolkte Britsche koloniën in Noord-Amerika, wanneer zulke flinke, arbeidzame boeren, als die Bernsche Mennonieten waren, zich daar kwamen

nederzetten. Ook moest Mijlord vooral niet gelooven, dat die menschen tot den overtocht gedwongen werden. Zij waren vrijwillig [1]) naar Amerika op weg gegaan. De slimme, maar niet al te eerlijke diplomaat!

Buiten twijfel dan hadden Gecommitteerden alle reden, „omme met den eersten na den Hage te rijsen, ten eijnde insonderheijd den Heere TOWNSHEND te spreeken en deselve van de gantze zaak omstandig en exact te informeren". Nadat nu J. WILLINK en C. BEETS, „gesterkt" door H. TOREN en J. VAN GENT uit Rotterdam, den 7den April aldaar waren aangekomen, vingen zij den volgenden morgen aan met de Hoogmogende Heeren op te zoeken, die in de bewuste Statenvergadering van 3 April waren aangewezen om met de Engelsche en Zwitsersche gezanten te confereeren. Zij verzochten hen alleen maar, dat zij de „aan te stellen „besogne" (de conferentie) mochten doen plaats hebben, „terwijl zij daer waren" d. i. tijdens hun verblijf in de stad. En, toen dit „door allen goedigliijk was geaccordeerd", op staanden voet naar LORD TOWNSHEND! Had men dezen willen wijsmaken, dat de Zwitsers „vrijwillig de rijse na America ondernamen", zij verklaarden dit voor „een vals voorgeeven". Het tegendeel bleek immers al te duidelijk. „Het convoij van soldaten", dat de afgevoerden ter bewaking vergezelde en het verzoek van St. SAPHORIN zelf, om te helpen toezien, dat niemand ontvluchtte (gezwegen nog van de achtergebleven vrouwen en kinderen), dit bewees wel zonneklaar, dat de wegvoering niet met der menschen vrijen wil, maar gewelddadig geschiedde. Het betoog trof doel. De Heer TOWNSHEND „toonde sig seer genegen om het

1) Vrijwillig. In dien zin zeker, dat zij — voor het alternatief gesteld — verhuizing naar Amerika boven levenslange opsluiting in een vunzigen kerker verkozen.

geheele werk na onse begeerte te rigten", zegt de verslaggever.

Zoo ging tot hiertoe alles naar wensch. Maar wat zou het morgen geven, — wanneer, zooals nader bepaald was, de gewichtige Conferentie moest plaats hebben?

De Conferentie had plaats op den vastgestelden tijd. In hevige spanning zaten Gecommitteerden, die wisten, dat St. Saphorin alles op het spel zette om den strijd te winnen, in een aan de vergaderzaal grenzend vertrek den afloop der samensprekingen te verbeiden .... Spoediger dan zij verwachtten gingen de deuren open. Zij werden binnengenoodigd. En wie schetst hunne verrassing, toen hun werd medegedeeld, dat de „Gedeporteerden alreeds te Nimwegen waren gearriveert en daar gefranqueert, zelfs op een vrij mackelijke wijse". Zij werden nu „in hunne magt gegeven", maar met den zeer nadrukkelijken „raad", hen in geen geval naar Zwitserland terug te laten gaan; want zij zouden dan zeker „doode lieden wezen" en Hoogmogenden waren buiten staat „iets tot hunne beschermínge te doen". [1]) Wat voorts de Doopsgezinden betrof, die nog in Zwitserland vertoefden, voor hen bestond weinig uitzicht, om daar te kunnen blijven. Hunne vrienden hier te lande zouden wel doen met te overleggen, hoe het best hen naar elders te helpen. Zoo lieten Gedeputeerden vriendschappelijk en tevens ernstig zich uit. Bij de laatste woorden echter betrok eensklaps wêer der Broederen gelaat. Niet in Zwitserland blijven. Dat hadden zij niet gedacht. Zij vonden het meer dan droevig,

1) De vrijgelatenen hebben van de hun aangeboden gelegenheid om, onder de hoede der Commissie, zich in ons land te vestigen, geen gebruik willen maken. Zij zijn al aanstonds teruggetrokken naar de Palts. Daar, dicht bij hun vaderland, voelden zij zich het best te huis en meenden zij bovendien kans te hebben, niet alleen weder in 't bezit te komen van hunne achtergelaten vrouwen en kinderen, maar ook te eeniger tijd in Zwitserland terug te keeren.

het was ergerlijk! Hadden dan niet, zoo vroeg één hunner, deze lieden „door geboorte en voorouders een oud regt op het land", waar zij, hoe lang al, woonden en hunne godsdienst beleden? Immers reeds van vóór de Reformatie af! — Met ongeveinsde welwillendheid hoorden Heijnsius en de zijnen dit medelijdende pleidooi aan. Zij voelden met de Broeders mêe. Nochtans verried een zacht hoofdschudden van den Raadpensionaris, dat hij het met het gesprokene niet in allen deele eens was. „De Heer Heijnsius had daer sijn aenmerkingen op". Van de Hervorming af, viel hij den vurigen woordvoerder in de rede, dat was mogelijk; maar van vóór de Hervorming? Dat mocht hij niet toegeven. Wijselijk liet degene, die de gewraakte stelling had uitgesproken, dit punt nu verder rusten. Hij voelde, dat hij een teere snaar had aangeroerd en begreep, dat het hier tijd noch plaats was, om over de al of niet-Waldenzische afkomst der Doopsgezinden te redetwisten. Tot de hoofdzaak terugkeerende, bad hij dat Hoogmogenden het toch nog niet op mochten geven bij Bern aan te dringen, om de menschen, tenminste „zoolang de tegenwoordige oorlog [1]) duurde" rustig in hun land te laten blijven. Waarop Raadpensionaris en Gedeputeerden eindigden met nogmaals hunne hulp toe te zeggen; maar dan moesten ook de Broeders van hun kant bij de Gezanten zoowel van Engeland als van Zwitserland hun best doen.

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat Gecommitteerden dezen goeden raad niet in den wind sloegen. Zeer verschillend echter was de ontvangst, die hun bij de beide gezanten tebeurt viel. Terwijl zij TOWNSHEND andermaal terstond bereid vonden „in faveur" van de zaak te werken, moesten zij ST. SAPHORIN zeer ontmoedigd verlaten. Ontmoe-

1) De Spaansche Successie-oorlog.

digd, daarom nog niet moedeloos! Alle hulpbronnen waren immers nog niet uitgeput. De Britsche legatie was hun gunstig gezind en had zelfs beloofd „te schrijven aan hare koningin". Welnu, als zij zich eens verstoutten te gelijkertijd zelven een brief aan Hare Majesteit te richten!

Zoo bedacht, zoo gedaan. Een adres aan de „Beschermster des geloofs" wordt, zoo haast zij weer thuis zijn, zorgvuldig opgesteld. Nu [1]), zoodra mogelijk, daarmêe naar den Haag, om het aan den Britschen Gezant te overhandigen. Ja, maar toch niet buiten voorkennis van de eigen Regeering, met wie tot heden alles zoo vriendschappelijk werd besproken en overlegd. Daarom eerst den Raadpensionaris opgezocht! En het bleek goed, dat zij hem niet waren voorbijgegaan. Want op de vraag, „of de overlevering ook eenige aanstoot zou kunnen geven aan Hoogmogende" gaf hij zonder aarzeling ten antwoord, „dat het nog tot genoegen van Haer Hoogmogende, nog voor ons (Gecommitteerden) voegelijk was, zoo wij ons tot vreemde Mogentheden keerden". Een bescheid, dat de vragers wel een weinig uit het veld geslagen zou hebben, had Heijnsius er niet uit eigen beweging „met vele teekenen van genegentheijt" aan toegevoegd, dat hij wel aan de Staten-Generaal zou kunnen voorstellen, dat dèzen „zig tot de koningin mogten wenden, om haer steun voor onse intercessie te verwerven" en hij zou dit ook heel graag doen. Toen korten tijd later de Broeders aan den Engelschen Gezant vroegen, hoe deze over een adres van hen aan zijne Koningin dacht, drukte hij zijn gevoelen daaromtrent aldus uit: „Vorsten hielden er in den regel niet van, een verzoek te doen, waarop een weigerend antwoord te duchten stond". Zulk een adres van burgers eener vreemde Mogendheid had derhalve weinig kans van slagen.

1) 25 April.

Nochtans liet hij zijne bezoekers niet geheel ongetroost heengaan. Hij wist iets beters. Zij moesten hunne geloofsgenooten in Engeland zien te bewegen, om een verzoekschrift aan de Koningin te richten. Een raad, waar Gecommitteerden aanvankelijk ook wel ooren voor blijken gehad te hebben. Zij overlegden althans samen en onderzochten, of niet één van de hunnen gelegenheid had met dit doel naar Londen te reizen. Ook traden zij met de Engelsche vrinden in briefwisseling, ja zij durfden zich vleien, dat de Britsche Kwakers, even groote tegenstanders van het wapendragen, genegen zouden zijn met hen mede te werken. Gevolgen schijnt één en ander echter niet gehad te hebben.

Intusschen werd het opgestelde adres weggeborgen [1]) en er bleef voor hen weinig meer over dan te hopen, dat zachtere gevoelens gaandeweg nog in Bern de bovenhand mochten verkrijgen.

IJdele hoop! Ongeveer een maand later [2]) wordt hun bericht, dat St. Saphorin hun iets te zeggen heeft. Wat mag het zijn? Iets gunstigs misschien? Vol verlangen spoeden zij zich al wederom naar den Haag..... Om er bitter te worden teleurgesteld. De Gezant verklaart, dat de Regeerende Machten van Bern onverzettelijk blijven. Hij is er zeker van, dat de Mennonieten hoe eer, hoe beter het land uit moeten. Nu schijnt dan waarlijk alles verloren. Wie echter meent, dat Gecommitteerden thans den moed opgeven, bedriegt zich. Er blijft immers nog één Protestantsche „Potentaat" over, bij wien zij niet hebben aangeklopt. En, niettegenstaande St. Saphorin hun aanried, maar „geen beweging meer te maken" bij andere Mogendheden, (mogelijk wel daarom te eerder) laten zij zich aandienen bij den Baron

---

1) Het concept bevindt zich nog in 't Archief van de Doopsg. gem. te Amsterdam.
2) Einde Mei.

von Schmettau, den Gezant van Pruisen. Zou diens koning zijn invloed niet willen doen gelden, naast dien van Nederland en Brittannië, om Bern te nopen haar wreed bedrijf te staken? Of — indien daar overwegend bezwaar tegen bestaan mocht, zou Pruisen dan aan de ellendige vervolgden wellicht een schuilplaats hebben aan te bieden, waar hun „vrije oeffeninge van godsdienst" zal zijn gewaarborgd? Ook deze Gezant blijkt uitermate welgezind en verzekert, dat hij niet zal nalaten met zijn Vorst daarover te correspondeeren.

De daarop volgende weken brengen intusschen uit Zwitserland toenemend kwade tijding. Alle voorspraak is nutteloos geweest. „De boosheijt der Bernse Heeren", aldus schrijft [1]) J. Willink naar Rotterdam, „groijt aan". Een nieuw verbanningsplakkaat is uitgevaardigd. Het aantal gevangenen vermeerdert gestadig. Zij worden nu zelfs „in ijzeren banden gesloten". De toestand is onverdragelijker dan ooit tevoren. Gecommitteerden „beginnen te despereeren."

Maar tegelijk verschijnt tusschen de zwarte wolken één lichtend punt. De Pruisische koning toch deed hen weten, dat er in zijn rijk een uitgebreide landstreek gevonden wordt, door de Pest grootendeels ontvolkt. Op buitengewoon gunstige voorwaarden, waaronder geheele vrijheid van godsdienst en vrijstelling van wapendienst, biedt hij de noodige gronden aldaar, met woningen, landbouwwerktuigen en reeds te veld staande gewassen, den Zwitsers aan.

Kwam dit aanbod aan Gecommitteerden „zeer favorable" voor, inderdaad mocht het een uitkomst heeten. Of er gebruik van gemaakt zou worden, dan wel of de lieden zich door vrees voor terugkeer van de pas geweken verschrikkelijke ziekte daarvan zouden laten afschrikken, dit was van

1) 15 Juli.

later zorg; maar men wist nu althans ééne plaats, waar men in geval van nood met hen heen kon. En het was daar nader aan toe dan de Amsterdamsche vrienden zich zelven nog wilden bekennen. Korten tijd daarna [1]) verklaarde St. Saphorin zoo kategorisch mogelijk, dat „de intercessiën van de Koningin van Engeland en van den Koning van Pruisen, die een soort van berispinge insloten, qualijk opgenomen" waren en kwaad in plaats van goed hadden gedaan. „Van gekroonde hoofden", ging hij voort, „konden zijne Heeren sulx nog minder verdragen als zij het wel zouden lijden en hooren willen" van Heeren Staten, die immers een Zusterrepubliek vertegenwoordigden. Er was thans stellig geen kwestie meer van. In het kanton zouden de Mennonieten nimmer worden geduld. Indien hunne helpers nog iets voor hen begeerden te doen, dat „niet onnut" was, dan ried hij hun aan „in minzaemheyd te verzoeken", dat hun aftocht mocht worden vergemakkelijkt.

Toen eindelijk gaven Gecommitteerden het op en van dat oogenblik af richtte zich hun overleggen, werken en streven uitsluitend hierop, „de Bernse Heeren" te bewegen hunne vervolgingen voor een korte poos op te schorten en een tijdsverloop te bepalen, waarbinnen allen, die gezind waren te vertrekken, gelegenheid hadden hunne bezittingen van de hand te doen. Het spreekt vanzelf, dat hierbij al wederom onze Regeering in den arm werd genomen; en deze, van haar kant, wel ver van in haar welwillendheid te verslappen, dreef die zelfs verder dan zij nog éénmaal deed. Had zij haar Resident Runckel, op verzoek van Gecommitteerden, reeds een tijd geleden last gegeven zijn verblijf tijdelijk van Schaffhausen naar Bern te verplaatsen, in December 1710 stelde zij hem aldaar, op hare

1) 31 Juli.

kosten [1]), zoo goed als in dienst van de Commissie. In overleg met de laatste moest RUNCKEL, krachtens zijne volmacht van de Nederlandsche Regeering, met Bern onderhandelen, ten einde den aftocht der bannelingen op zoo gunstig mogelijke voorwaarden te bewerken.

Terwijl RUNCKEL dan in het laatst van 1710 en in de eerste maanden van 1711 een voorbeeldig rusteloozen ijver aan den dag legt, om alle hindernissen, die de Bernsche Overheid, zonder aflaten, de ééne na de andere opwierp, uit den weg te ruimen, — in het eind zelfs veinzend de onderhandelingen te willen afbreken en dreigend „de Heeren met den doorn in hun voet te zullen laten zitten", onderzoeken Gecommitteerden niet minder vlijtig, wat meer gewenscht zal zijn: de Zwitsers naar Pruisen dan wel herwaarts over te voeren. In Februari 1711 had RUNCKEL, voortdurend gesteund door zijne machtiging vanwege den Nederlandschen Staat, het ten slotte zóóver gebracht, dat de Bernsche Regeering een algemeene amnestie ten behoeve van de Mennonieten afkondigde, de gevangenen in vrijheid stelde en besloot tot het einde van Juni de vervolging te staken. Binnen dezen termijn moesten allen het land verlaten; maar voor den

1) Nadat RUNCKEL zijne taak geëindigd had, legde hij Gecommitteerden de vraag voor, aan wie hij „zijne verdiende daggelden à *f* 8.— per dag", voor zijn verblijf te Bern, in rekening behoorde te brengen. Hij dacht dit te moeten doen aan hen, omdat hij gedurende den bedoelden tijd meer in hun dienst dan in dien van de Staten-Generaal werkzaam was geweest. Waarop een drietal Broeders naar Den Haag toog, om aan den Griffier FAGEL dezelfde vraag te doen. FAGEL verzocht hun toen „in vertrouwentheijd" aan RUNCKEL te antwoorden, dat hij de kosten op rekening moest stellen van den Staat, „aangesien alles op de positive orders van Haar Hoogmogenden was geschied en de Societijt der Doopsgezinden zig al genoeg met kosten beswaert had, terwijl sulx ook niet buijten exempel was". Alleen achtte FAGEL het „zeer nodig", dat RUNCKEL van betaling door Gecommitteerden met geen woord repte. Het moest stilzwijgend als een „onbetwistbare zake" worden beschouwd, dat alles ten laste van den Staat kwam.

verkoop hunner vaste goederen werd hun nog een jaar daarenboven toegestaan.

Daar de voornaamste bemoeiingen van onze Regeering hier eindigen, mag ik ook de taak, die ik mijzelven had opgelegd, volbracht rekenen.

Om evenwel aan het verlangen van diegenen mijner lezers, die den afloop der geschiedenis zullen wenschen te vernemen, eenigszins tegemoet te komen, wil ik nog aanstippen, dat in Juli 1711 alle Bernsche Doopsgezinden, die er zich voor aangemeld hadden [1]), onder toezicht steeds van den Resident Runckel, zich te Bern en elders inscheepten. Voorloopig langs den Rijn naar ons land; want met Bern en met Pruisen was de Commissie overeengekomen, dat het den vertrekkenden vrij zou staan, na hunne aankomst alhier, zelven hunne blijvende woonplaats te kiezen. Ten getale van 350 mannen, vrouwen en kinderen, bereikten zij in den avond van 3 Augustus 1711 Amsterdam. Na een veertiendaagsch verblijf aldaar „in een paar pakhuijsen aan den Santhoek" werden zij verder gevoerd: gedeeltelijk naar Kampen en Deventer, voor een ander deel naar Groningen en Sappemeer en enkelen naar Harlingen. En in deze plaatsen vervolgens gevraagd, aan welk land, Pruisen of Nederland, zij de voorkeur gaven, stonden zij niet één oogenblik met hun keuze verlegen. Ofschoon een drietal hunner in Pruisen verschillende landstreken had bezichtigd en gunstig dienaangaande gerapporteerd, niettegenstaande

---

1) Een groot aantal anderen, behoorende tot de, in zake ban en mijding, zachtere partij van het *„Hans Reijtsvolk"* was, jammer genoeg! met geen mogelijkheid ertoe te bewegen geweest.

ook Gecommitteerden „de vòòr en nadeelen balanceerende zeer vele redenen vonden", om aan de uitnoodiging van Pruisen's koning gehoor te geven, verklaarden zij zoo goed als éénstemmig zich beslist daartegen. Beweerde de Commissie onder anderen, dat het hun moeielijker zou vallen hier te lande een bestaan te vinden dan in Pruisen, zij zelven merkten op, dat, wanneer het anderen gelukte hier den kost te winnen, dit hun ook mogelijk moest zijn; want wat ook „de ingeborenen" op hen vooruit mochten hebben, dit ééne hadden zij „in hun voordeel", dat zij minder behoeften hadden door „niet zooveel uit te geven voor eten, drinken, kleeding en tabakrooken". Zij twijfelden niet, of het zou hun „met Gods hulp na eenigen tijd wel goed gaan" en zij verkozen „dit land van vrijheid van geweten" boven elk ander.

Met uitzondering van die te Harlingen, die het hier niet hebben kunnen vinden en daarom eerst naar Gorredijk, vervolgens naar Kampen zich lieten overbrengen, om ten slotte naar de Palts te trekken, alsook van eenigen uit de andere plaatsen, die in 't vervolg van tijd eveneens ons land weder verlieten, hebben de overgekomenen hier een blijvende woonsteê gevonden. Te Kampen, Groningen en Sappemeer hebben zij een tijdlang afzonderlijke „Zwitsersche gemeenten" gevormd.

Van een slotbeschouwing meen ik mij te mogen onthouden. De feiten, die ik achtereenvolgens meêdeelde, spreken duidelijk genoeg.

Aan den éénen kant bewonderen wij opnieuw [1]) de onvermoeide werkzaamheid, de rusteloos volhardende krachts-

---

1) Zie mijn artikel „*De mislukte kolonisatie te Wageningen*", jaargang 1905 en 1906.

inspanning, de liefdevolle toewijding van de „Vrienden", die door geene teleurstelling zich lieten afschrikken, maar telkens nieuwe wegen zochten en nieuwe middelen wisten te vinden, om, indien eenigszins mogelijk, hunne noodlijdende geloofsgenooten te helpen. Doch niet minder treft ons hier het zedelijk gewicht, dat de Nederlandsche Doopsgezinden bij deze gelegenheid in de regeeringskringen deden gelden. Want, hoezeer de bij uitstek verdraagzame geest, toenmaals in die kringen heerschende, het minder moeielijk maakte de Regenten tot een protest tegen geloofsvervolging te bewegen, — de invloed, die er in dit geval van de nog steeds slechts „getolereerde" sekte der Doopers uitging, is niettemin opmerkelijk. De meermalen genoemde Zwitsersche Gezant, ST. SAPHORIN, schijnt daarvan zulk een verbijsterenden indruk gekregen te hebben, dat hij in een brief [1]) aan zijn Gouvernement schreef: „Ik zou in dit land liever met alle Ministers der verbonden Mogendheden te zamen (uitgenomen de Engelsche) te kampen hebben dan met de Anabaptisten alleen". [2]) Ongetwijfeld een sterk overdreven uitlating; maar in den mond van een man, die uit ondervinding spreken kon, toch niet zonder beteekenis! Trouwens, wij hebben zijne getuigenis niet noodig. De vrijmoedigheid en gemakkelijkheid, waarmêe wij de Broeders in de wereld der diplomaten zich zien bewegen, — gepaard met de vertrouwelijkheid, die hun herhaald onderhoud met de hoogstgeplaatsten, mannen als HEYNSIUS, FAGEL en anderen, kenmerkte; niet minder de onmiskenbare achting en onderscheiding, die de deuren zelfs van vreemde gezantschappen voor hen ontsloot [3]) — dit alles bewijst onweersprekelijk, niet alleen dat

1) van 25 Maart 1710.

2) Ontleend aan ERNST MÜLLER, „Geschichte der Bernischen Täufer," blz. 263.

3) Zie hierboven blz. 139, 141, 142, 143, 144. Nog kan hierbij als illustratie dienen, dat op 14 Juni 1711, toen de Zwitsers gereed stonden hun land te verlaten,

de tijd, toen de Doopsgezinden — willens en onwillens — op den achtergrond wegschuilden, tot een voor goed afgesloten verleden behoorde, maar ook dat de eersten onder hen, hoezeer nog naar oude zede van staatsambten afkeerig, op weg waren een niet onbeduidende plaats, ook op het gebied van den Staat, in te nemen.

III.

Een Doopsgezind diplomaat.

Staatsambten en regeeringsposten, neen, zij werden van ouds door de Doopsgezinden niet bekleed. Mocht al, in den aanvang van de 18e eeuw, eens een enkele hunner een overheidsbetrekking waarnemen, dit was er dan toch altijd nog ééne van minder hoogen rang. Aanzienlijke bedieningen en waardigheden, vooral dezulke, die bemoeiing met Staatszaken meebrachten, stonden niet voor hen open; en zij zelven begeerden die evenmin. Onder de Staatslieden, die in 't Haagsche Binnenhof resideerden of derwaarts ten dagvaart togen, was men zeker geen Doopsgezinde te zullen aantreffen.

---

een deputatie van Gecommitteerden zich, na overleg met den Raadpensionaris, begaf naar het kasteel „Honselaersdijk", waar op dat oogenblik de koning van Pruisen vertoefde. Zij bedankten „Zijne Majesteit voor alle vriendschap" aan hunne verdrukte geloofsgenooten bewezen en verzochten hem tevens om een brief van vrijgeleide voor de vrienden op hun doortocht over Pruisisch grondgebied. Zij werden door den koning „minnelijk ontvangen" en kregen „favorable toezegging van alle assistentie".

De reden van des Vorsten verblijf aldaar was gelegen in het welbekende geschil tusschen hem en JAN WILLEM FRISO over de nalatenschap van onzen stadhouder WILLEM III, waartoe ook Honselaarsdijk behoorde; en het was de reis door FRISO tot vereffening van dit geschil ondernomen, die hem aan den Moerdijk zoo jammerlijk het leven kostte.

Nochtans een Doopsgezind diplomaat in 't begin der achttiende eeuw? Men hoore!

Op den 31sten Mei 1710 vertoefde, gelijk zoovele malen vroeger en later, een deputatie van een vijftal Amsterdamsche en Rotterdamsche Broeders in den Haag. Voor ditmaal vergezeld van drie der onlangs te Nijmegen in vrijheid gestelde Zwitsers [1]). Het gezamenlijk bezoek dezer mannen moest dienen om aan de bedoelde vrijgelatenen, die inmiddels reeds naar de Palts getrokken waren, de vrouwen en kinderen, die zij in hun geboorteland hadden moeten achterlaten, zoo mogelijk terug te bezorgen. Echter bleven de dag aan dag herhaalde samensprekingen zoowel met den Raadpensionaris en andere regeeringspersonen als met den Zwitserschen Gezant zonder eenige vrucht. De laatste eindigde zelfs met beslist te verklaren, dat het kanton Bern geen plan had, vrouwen en kinderen aan de bannelingen toe te zenden. En daartegenover stond onze Regeering machteloos.

Smartelijk voelen na deze uitspraak allen, maar voornamelijk de Zwitsers zich teleurgesteld. In hun „logement teruggekeerd" zitten de acht vrienden verslagen bijeen. Zou er dan geen middel te vinden zijn, om die wreed uiteengescheurde gezinnen weder samen te brengen? Zoo vragen zij elkander af en allen zijn het op dit punt eens, dat het misschien vrij gemakkelijk gaan zou, als men de vrouwen maar bewegen kon, ook op te breken en zich bij hare mannen te voegen. Maar hier kunnen zij juist niet toe besluiten [2]). Er zullen dan eenigen heen moeten, om haar er toe over te halen. Doch wie? Wie zal in staat zijn hare verblijf- en schuilplaatsen op te sporen? Wie haar vermogen

1) Zie boven blz. 140.

2) Daar werkte toe mêe, dat vele Doopsgezinden met Hervormden waren gehuwd.

te overreden? In het breede wordt hierover geredeneerd. Terwijl de Zwitsers volhouden, dat niemand het zal kunnen dan zij zelven, stuit men steeds op dit onoverkomelijke bezwaar, dat het voor hen levensgevaarlijk is, weder een voet in het land te zetten. Wat dan? Allen zijn ten einde raad, ... totdat één van Gecommitteerden een vernuftigen inval krijgt.

Zou het niet mogelijk zijn, vraagt hij, „de menschen van de protectie van het Kanton Bern over te brengen in die van onsen eijgenen Staet, om hen dan alsoo als onderdanen en met paspoort van haer Hoogmogenden daarheen te laten gaan en voor een korten tijt verblijven?" Met andere woorden: Men moest hen (die tot heden nog Bernsche onderdanen zijn) eenvoudig als burgers bij onze Republiek inlijven. Daarmêe tegelijk zouden zij dan dezelfde vrijheid en hetzelfde recht verkrijgen, die elk ander Nederlandsch burger bezat, om, onder bescherming van den Nederlandschen Staat, Zwitserland te bezoeken en daar zoolang te vertoeven als voor het afdoen van hunne zaken noodig was.

Ten hoogste verrast zien bij 't hooren van dit voorstel de overigen op en een algemeen zwijgen volgt. Doch reeds begint een enkele aarzelend zijne instemming te betuigen. Welhaast zijn allen het hierin eens, dat dit een bijzonder mooie oplossing zou wezen. En zoo eenvoudig! Het lijkt haast het ei van Columbus. Indien tenminste, ja indien het zoo gaan kan! Want zou werkelijk de Bernsche Overheid het lijdelijk moeten aanzien, dat lieden, die zij nog pas de voordeur heeft uitgezet, als burgers van een ander Rijk door een achterdeurtje wêer binnenkomen? En zou onze Regeering zich willen leenen, om daarbij behulpzaam te zijn? De Broeders zijn geen van allen rechtsgeleerden en van Staatsrecht zijn zij nog minder op de hoogte.

Na een nieuwe beraadslaging kwam de Vergadering tot

het besluit, een kundig „advocaat te consulteren." Zonder verwijl werd de advocaat ook opgezocht, doch hoe zijn advies luidde, ben ik niet te weten gekomen. Beslist ongunstig schijnt het intusschen niet geweest te zijn. Althans Gecommitteerden gaven hun denkbeeld nog niet op. Alleen, alvorens hun verzoek aan den Raadpensionaris over te brengen, wendden zij zich om raad tot „den Heer Buis" (vermoedelijk een bekend Amsterdamsch Afgevaardigde bij de Staten van Holland). Deze hoorde het betoog zijner Doopsgezinde stadgenooten zeer oplettend aan. Zijn aangezicht verried, dat het denkbeeld ook hem verraste. Het duurde echter niet lang of op zijn gelaat verscheen, nauwelijks zichtbaar, een schalksch glimlachje. En toen de woordvoerder der Commissie had uitgesproken, prees hij de geestige vinding, zeggende „dat het wel en fijn was uitgedagt", maar hij wist niet „of sodanig een verzoek en voorstel gedaen wordende bij Haer Hoogmogende wel door zou gaen". De Broeders begrepen hieruit, dat het toch beter was bij de Staten-Generaal met hun voorstel niet aan te komen. Zij bedankten den vriendelijken raadgever en lieten het er bij blijven.

Zou de Heer Buis, toen hij zijne bezoekers bij het uitlaten nakeek, wellicht ook bij zich zelf gemompeld hebben: „Wie had nu toch bij die van staatsmanskunst afkeerige Mennonieten zoo'n fijne diplomatie verwacht?" .... Zoo ja, we zullen 't hem niet euvel duiden. Mogelijk liet hij er wel op volgen: Maar er is immers ook niets, dat vindingrijker diplomaten kweekt dan de helpende broederliefde!

IV.

Een eigenaardige verdediging van de Doopsgezinde wereloosheid.

Toen de Commissie 21 Maart 1710 aan den Resident RUNCKEL de „met zegel van Hoogmogende gecaschetteerde missive" toezond [1]) voegde zij daar o. a. bij een exemplaar van haar bekende boekje: *Zedige verantwoording der Mennoniten op zeker placcaet door de Ed: Groot Agtbare Regenten der Stadt Bern tegen' de zogenaamde Wederdopers uijtgegeven.*" Dit (gedrukte) geschrift hield een weerlegging in van de redenen, die Bern tot verbanning van de Mennonieten bewoog. Die redenen waren, volgens bedoeld plakkaat (van 1695), dat de Mennonieten weigerden:

1°. de van God over hen gestelde Overheid te erkennen,

2°. den eed van trouw aan hunne Regeering te zweren en

3°. in dienst van het vaderland de wapenen te dragen.

Ziethier nu, hoe de „Zedige verantwoording", het derde punt behandelende, *de wereloosheid* verdedigt:

„'t Is waar, dat wij geloven en belijden, dat de Heere Jesus Christus zijne discipelen alle wraak en wederwraak afgeleert en verboden heeft, waarom wij na zijn gezegent voorbeelt, leven en leer ons verpligt agten, niemant lijden, last of verdriet te mogen aandoen, veelmin den Vijanden met den Swaarden te wederstaan. Een gevoele, waarin (naar ons onderdanigst oordeel) voor den Staat en 't lieve Vaderlant geen gevaar steekt. Immers dat heeft de ervarenis van meer dan hondert jaren in de Vereenigde Nederlanden bevestigt. Konnen de Mennisten wegens teerheit van gemoet niet strijden met vleeschelijke wapenen, zij konnen en willen door geestelijke voor de behoudenis van Vaderlant en Staat

1) Zie blz. 136, noot.

zo veel vuuriger bidden, als hen aan deszelfs behoudenis en hunne vrijheit van geweten meer gelegen is. Ernstiger moeten zij in tijden van noot hun gebeden tot Godt opzenden, die boven het algemeen verlies van leven en goet doorgaans nog de vrije oeffening van godtsdienst verliesen en vinden sig derhalve vuuriger opgeprikkelt om den Godt der Goden en den Heere der Heijrscharen tot hulpe en bijstant te verzoeken, als zij er meer bij opzetten en verliesen. Immers zijn ook vuurige en kragtige gebeden geen geringe wapentuigen der Christenen; en die door dezelve Godt op zijn zijde kan krijgen, heeft geen sterker bolwerken en magtiger bescherminge nodig. Gewisselijk, daar de eene Christen volgens drang van zijn gewisse het lieve Vaderlant met vleeschelijke wapenen verdeedigt, terwijl de andere met geestelijke en vuurige gebeden optrekt, daar zal het lieve Vaderlant van alle kanten verdeedigt worden." [1])

1) De spatieering is van mij.

Wageningen. A. van Gulik.

DE DOOPSGEZINDEN TE SCHIEDAM.

I. Van 1610 tot 1747.

Gelijk van het meerendeel onzer gemeenten is ook van Schiedam zeer weinig bekend over den tijd vóór 1610. Slechts weten wij, dat LEENAERT BOUWENS op zijn rondreizen door Holland er 14 personen doopte [1]) en dat er oorspronkelijk drie gemeenten zijn geweest: Een Vlaamsche (contra-huiskoopers), een Vriesche en een Hoogduitsche. In 1578 was volgens „Corte Aenwijsinge voorgestelt in eenige vragen" (Hoorn 1624) JAN HENDRIKSZ. leeraar bij de Vriezen te Schiedam. Deze sloot zich aan bij de mildere gevoelens van LUBBERT GERRITSZ. van Hoorn betreffende ban en mijding. Inzonderheid keurden zij herdoop en echtmijding af. Het gevolg was, dat de strenge Vriezen onder leiding van THIJS GERRITSZ. in 1590 hen banden benevens HOITE RENICKS en PIETER WILLEMSZ. BOGAERT, den Monnikendammer leeraar, die in 1572 ten behoeve van prins WILLEM I *f* 1060 gecollecteerd had onder de Doopsgezinden [2]). Sinds heeten de volgelingen van LUBBERT GERRITSZ „zachte Vriezen". Zij droegen hun ban met lijdzaamheid en geduld en lieten na hun tegenpartij op hun beurt te bannen [3]). Deze nieuwe,

1) WOUTER JACOBS, copia van alle doopelingen bij LEENERT BOUWES. Hij doopte hier tusschen 1563 en 1568 in twee reizen, de eerste reis in twee bijeenkomsten: 6 en 3, de tweede reis 5 personen.

2) WOUTER JACOBS, Copia der oudsten van den jare 1535 af. Aanteekeningen van ds. JOHANNES CUPERUS (1755—69), copie van ds. J. A. VAN PESCH, blz. 128. 3) C. VAN GENDT, Beginsel en voortganck der scheuringen, blz. 42.

slappe of jonge Vriezen waren zoo rekkelijk, dat zij er geen bezwaar in zagen te koopen of te verkoopen met de Vlamingen. Zelfs banden zij niet wegens buitentrouw, als de huwende persoon „maar berouw daarvan hadt". Onder den ban verstonden zij uitsluitend een wereldsche mijding [1]). Vermoedelijk hebben deze Vriezen te Schiedam bij wie JAN HENDRIKSZ. oudste [2]) werd, zich reeds in 1591 met de Hoogduitschen vereenigd [3]).

Zeker waren zij in 1620 vereenigd. Ongeveer dit jaar besloot men aldaar bij overeenkomst, dat de Vlamingen en de Vereenigden beurtelings in één bedehuis [4]) zouden prediken in hoop, dat door het bijwonen van elkanders predikaties men „één volk worden zou." Dit blijkt uit een boekje van 1629 geciteerd door BLAUPOT TEN CATE [5]). Toentertijd was bij de Vlamingen CORNELIS CORNELISZ BOM VAN CRANENBURGH leeraar, die evenwel deze hoop teleurstelde [6]). Was in October 1631 de onderhandeling zoover gevorderd, dat men de hoop op spoedige vereeniging uitsprak, reeds in Januari 1632 bericht de Vlaamsche gemeente aan Amsterdam, dat de onderhandeling was afgesprongen [7]). Misschien heeft een oneenigheid, die in dat jaar in meerdere gemeenten onder de Vlamingen heerschte en o. a. te Rotterdam tot een scheuring bij z. g. n. Oud-Vlamingen leidde, daarop een ongunstigen invloed uitgeoefend. Maar zeker is, dat BOM de vereeniging tegenhield. Nog in 1648 protesteeren BOM en

---

1) CUPERUS—v. PESCH, blz. 129 volg.

2) a. w., blz. 157. 3) a. w., blz. 133.

4) Sinds 8 Mei 1610 in haar bezit, zie de „tegenmemorie" van 1748, hierachter.

5) Gesch. Doopsg. Holl., I, blz. 324.

6) Zie mijn Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam, W. NEVENS, 1907, blz. 22.

7) Behoudens enkele mededeelingen uit het archief der Amsterdamsche gemeente, is het meerendeel verder ontleend aan dat der Rotterdamsche gemeente.

Cornelis Hartogh, dienaar in 't woord, daartegen en roepen zij de hulp der Rotterdamsche Vlamingen in. Eindelijk werd in 1650 een „accoord" gesloten. De gemeente was vereenigd. De tegenzin van Bom sproot voort uit de blijkbaar vrijzinniger gevoelens der z. g. n. Waterlanders te Schiedam, die zich tot de Collegianten aangetrokken gevoelden en die dan ook in de heftige oneenigheden, die omstreeks 1655 de Hollandsche gemeenten in rep en roer brachten, beslist vóór de Galenistische fractie partij kozen. Het is waarschijnlijk, dat bij de vereeniging in 1650 Jan Huygen van der Linden leeraar der Waterlanders was. Aanvankelijk was zijn verhouding tot de Rotterdamsche Vlamingen goed. Hij was er in 1655 „dienaar" en vestigde zich het volgend jaar te Rotterdam, ook al bleef hij de gemeente te Schiedam met de prediking bijstaan. Te Rotterdam als leeraar beroepen, blijft hij Schiedam getrouw. Trouwens het komt méér voor, dat de Schiedamsche leeraar te Rotterdam woonde.

In dezen tijd bezat Schiedam waarschijnlijk niet een „oudste". Althans in 1659 komt de Vlaming Andries Jacobsz de Roock uit Rotterdam over om een kranke vrouw op haar ziekbed te doopen.

De oneenigheden te Schiedam begonnen in Mei 1655, toen de Schiedamsche leeraars bij de (Galenistische) Waterlanders te Rotterdam hadden gepreekt. Aanvankelijk gaat het na een aanmerking der Rotterdamsche Vlamingen goed. Zelfs zal bij hen in 1660 Jan Huygen „als het nood doet, doch spaersaem" worden gebruikt voor prediking. Doch kort daarna wordt de toestand gespannen, omdat Jan Huygen te Leiden en Hartogh te Rotterdam bij de Waterlanders prediken en een Waterlander (van Raemburg) te Schiedam optreedt. Schiedam wordt uitgesloten van de Sociëteitsvergadering. In 1665 wordt opnieuw geklaagd: Galenus Abrahamsz komt te Schiedam preeken. Ook Jacob

Ostens van Rotterdam, op wien de Vlamingen aldaar fel gebeten zijn, terwijl Jan Huygen weder bij de Waterlanders heeft gepreekt. Hierover onderhouden door de Vlamingen, weigert Jan Huygen te beloven, dat hij dit in het vervolg nalaten zal. In 1668 wordt aan Schiedam het „Verbond van Eenigheid" ter teekening aangeboden, wat wordt geweigerd, terwijl de dienaar Ary Pietersz Mol zijn nood klaagt, dat allerlei leeraars te Schiedam optreden. De Rotterdamsche Vlamingen weigeren daarom te Schiedam te komen preeken. In Maart 1669 teekent Schiedam toch het Verbond en wil een alliantie op den grondslag van de „Olijftak, Dordsche confessie, Jan Centsz, Concept van Keulen en Confessie van 1626."

De vrede duurde niet lang. Want reeds 17 Februari 1671 komen de oudsten Bastiaan van Weenigem en Andries Jacobsz met den dienaar Adriaan Pouwelsz te Schiedam. Zij beklagen zich, dat enkele Schiedamsche Waterlanders bij de Rijnsburgers en bij de Rotterdamsche Remonstranten avondmaal hielden. Het eerste wordt ontkend, het tweede wordt beleden als waar. Hierop eischen zij, dat bedoelde leden te Schiedam van het avondmaal zullen worden geweerd. De Schiedammers onder den indruk van Bastiaan's resolute taal — hij was een fel partijganger, zeer gevreesd, maar invloedrijk — beloven nu alléén die Waterlandsche leeraars uit te noodigen die teekenen de belijdenisschriften van de „Olijftak, Jan Zenten en Hans de Ries", geen Waterlandschen oudste te laten komen, die niet wettig tot den dienst was gekomen door oplegging der handen en evenmin een oudste te ontbieden, die met de Remonstranten vrede maken wilde. Dit stond gelijk met een volstrekte wering der Rotterdamsche Waterlanders, die zich juist aan deze feiten te buiten gegaan waren.

Kort daarna is de strijd voor de Vlamingen verloren,

want in 1675 sluit Schiedam met 30 leden zich bij de toenmaals opgerichte Waterlandsche Sociëteit aan.

Ondertusschen was JAN HUYGEN oud en der dagen zat geworden. In 1677 wordt hij te Delft hevig krank, zoodat Schiedam om hulp voor den predikdienst vraagt. In het voorjaar van 1678 overlijdt hij. De waardige JAN ARIENS VAN RAEMBURG, oudste der Rotterdamsche Waterlanders, had zich reeds in Maart 1677 te Schiedam gevestigd, maar ook deze overleed in 1678.

Voor de kleine gemeente was dit te betreuren, want v. RAEMBURG bezat zeker de gaven om haar te stichten en haar welzijn te bevorderen. Daarop kwam MELYS ATIS SPINNIKER uit Groningen tot haar over, voor wiens onderhoud de Sociëteit subsidiëerde. Doch ook deze, die der gemeente zoo nuttig had kunnen zijn, overleed spoedig, in Dec. 1681 [1]). Vervolgens werd in 1682 alhier PIETER DE JAGER, die eertijds te Leiden prediker was geweest, maar aldaar met ongenoegen vertrokken was [2]) belast met den predikdienst. Hij moest evenwel 20 preekbeurten 's jaars te Rotterdam vervullen. Eenige jaren lang diende DE JAGER de gemeente, wier ledental klein bleef en wier financiën diensvolgens steeds ontoereikend waren, zoodat zij bijv. in 1699 door Rotterdam met *f* 30 werd gesubsidieërd, in 1706 *f* 35, in 1720 *f* 80, in 1722—39 *f* 50. Toch toonde de arme gemeente krachtdadig hare liefde ten bate van het fonds voor buitenlandsche nooden. Zoo contribueerde zij daaraan in 1727 *f* 110, in 1733 *f* 100 : 1, in 1736 *f* 65 : 12.

Waarschijnlijk zal de kleinheid der gemeente oorzaak zijn geweest, dat de leeraars vrij snel elkander opvolgden, wat nu juist niet voor haar bloei bevorderlijk zal zijn geweest.

1) Zijn traktement was *f* 500, zijn weduwe kreeg *f* 350 's jaars van de sociëteit.

2) Zie mijn Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam, W. NEVENS, 1907, blz. 27.

Onder die leeraars waren evenwel voortreffelijke mannen, als Petrus van Loon, afkomstig uit een Mennist predikantengeslacht en Dirk van Beek, die jarenlang te Rotterdam de gemeente opbouwde, Jan Arkenbout en Jan Visser, die beiden te Haarlem werden beroepen. Misschien zal ook iets anders hebben meegewerkt tot haar verval. Het schijnt, dat te Schiedam ook de dompeldoop aanhangers vond. Ten minste in 1729 werd hier J. Vygh aldus gedoopt. De gemeente ging langzamerhand achteruit totdat in het midden der 18e eeuw de catastrofe kwam, die haar ondergang veroorzaakte. Van dit uiteinde bestaan uitvoerige bescheiden in het gemeente archief te Schiedam [1]). Zij melden ons, hoe de laatste leeraar Hendrik Seye met de weinige overgebleven leden zulke hoogloopende onaangenaamheden kreeg, dat ten gevolge daarvan de gemeente werd opgeheven. Deze was reeds zeer klein, ongeveer 14 leden, onder wie 3 broeders, van wie dan nog één elders woonde en één gecensureerd was. Een kerkeraad kon niet meer worden gevormd. Doch een open vraag is het, of die gemeente niet talrijker gebleven of geworden was, indien een bekwaam en nauwgezet leeraar haar had geleid. Zeker mag dat worden betreurd, waar in den tegenwoordigen tijd een Doopsgezinde gemeente te Schiedam het middelpunt zou kunnen zijn voor die godsvrucht en vroomheid, die zich niet tehuis gevoelt in confessioneele kringen.

1) Copie daarvan is aanwezig in het archief der Doopsg. gemeente te Amsterdam.

II. Het uiteinde der gemeente.

In 1747 dan kwam het tot een conflict. De Lamiste gemeente te Amsterdam poogde te bemiddelen, doch te vergeefs. De toestand was zóó, dat het traktement van den leeraar door enkele gegoede gemeenten werd betaald, die evenwel in dezen tijd daarmede ophouden, en als wij den toestand der gemeente in 't oog vatten, begrijpen wij dat volkomen. Seye [1]) was in „deplorabelen toestand". Hij had in bijna een jaar geen traktement ontvangen. De subsidie was ingetrokken, een kerkeraad ontbrak, het geheele bezit bestond uit *f* 1700 te Amsterdam berustend, een obligatie van *f* 1000, waarvan de waarde problematisch was, en het kerkgebouw. De leden zijn onmachtig financiëel te helpen, één ervan is bedeeld, de overigen arm. In zijn nood wendt Seye zich tot Amsterdam en deze gemeente zendt drie gecommitteerden naar Schiedam. Van de 14 leden teekenen tien een contract van 6 April 1748, waarbij ds. Seye voor *f* 2950 wordt afgekocht bij notariëele acte voor notaris Jan van Lijken. Eén lid weigert „omdat zij in het kerkelijke niet gekent wil zijn". Doch de drie anderen maken commotie, halen drie leden, die reeds hadden geteekend, over en zenden bij de Schiedamsche overheid 17 April een memorie in om tegen de voorgenomen verkoop te protesteeren.

Eigenaardig is, dat deze zes leden vrouwen zijn en tot haar lof kan wel gezegd worden, dat zij naar vrouwenaard zoo heftig zich hebben verzet, dat de kerk nog acht jaar lang onverkocht bleef. De vroedschap verbiedt 23 April provisioneel den verkoop.

Terstond daarop komen de Amsterdamsche gecommitteer-

---

1) In October 1741 was hij te Schiedam beroepen. Vóór dien tijd was hij hulpprediker te Frederikstad.

den weder over en pogen de zaak in het reine te brengen. Hun voorstel (1e de gemeente zorge voor onderhoud van kerk, voor kosterin en voorzanger, 2e Seye zal uit liefde voor de gemeente kosteloos om de 14 dagen prediken, zoolang hij te Schiedam woont) wordt afgewezen. De gemeente eischt: òf men geve SEYE *f* 1000,— boven wat hij te goed heeft en hij verbinde zich gedurende twee jaren tot den vollen dienst, òf men geve hem al het geld zonder de kerk mits hij tien jaar te Schiedam blijft en den halven dienst waarneemt. De gecommitteerden verzoeken de vroedschap te beslissen. Zij willen desnoods toestaan, dat, zoolang er nog één lid zal zijn, de kerk niet wordt verkocht, mits de kerk aan Amsterdam komt. Deze gemeente zou dan af en toe predikaties doen houden, alhoewel dit terstond aan haar *f* 600,— kosten zou (blijkbaar voor reparaties). Het request der gecommitteerden van Amsterdam (van 6 Mei) komt in handen van gecommitteerde vroedschappen. Dezen besluiten (5 Juni) van de protesteerende zusters een schriftelijke tegenmemorie te vragen. Daarin komt o. a. voor:

„Tegenwoordig is alsnog in weezen een kerke, staende op de Schie binnen deeze stad, en niemand anders als aen de mennoniten Gemeente toebehoorende; blijkende bij de giftboeken ter secretarye deezer stad berustende; dat, op den 8e Meij 1610. Leendert Kryne timmerman ende Cornelis Ariensz timmerman hebben verkogt aen eenen Willem Gerritze Lakenkoper twee huizen en erven, staende het eene op de Schie en het andere in den Diefhoek, agter tegen malkanderen aen strekkende: dat voorts, op den 19 Januari 1623 voor schepenen dezer stad hebben gecompareert de voorm. Willem Gerritsz Lakenkoper ter eenre; ende Cornelis Cornelisz Bom en Lambregt Lambregtse Paaldink Leeraers en ouderlingen ter andere zijde; en te kennen gegeven, dat de vorengemelde twee huyzingen wel stonden

op den naem van W G L, dog dat egter, van den tijd der transporte af, de helft daer van was toebehorende geweest aen de mennoniste Gemeente binnen deze stad, en dat alsdoen daer van gedaen is deylinghe; hebbende de voorm. Lakenkoper aen hem gehouden het huis aen de Schie, en de Gemeente het huis in den diefhoek: dat eindelik de voorm. Willem G L, op den 16 febr. 1630, aen Lubbert Wolfertz en Cornelis Cornelisz Bom, ten behoeven van de Mennonisten Gemeente binnen deeze stad, heeft verkocht het huis en erve op de Schie: uyt welke voorsz. twee aen de Mennoniten Gemeenten getransporteerde huyzen de tegenwoordige kerke is bestaende".

Requestranten meenen, dat de kerk slechts met toestemming van *alle* leden mag worden verkocht, en beklagen zich, dat al het geld te Amsterdam zich bevindt. Over de gemeente zeggen zij: „zijnde ook altijd van leeraers voorzien geweest van welke 'er in oude tijde uit liefde predicten, dog naderhand daer voor zijn geloont geworden uit het provenu der effecten van de kerke en uit liefdegiften van zommige Mennogezinden; hebbende ook de ledematen onder den anderen en met hare resp^ve leeraers altijd in goede harmonie en onderlinge liefde geleeft. Dog, nadat deselve gemeente, eenigen tijd geleden, van een leeraer ontbloot zijnde, op ordre, approbatie en recommandatie, van anderen, niet tot de tegenwoordige Schiedamse Mennoniten Gemeente behorende, in dezelve tot leeraar was aengestelt Hendr Sije, op een tractement van vijfhondert gulden s' jaers, 't welk betaelt stond te worden uit een jaerlijks legaet van tweehondert guldens, aen de kerke door wijle den Heere Jacob Alewijnse Gijzen gemaekt [1]), uit de revenuen van de effecten

1) Dit legaat was een uitkeering gedurende twintig jaren, juist in 1748 vervallen, zoodat deze *f* 200 niet meer uitbetaald worden.

der kerke, en uit subsidien van eenige Gemeentens der Menno gezinden; is het gebeurt, eenigen tijd daer na, dat de broeders van dezelve Gemeente zig daer van hebben afgescheijden, en de kerke verlaten, om redenen, zo als zij opentlijk voorgaven, dat den leeraer Hendr Sije een gedrag was houdende hem, als een leeraer zijnde, geenzints passende, en dat zij van een leeraar van zoodanig een comportement niet konde gestigt worden: waer door de harmonie, die tussen de Gemeente en den respve leeraers altijd hadden gesubsisteerd, ook niet weinig is verflaauwt."

Zij beschuldigen de Amsterdamsche gecommitteerden, dat deze „clandestine op een sinistere wijze" eenige leden hadden overgehaald het contract te teekenen en achten de armoede van ds. Seye ten eerste niet zoo groot, 2e „te adscribeeren aan des leeraers gedrag zelve". Zij zijn genegen *f* 1000 aan den predikant af te staan en vragen aan de overheid te beslissen.

Het gevolg is, dat gecommitteerde vroedschappen besluiten om 27 Augustus deze protesteerende leden benevens ds. Seye en notaris Lyken te verhooren. Het kerkgebouw wordt niet verkocht, maar de gemeente spat uit elkander. 6 September 1756 vragen de Lutherschen aan de Schiedamsche vroedschap om een kerkgebouw, waarop 25 October d. a. v. de stad de Menniste kerk „welke tegenwoordig tot oefening van haar godsdienst niet meer wordt gebruykt" voor *f* 1250 benevens de kosten aankoopen ten behoeve van de Lutherschen. Deze koop werd gesloten met de Amsterdamsche gemeente 't Lam.

Zoo stierf de vereenigde gemeente uit door oneenigheid. Indien ons iets geleerd wordt door historie, dan zijn het deze twee dingen: 1e dat twisten als de strijd om Collegianten-sympathiën, die een groote gemeente doorstaan kon,

al was het steeds met groote schade, een kleine gemeente doen kwijnen en voor den ondergang plaatsen, 2e dat leeraars van kleine gemeenten dubbel hebben te waken voor hun gedrag, en op hen een groote verantwoordelijkheid rust.

BIJLAGEN.

I.

LEERAARS DER GEMEENTE.

± 1578 Jan Hendriksz. (1590) [1]).
± 1610—30 Willem Gerritze, lakenkooper (onzeker).
1623—50 Cornelis Cornelisz. Bom van Cranenburgh.
1623 Lambregt Lambregtsz. Paeldinck (1632).
1630 Lubbert Wolfertsz. van Vollenhoven (onzeker).
1630 Cornelis Ballinck [2]).
1634—40 Koenraad van Vollenhoven [3]).
± 1648—62 Cornelis Gerritsz. Hartogh.
± 1650—78 Jan Huyghen van der Linden, misschien de laatste jaren te Delft.
1677—78 Jan Ariens van Raemburg [4]).
1679—81 Melys Atis Spinniker.
1682—±90 Pieter de Jager.
? —1715 Petrus van Loon.
1716—20 Hendrik Bakker.
1721—22 Jan Arkenbout.
1722—45 Dirk van Beek [5]).
1726—28 Simon Buys.
1728—31 Jan Visser.

1) Een jaartal tusschen ( ) duidt aan dat de genoemde nog in dat jaar in een der stukken voorkomt. 2) Zie over hem mijn geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam, W. NEVENS, 1907, blz. 13, 16, 22, 42, 43.
3) Zie Doopsg. Bijdr., 1863, blz. 130.
4) Gesch. Doopsg. Rott., blz. 17, 18, 42, 43. 5) a. w. blz. 25, 44.

? —41 Petrus Plantinus.
1741—47 Hendrik Seye.

II.

Dienaren.

1610 Willem Gerritsz.
1630 Lubbert Wolfertsz. v. Vollenhoven } misschien leeraars.
1631 Reyn (?) Hartoch.
1645 Jacob Pietersz. Kaescooper.
1662 Ary Gerrits.
1662 Dirck Huygen Backer (1674).
1666 Johannes van Londerseel (1678) [1]).
1668 Ary Pietersz. Mol.
1669 Cornelis D.....
1671 ..... Hemelaer.
1672 Alewyn J. Gysen.
1677 Hendryck Hertych (1689).
1712 Antony van Vollenhoven (1741) [1]).
1712 Gerrit Berckhout (1726).
1716 Jan van Gilse.
vóór 1722 Jacob Alewynse Gyzen.
1726 Ary Bolleman.
1732 Koenraet van Vollenhoven.
1741 Huybert van den Berg.

III.

Uit den tijd der vervolging.

26 Maart 1537. Herroeping van een banvonnis tegen Cornelia Schrevels wede van Cornelis Thomas te Schiedam.

---

1) a. w. blz. 47.

10 Maart 1539. Marytge Adriaans van Schiedam door het Hof van Holland gebannen.

April 1539. Jorys Gerytsz, beeldsnijder te Schiedam (had aldaar het houtwerk van het hoogkoor in de parochiekerk gesneden) was verbannen, wordt te Rotterdam gevangen, doch weder losgelaten.

9 Maart—15 Juni 1545. Gewijsde van den procureur-generaal van het Hof van Holland, in zake wijlen Klaas Willems, baljuw te Schiedam, beschuldigd van op velerlei wijze de Lutherij en herdooperij begunstigd en de ketters geholpen te hebben. Genoemd worden: 1 Joorys Gheritsz., den beeldsnijder, 2 Marijtgen Heynrich Juysten huisvrouw van Euwout Jansz., 3 Maerten Pietersz. Snijder, 4 Claesgen Jansd., 5 Adriaen Jansz. alias Een alleen. Hij liet, verdacht van omkooping ongemoeid: 6 Marijtgen Foppen, 7 Marijtgen Claesd. huisvrouw van Thonis Lievenheer, 8 de verbannen jonge Marijtgen Meeuwsd., en 9 den bode van Schiedam Cornelis Jansz. Vlam, die „in vergaderinge" geweest was en verboden boeken had gelezen.

IV. Een Doopsgezind notaris.

Volgens de Doopsgezinde Bijdragen, 1899, blz. 181, zou N. Beest van Schiedam, geëxamineerd voor notaris, 13 Mei 1622 verzocht hebben ontslagen te mogen zijn van den eed, omdat hij Mennonist was, en is hij door Staten van Holland van dezen eed ontslagen. 29 September 1622 is deze, wiens naam was: Jan van der Beest als notaris te Schiedam geadmitteerd door het Hof van Holland, volgens mededeeling, mij door den heer Th. Morren, hooldcommies aan het Rijksarchief te 's-Gravenhage, welwillend gedaan.

Woudsend, December 1908. K. Vos.

MENNISTE STOUTIGHEDEN IN DE RIJP (1628) EN TE WINTERSWIJK (1638).

„Een Cort ontwerp van de principaelste oorzaec ende moijten inde Rijp, eerst ontstaen uyt hoochmoedt en een obstinaete boosheyt en pyeck [1]) tegen de kerc en het maecken derzelver.

Dit bleec ten eersten daerin, doen daer een Resolutie genomen was vande volle vroetschap ontrent in den Jaere 28 [2]) dat men de kerc zoude vergroten om oorzaec dat ze te kleyn was — so hebben de mennisten datelyc daerop toe geleyt om een Raethuys te bouwen (t welc sij so langh int hooft hebben gehadt als men van Graft is geweest int stuc vande Regieringe [3]),) tot welcken eynde sij alle vlijt hebben aengewendt altijt clagende dat haer Raethuys te cleyn was, voorgevende dat ze het wat zouden verstellen. Dit nu dus verre hebbende, syn terstont aent werc getrocken en begonnen datelyc het oude Raethuys, genaemt De Kelder aftebreken, niettegenstaende de kercsgesinde [4]) daer zeer tegen waren, en toonden haer de onvermogen vant Dorp, doordien haer sluys noch niet betaelt en was, en daer de Resolutie nu genomen was om de kerc te vergroten, en dat men zoude verzoecken aen de Heeren Staten van Hollant om eenich secours tot de kerc, zij vreesden dat het haer voor de schenen zoude springen. De Mennisten, daer niet na vragende, zijn evenwel voorgevaren en namen noch 2 huys-

1) Het gemeenzame „piek", „pik": kwaad bij iemand zoeken, hem gaarne plagen. 2) 1628. 3) Eerst in 1607 kregen Graft en De Rijp ieder een eigen vroedschap. 4) De Hervormden; de leden van „de" gevestigde kerk.

kens behalven daertoe en brakense ooc af hoewel de kercze [1]) daertegen protesteerden, en in een vergaderinge van vroetschap hebben se een Resolutie genomen om het Raethuys zo te maecken dat het omtrent vijfduysent gulden soude costen, maer zij nu int werc zijnde maectent in sodaniger forme alst nu noch is en daer staet, seggende noch daerbij dat zij het zo souden maken dat men in tien jaer om geen kerc zoud dencken; en men zeyt dat het over de 24 duysent gulden heeft gecost. Ondertusschen isser versocht om assistenty tot de kerc, cregen voor Apostil, conden zij yet bedencken daer haer kerc voordeel mocht van comen en tlant niet schaden, souden haer de behulpige hant bieden.

Doen ginc men met volle vroetscap practizeren en Resolveren men soude versoecken om Chyns op de dickebieren te crijgen, dit versocht zijnde uyt last van volle vroetscap is terstont vercregen en als men tzoude tot Alcmaer verpachten so hebben de Mennisten daertegen geprotesteerd en twas haer versoec selver geweest, en hebben daerom ooc boeten aen den schout van Alcmaer moeten betaelen, nochtans hebbenze het gestuyt en gaven het dezen glimp dat men zoude uyt de Stermeer wel middelen vinden om de kerc te maecken daer men nu versochten om octroy van te crijgen, Dit dus onder versoec staende heeft men in een vergaderinge van vroetscap meester Steven het vierendeel belooft van de Stermeer dat hij zijn beste bij de grote [2]) doen zoude om het octroy te vercrijgen, Also hebbense eer het was vercregen, wechgegeven hetgene dat voor de Armen ende Kerc versocht wierde, ende alhoewel de kercze daer zeer tegen waren, heeft men het int Request gestelt daermen het mede versocht heeft om het octroy te crijgen en int versoecken [3]) waren eerst eenige kercze gecommandeert nevens

1) Zie noot 3 vorige blz. 2) De groote heeren, de Staten.
3) De commissie voor het verzoekschrift.

de andere; maer zij het willende nae haer hant stellen hebben de kercze daeruyt gedrongen en hebben het octroy doen vercregen voor Kerc en Armen; meester Steven vercreeg [1]) ooc het Dijcgraefschap van de meer, Dit nu dus hebbende en menende het nu al na haer wil te hebben en te stellen, so starf haer den Secratarius af die de principaelste beleyder van al dit werck was, daer was het doen weder te doen. De kercze doentertijt alleen het schepenampt in hebbende zonder Mennisten kosen een secretarius en de mennisten meester in de vroetschap zijnde en langh geweest hebbende kosen ooc een secretarius; daer was het te pleyten gemaect; elc liep met de zijnen in den Hagh en sustineerden dat zij Regenten van het Dorp waren, nu hadden de Mennisten dus lange het bewint vande Stermeer gehouden en hadden ooc niemant eenige openingh daer van doen willen, dit quam haer doen wel te pas en hebben door dat middel haer gesocht meester te maecken en zochten door tgeven van twater van de Stermeer aen de groten het soverre te brengen datze voor Regenten souden verclaert worden, en zijn door dat middel so verre gecomen datze begonnen hebben op haer eygen Authoritheyt de Stermeer te bedijcken, sonder openingh te doen aen Schepenen ofte aen Kercmeesteren ofte aen Armevoochden; alhoewel zij het eerst mondelinge daerna wettelyc versocht hebben, om te weten hoe en op wat wijse [2]) de Stermeer vercregen en men ooc orde mochten stellen of om water te vercopen of anders so de Regenten van kerc en armen dan souden geraden vinden, ofte met haer Advys doen souden tot het meeste profijt en beste

1) Er staat: ... Armen meester Steven vercregen ....

2) Hier schijnen een paar woorden te zijn uitgevallen. Men leze: ... op wat wijse de Stermeer vercregen kon worden en of men ooc orde enz.... D. i.: en of men ook zou willen besluiten òf om het water (van de Stermeer te verkoopen òf anders, indien Regenten ...

voordeel, Ende en wilden ooc niet eens kennen de Steden oft Dorpen die daerdoor mochten verhindert wesen of werden, maer wilden met haer hooft duer [1]) en oft de kercze het haer vast al zeyden men most de steden kennen, ten mocht niet helpen; sij pasten noch op steden noch op Schepenen noch op niemand so het scheen, want sij deden wat sij wilden, sij vergaerden als sij wilden, somma het scheen den tweeden handel van Munster te wesen. Ja zij seyden dat zij de Stermeer wilden bedijcken, sij waren Regenten, sij cosen Heemraden pennincmeester en al so sij het verstonden".

Het bovenstaande stuk is mij medegedeeld door den Heer Van Damme, broeder onzer haarlemsche gemeente, ambtenaar aan het Rijksarchief aldaar, waar het in den bundel „Graft, afd. Schole en Costerije" berust. Het thans volgende rekest door Dr. J. S. van Veen, adjunct-commies bij het Rijksarchief te Arnhem. Het ligt daar onder de „Brieven van het Hof met het kwartier van Zutphen".

In 1638 beklaagde zich Thomas Cunius (?), predikant te Winterswijk, in dat rekest bij het Hof van Gelderland over ontheiliging van den Zondag in zijne gemeente. De schuld daarvan gaf hij aan de Mennonieten, „dewelcke door haren openbaren coopmanschap, arbeyden ende tapperijen het volck uut de kercke houden, welcke Mennoniten soo stout worden, dat sij, onaengesien deses Ed. Hoves ende Sijn Hoocheit des Princen van Orangien raed en verbot soo schriftelick als mondeling gedaen, openbare vergaderingen derven houden, tot dien eynde leeraers uut andere provintien laten kommen, seggende wel stoutelick met verachtinge van de hooge Overicheit, dat sij sulcx willen doen ende eenen ygelicken laten aensien." Cr.

1) Met hunne koppigheid het doordrijven.

VREDE BIJ EEN DONKER VERLEDEN.

„En ik dank hem, die mij bekrachtigd heeft, Christus Jezus, onzen Heer, dat hij mij getrouw geacht heeft, mij in de bediening gesteld hebbende, mij, die te voren een godslasteraar was en een vervolger en verdrukker; maar mij is barmhartigheid geschied, dewijl ik het onwetend gedaan heb in mijne ongeloovigheid".

1 Timoth. 1. 12 : 13.

Er is in deze woorden van den grooten apostel wat ons verlegen maakt. Die harde zelfbeschuldiging hindert ons. 't Doet bijna pijn, hem klein te zien worden, hem, die toch elders van zich zelven zegt, dat hij de meeste is der apostelen en meer gedaan heeft, dan allen. Wij willen medelijden hebben met iemand, die zóó hard van zich zelven spreken moet: maar we wilden 't liever niet hebben met hem, die ons als de tweede Stichter is van 't Christendom. Wij verwonderen ons, dat ons deze gewaarwordingen komen te overvallen tegenover hém. Wat moet het dezen mensch kosten, zulke dingen van zich zelven te getuigen: een lasteraar, een vervolger, een verdrukker! Wij zouden 't willen verzachten, maar het past ons niet. Wij zouden willen zeggen: „Maar Paulus!" Maar de woorden besterven ons op de lippen. Zonder verschooning komen de aanklachten hem uit de pen, ons past het, ze te nemen zooals zij zijn, en eerbied te hebben, zooals voor hem, zoo ook voor dezen biecht. Ongedwongen, als van zelf, ontvalt het hem: „een lasteraar, een verdrukker. een ver-

volger." Er is geen overleg in; het is als in weerwil van zich zelven. Het is geen nederigheid, het is dwang van gedachten. Het komt bij hem op, het is er eer hij het weet. Het is de herinnering aan dagen, die achter hem liggen, herinnering, die sluimert, maar die een klein gerucht wakker maakt. Het staat op den achtergrond, door den tijd, door zijn bekeering, door zijne reizen, door de inspanning van het oogenblik daarheen teruggedreven; maar 't komt plotseling te voorschijn, soms juist, zooals hier, wanneer hij over zijn roeping spreekt — en daar is het weer, verbleekt, maar waarachtig, en hij ziet zich, zooals hij was in zijn woede, de jonge gemeente vervolgend en hij gevoelt weer wat hij voelde, dien haat tegen den Christus, en het slaat zijn wond in den nieuwen, in den anderen, den door God geroepen mensch — „een lasteraar, een vervolger, een verdrukker!" Geen tijd, geen menschenhand, geen spijt, geen nieuw leven wischt het uit — of het komt, als een oude vlek, telkens weer op.

Toch, evenals er in zijn verbeelding, geweten en levenslust een donkere plek is, de donkere plek ven een verleden, waarin hij én Christus én de Gemeente heeft vervolgd, gesmaad, in zijn ziel geminacht en dood gewenscht — zoo is er ook te gelijk voor zijn verbeelding, geweten en levenslust een vrede en een rust, die maken, dat hij zich gelukkig gevoelt, zich vrij gevoelt, met trots van zijn werk spreekt, zich bewust is van zijn kracht, en vrijmoedig den naam noemt van den Christus, dien hij lasterde, vervolgde en verdrukte — verademing, blauwe lucht, waarin de donkere wolk en haar schaduw geen onheil over zijn leven spellen. Gij kunt tot hem gaan, gij kunt hem hooren, en een strijder zult gij hem vinden, strijdend met veel daar buiten in de wereld en binnen in hem; maar een strijder, die zich

bewust is, den goeden strijd te strijden in den vrede van een vaak naar het einde zuchtend en veel met zich zelven ombrengend maar niettemin klaar gemoed.

Zulk een evenwicht moet er zijn, ja, wil God dat er wezen zal. Jezaja verklaart, dat God niet wil dat een mensch het hoofd kromme als een twijg. Hij spreekt van zijn wil en welbehagen niet tot heiligen, maar wij moeten gereed staan, met lust in zijn wereld. Hij wil ons vrij, ongehinderd, bereid. Jezus oordeelde, dat wie de hand aan de ploeg slaat niet achter zich zien moet. Is dat alleen het achterom zien van de begeerlijkheid? Geldt het ook niet van dat turen van een broedend geweten, dat omzien, dat een ander begeeren is? God wil dat wij ons niet door visioenen zullen laten wegleiden en zijn weg zullen zien en zijn hemel. Wij hebben wel allen onze donkere stippen achter ons. Niet zulke gevaarten als Paulus had. Maar tegelijk zooveel laffer, zooveel kleinzieliger ongerechtigheid; onwaarheid en schijn, waarmee wij onzen naaste en ons eigen belang hebben misleid: boos humeur, waarmede wij een ander leven hebben verbitterd; een slechte daad, die ons heucht, die ons een vriendschap kostte en droefheid bracht in een vertrouwend gemoed; driftbuien, die meer braken dan 't kostbaar porcelein en ons woorden deden spreken, nooit meer goed te maken; bangheden en verloochening van menschen, vriendschap en beginselen; daden van ijdelheid, waarmee wij anderen wondden of achter stelden, om ons zelven op den voorgrond te plaatsen. Zij liggen achter ons. Wij plukken er de wereldsche voordeelen en nadeelen van. Omstandigheden, verhoudingen, waarin wij leven, zijn er de blijvende getuigen van; er zijn oogen, die ons toeschijnen er verwijtend naar te zien. Soms bij het noemen van een naam staat het vóór ons. Wij hebben ons gewroken, wij hebben er al het zoet van genoten; ook genas de wond, dien wij sloegen,

maar 't werd nooit meer wat het was en het litteeken bleef. Gelijk een klank, die wij hooren of een geur, die wij opsnuiven, ons een gansch tafereel dat wij beleefden, voor den geest kunnen brengen met al zijn gewaarwordingen, verrukking, vrees, aandoening, tranen — zoo kan het zijn, dat gij wie weet welk zacht en onschuldig goed vertrouwen hebt gebruikt — gebruikt voor uw lust, er misbruik van hebt gemaakt voor uw zelfvoldoening — en dat een zonder erg gesproken woord er een toespeling op schijnt, een argeloos oog, dat u aanziet, het u verwijt. Ja, 't kan u gaan als Paulus, dat uw eigen ernstig, argeloos daarheen gesproken woord u op eens in 't midden brengt van een „te voren", dat nooit had moeten zijn en met zijn schade en schande wel verborgen kan zijn, maar de wind waait het op, de golf spoelt het aan, en daar is het: „een lasteraar, een vervolger, een verdrukker"!

Dan — wankelend van den stoot, zoeken wij ons evenwicht, dat zich moet herstellen, zullen wij niet ons leven bederven, en staande blijven voor ons zelven en voor de wereld. Wij hebben voor ons werk, voor anderen, die rust noodig van het evenwicht, waaruit wij zijn gerukt. Nu staan ons allerlei middelen ten dienste. Er is vooreerst de rust van het vergeten. 't Is immers voorbij, als een droom. Wat zullen wij er ons verdrietig om maken? Toch denken wij er maar liefst niet aan, worden er liever niet aan herinnerd. Hoe ver het weg zij, het blijft met onzichtbare draden aan ons bewustzijn verbonden. Er ligt een deel in van ons ik. Wij zouden hetzelfde misschien weer kunnen doen. Snijd de draden door, verdrink het in het verleden, voorkom dat de herinnering wat begraven ligt, opdelve. Misschien hoorden de priester en de leviet later niet gaarne spreken over den gevaarlijken, van roovers onveilig gemaakten weg van Jeruzalem naar Jericho en brachten zij 't gesprek op een ander onder-

werp. Denk er niet aan, en zie dat verdwijnt wat u in uw verleden hindert, zoo spreekt de wereldsche raadgever. Doe als de vrouw in het Spreukenboek, die als zij van de vrucht der zonde gegeten heeft, haren mond afveegt en zegt: ik heb niet gezondigd. Laat het leven om u gieren en babbelen en met nieuwe dingen komen — onder de hand wijken de booze geesten en schimmen van bedreven kwaad. Het wordt rustig als in een huis, waar niemand iets tegen den ander zegt, waar geen herinnering meer spreekt, waar alle stemmen zwijgen in den droom van sleur en gewoonte of dood.

Gelukt het niet, zoo heeft de wereld een eigenaardige handigheid om het bedreven kwaad te verkleinen. Daar het wel geen misdaden betreft, zal dat niet zoo moeielijk gaan. 't Is waar, dat strenge zedemeesters het een doodslag noemen, wanneer gij met onrechtvaardigen toorn iemand jaren lang kwelt, en er zijn, die kwade dingen op een ergerlijke wijze bij den naam noemen; maar de taal is rijk aan verzachtende hulpmiddelen, en ja, als het dan gezegd moet worden, wij zijn wel een weinig hard geweest, wel een beetje buiten de waarheid gegaan; maar... ja, ja, houd hem maar rustig, den oproermaker daarbinnen; als hij begint is hij lastig; als hij machtig en groot wordt, onhandelbaar.

Er is ook de rust der verklaring. Alles er van te weten, is alles ... te vergeven, en in afwachting van wat hooge genade of welwillende menschen zullen doen, beginnen wij bij voorbaat daar zelven mee. Wij worden ootmoedig: „'t was wel verkeerd; maar wij meenden 't zoo kwaad niet en men moet bedenken: wij werden ook zoo van alle zijden gedrongen, wij moesten wel meedoen, het was als een bekoring, er was geen weerstand aan te bieden, de omstandigheden liepen zoo tegen, alles was tegen ons, 't moest er nu eenmaal toe komen, 't kwam zooals een noodlot over

iemand komt, wij waren slachtoffers van wat ons te machtig was — wat zouden anderen gedaan hebben? — en .... wij namen de welkome gelegenheid handig waar.

Rust? Waarom zouden wij geen rust hebben? Wij hebben 't kwaad erkend; het *was* niet goed. Wij zijn zoo edelmoedig geweest van het te willen weten, groothartige zielen, die wij zijn, en hebben het kwaad hersteld. „Nu is 't uit, zouden wij zeggen", zoo spreken wij tot de wereld en wij zien haar uitdagend en triumfantelijk aan. Wij worden van zondaren een soort van helden. Wat het kwaad betreft — is de put niet gedempt? Hebben wij niet alles goedgemaakt? Hebben wij geen boete betaald? Zoo geweten of beschamende herinnering den schuldbrief inleveren, gij wendt u af. Gij hebt de straf moedig gedragen, de vergelding betaald, gij zijt quite — en geen menschelijke of hemelsche macht heeft iets van u te vorderen! Beminnelijk streven! Toch zijn er dingen, die voor altijd bedorven zijnde met geen geld, met geen boeten zijn goed te maken; toch kan wat eenmaal gedaan is niet ongedaan gemaakt worden. De Verloren Zoon kon zijn vader dienen, een goed kind in zijn huis zijn, hem eeren zelfs, maar hij kon aan het sterfbed zijns vaders niet zeggen, dat hij zijn vader nimmer verdriet had aangedaan. Goed maken! het is een heilige plicht, een stille ootmoedige plicht. Zoo wij iets in stilte doen, zonder ijdelheid, zonder zelfvoldaanheid, het is goed. Maar laat ons zwijgen!

Neen, Paulus had geen van al deze vondsten tot zijn beschikking. Arme Paulus, hij had geen rust. Hij kon maar niet vergeten. Wel kon hij vergeten wat achter hem lag, zich voortspoeden, jagen naar zijn roeping en hare heerlijkheid; maar vergeten om er af te zijn, dát kon hij niet. Vergeten, dat hij Christus en de gemeente vervolgd, dat hij verdrukt had, dat hij gelasterd had — dat nooit. Hij wist niet van dat klein maken van zijne zonde, verstond de kunst

niet, ze tot hare allerkleinste evenredigheden terug te brengen. Hij noemt ze bij haar naam. Maakt hij het niet te erg? Hoe nu — lasteraar? vervolger? verdrukker? Hij voerde toch den lastbrief uit van zijne gebieders. Een verdrukker? Hij was een ijveraar! Maar neen, hij weert ons af. Hij ziet het vóór zich. Een ijveraar? ja, die dreiging en moord blazend mannen en vrouwen uit hunne huizen had opgelicht en in de gevangenis had overgeleverd. Niet hij zal met een verontschuldigende verklaring van „gij moet ook bedenken" een „gij moet in aanmerking nemen" enz. bij ons en bij zijn geweten aankomen. Of — stil! — zegt hij niet, dat hij 't in onwetenheid heeft gedaan? Daar hebt gij 't. Hij heeft het „in onwetenheid" gedaan. Hij wist niet wat hij deed, wien hij lasterde, wien hij smaadde, wat hij vervolgde. Het licht daarover is hem later eerst opgegaan, later, toen het God behaagd had, den Christus in hem te openbaren. En dus... Ach, toen juist heeft hij ook leeren inzien hoe jammerlijk hij gehandeld had. Blind was hij geweest, blind en ongeloovig; een arm en armzalig, geestelijk dwalend zondaar, met troebele zinnen, bedwelmd door zijn haat en zijn zucht om te niet te doen, en hij had het licht niet gezien en den heilige niet aangebeden en de heerlijkheid van het kruis niet gezien! Wat was hem, dat hij het niet had gezien, niet had geknield? In welk een nacht komt het hem nu voor, dat hij geweest is, dat hij heeft kunnen vervolgen en verwoesten wat God in zijn genade en liefde stichten wilde. Hij had het goedgemaakt, ja, door zijn bekeering veel goedgemaakt, zooals de menschen het noemen. Hij had den Christus aangenomen, zijn kruis en zijn smaad op zich genomen, schade geacht wat zijn eer was geweest, en hij had Christus gepredikt. Maar — goedgemaakt wat hij misdaan had?! Ach, dit herstel was wel het minste, dat hij doen kon; het was geen goedmaken, het was als één groot en lang ge-

bed om vergeving. Kwam het ooit in hem op, dat hij nu wel rustig kon zijn, omdat hij zijn schade zoo verdienstelijk had ingehaald? Arme Paulus, al die uitvindingen kende hij niet. De verontschuldigingen werden hem als met beide handen aangereikt, hij gaf ze zich zelven in den mond — het kwam niet in hem op, ze als verontschuldigingen aan te nemen. Slechts één ding is voor zijn gevoel en verbeelding al te hard. Dit, dat hij 't alles willens en wetens zou hebben gedaan. Dat hij iemand zou toelaten *dit* van hem te denken, daar heeft hij Christus te lief voor en daar is Christus in zijn oog te goed voor. En God is er hem barmhartig om geweest.

Kan een mensch, een Christen, berusten in een donker verleden, zooals hij b. v. berusten kan en zal in een hem beschoren lot? Wat zal hem het tegenwicht geven, dat den treurigen misstand zijner ziel opheft en den evenaar herstelt? Het is duidelijk dat hij dit niet in en bij zich zelven kan vinden. Noch vergeten en ter zijde zetten, noch verkleinen, noch vergoeden herstelt het evenwicht. Al deze dingen baten niet. Of gij al op de weegschaal staande met uw volle gewicht aan de touwen hangen gaat, gij kunt er u zelven niet mee naar beneden trekken. Gij kunt in u zelven op zijn best schaamte, spijt, ergernis vinden, verzuchtingen van „had ik het nooit gedaan!" of „ik, ellendig mensch". Met dat alles is het verloren evenwicht van uw ziel en leven echter niet veranderd, allerminst hersteld.

Neen, niet van of uit ons zelven moeten wij het hebben. Wanneer zal ik berusten in mijn lot? Niet wanneer ik vergeet wat er gebeurd is, gesteld al, dat ik het kon; niet wanneer ik van het zware verlies, dat ik leed, mij zelven wijs maak, dat het zoo erg niet is, want dat meen ik niet; niet wanneer ik voor het kwellend gemis vergoedingen zoek

in streelende gewaarwordingen van genot. Dit is geen rust en doet niet berusten. Het wischt uit of verdooft met alle kans van, zooals het was, pijnigend en verbitterend terug te komen als iets, dat men voor zijne oogen niet wil zien, en dat er uittartend weer *is*. Gij kunt dan van nieuws af beginnen. Maar berusten zult gij dan kunnen, wanneer gij er al de zwaarte van gevoelt en voelen wilt, het kruis op u neemt, en wanneer dan als een bevredigend, opwegend tegenwicht de dankbaarheid in het hart oprijst, de dankbaarheid voor alles wat God u eenmaal in het nu verlorene gaf; misschien voor alles, wat Hij u bij het verloren gaan en ontberen overliet, maar allermeest de dankbaarheid voor zijn hulp, die u schraagde, voor het geloof, dat u het licht deed rijzen, voor de goedheid van den Herder en Vader, wien gij in plaats van verbijsterd rond te zien, vragen moogt — en nimmer te vergeefs, — wat Hij met zijne wondere wegen van u wil, dankbaarheid voor den weg der gehoorzaamheid, dien Hij u wijst.

En... „ik dank hem" zegt Paulus ook in zijne omstandigheden. Indien een mensch voor iets groots en waardigs, dat hem gegund wordt, nog dankbaar kan zijn bij zijn leed en schaamte en berouw en deernis, dan is hij niet verloren. Het is het evenwicht, dat wij niet in en uit ons zelven verkrijgen, maar dat Gods hand en liefde in ons herstellen. Zij, de dankbaarheid, staart op een weldaad, die haar bewezen is, zij ziet een weldoener aan, die zijne oogen op ons richt, en zie: in zijne oogen is vrede en licht. Nu wordt het schuldgevoel niet alleen niet uitgewischt; maar wij willen 't niet vergeten of uitwisschen, want tegenover God is het belijden en biechten goed, als wij er eens misschien na veel strijd toe gekomen zijn. Wij willen 't belijden en 't weten bij den Volmaakte, die onze Vader is. Nu is 't vergrijp niet klein niet alleen, maar in 't besef, dat er geen groot of

klein is in de zonde, in 't besef, dat wij 't kwaad zien met Gods oogen, zien wij het groot worden, willen wij het groot zien. Hij weet hoe wij er over denken, wij hoe Hij er over denkt. Het maakt ons bedroefd. Het wordt om ons stil, zooals wanneer wij bij onzen vader stonden, die stil was en wij wisten beiden waarom. Wij verstonden elkander. Wij wisten hoe lief hij ons had. Er kan in zulke oogenblikken iets van den hemel zijn. Hier zijn wij sāmen, God en wij — wij het hoofd gebogen, Hij genadig. Eén droefheid en één vrede, . . . „ik dank Hem".

Goedmaken — wie wil het niet, die ernstig denkt? „Ik zal het" zei de tollenaar tot Jezus „ik zal het dubbel aan de armen wedergeven", en Jezus zeide: „Dezen huize is zaligheid geschied". Toch moet achter die zaligspreking nog iets meer hebben gelegen, dan goedkeuring van het welgemeend aanbod van terugbetaling. Meende de tollenaar misschien, met dit dubbel teruggeven de boete ruim betaald en den eisch der gerechtigheid ruimschoots voldaan te hebben, — Jezus van zijne zijde bood hem meer aan, dan de voor voldaan geteekende schuldbekentenis. Hij bood hem de zaligheid aan. Achter de vergoeding, die de tollenaar bood, vond Jezus zijn schuldbesef, zijn droefheid, zijn zucht om te geven. Paulus heeft eveneens zijn boete ruim betaald, en ruim vergoed wat hij misdeed, maar zich daar niet op beroepen als op een aanspraak op vergiffenis en Christelijk heil. Had hij 't voor de gemeente goedgemaakt, Christus had het goedgemaakt voor hém. Van den Heer, die hem riep, was het, dat hij een volger werd van Jezus, was het, dat hij iets herstellen mocht. God had zijn zonde vergolden met zijn liefde, nog vóór hij iets geboden had. Alles, wat hij gedaan en vergoed had, was later gekomen. God en Christus hadden hem weggerukt uit zijn zonde. Indien 't hier een mensch gold, wij zouden zeggen: kon iemand met teerder belangstelling

uitgezochter vergelding verzinnen, dan deze, den armen, verdoolden, in onwetenheid toeslaanden vervolger en lasteraar om te scheppen en hem te roepen tot dat zelfde groote werk, dat hij eens smaadde. Goddelijker vergelding is wel niet mogelijk. Wat ware er van hem geworden, zoo de Heer hem had laten voortgaan in zijn blinden ijver, zich niet over hem ontfermd had — en nu dit uitverkoren deel!! Hoe moet het hem vervuld hebben en hoe rijk moet hij zich gevoeld hebben — in tegenwicht van zijn zonde en van zijne grieven tegen zich zelven — als hij zeide: „Ik dank Hem".

Kan er ooit rust zijn en vrede bij een donker verleden? Als gij onder rust en vrede verstaat, dat het wordt uitgewischt, neen, dan niet. Eisch dit ook niet. Over onze herinnering en ons geweten hebben wij weinig macht. Niemand, ook het Evangelie niet, kan u in dit opzicht iets beloven. Wij moeten afwachten wat God ons zal toestaan. Het wordt u misschien toegeworpen, als een genade, zonder dat gij er naar zoekt en terwijl gij als uw eerste zorg allereerst Gods Koninkrijk zoekt en zijne gerechtigheid.

Maar verwacht met vertrouwen; natuurlijk dán met vertrouwen, indien gij het verledene wilt zien, uw schuld gevoelt, en wanneer gij in eenvoudigheid des harten het kwaad, dat gij goed kunt maken, voor een ander en voor u zelven hebt goedgemaakt en gedaan wat gij kondet met uw hulp, met uw medelijden, met uw troost, met uw geld, met uw hart, zonder af te dingen op uwe verplichtingen, zonder te vragen waarmee gij afkunt, zonder gemakkelijke tevredenheid, met de gulheid van waarachtig berouw en waarachtige tranen.

Rust en vrede, het is, dat wij voor onze verbeelding, voor ons geweten, voor onzen levenslust vrede hebben, dat wij ons vrij gevoelen van drukkenden last, dat wij ruim

ademen in Gods wereld, dat wij ons niet ongelukkig maar wèl gevoelen, dat wij met ingenomenheid van ons werk en onze levenstaak spreken en ons geroepen gevoelen door God, dat wij naar Hem opzien en ons klein gevoelen als een kind, maar ook vrijmoedig als een kind met een klare lucht boven ons. Het is, geen wanklank meer te hooren door het lied des levens, dat wij in Gods openbaring, in psalmen en prediking vernemen. Het is uit de ballingschap der zonde op te gaan naar het vaderland der ziel. Het is het evenwicht, door Gods liefde en vergeving hersteld in onze ziel. Paulus roemde van God, die hem had bekrachtigd, van Christus, die hem getrouw had geacht, van barmhartigheid, die hem geschied was, en van zijn zijde was het al dank en nog eens dank, waarin het alles was opgenomen.

Rust komt of met het vergeten, met het verkleinen, met het afwentelen van den last, met de eigengerechtigheid van geleverde schadevergoeding en betaalde boeten en dan zijgt ze neer als de verstikkende dood — of wel zij komt met het verkeer en het leven met God, die in weerwil van alles ons heeft opgenomen, ons heeft behoed, ons barmhartig geweest is, en wij nemen het alles aan in een groot gevoel van ootmoedige dankbaarheid.

Dan worden de donkere plekken niet uitgewischt, maar zij komen ook niet spoken als gedrochten, die ons verslinden. Niet dit wil God. Neen, zij gaan mede over ons waken; zij worden een weemoedige, ernstige herinnering aan wat wij waren, aan de zwakheid onzer natuur, aan wat er donker is in ons binnenste. Zij rijzen in ons leven als gedenkteekenen van ons verleden, waar onze Levensengel heeft gestaan en geweend en gedankt en nog waarschuwt en hoopt en bidt.

Jer°. de Vries.

KRONIEK.

1 Okt. 1908—30 Sept. 1909.

Ik wil deze Kroniek niet beginnen zonder aan Ds. F. C. Fleischer mijn dank te betuigen voor de wijze, waarop hij telken jare in de *Zondagsbode* de *Bijdragen* aankondigt. Niet alleen voor de uitvoerigheid en zaakkennis, waarmede hij dat doet, en voor de waardeering, die dit jaarboekje steeds bij hem vindt. Het meest voor zijn talent van uit ieder artikel op datgeen het licht te doen vallen, dat bijdraagt tot de kennis van ons verleden of om andere redenen verdient dat de aandacht er op gevestigd worde. Ook menige wenk, dien ik mij ten nutte maken kon en ook ten nutte gemaakt heb, geeft hem aanspraak op mijn dank. Dit doet trouwens reeds het denkbeeld om in de *Bijdragen* eene Kroniek op te nemen, dat mij door hem aan de hand is gedaan.

Er hebben zich in de afgeloopen twaalf maanden feiten voorgedaan, die van uitbreiding van het arbeidsveld onzer broederschap getuigen. Een van deze is, dat de gemeente in den Haag op 10 Sept. l.l. besloten heeft over te gaan tot het beroep van een tweeden predikant en een aanvang heeft gemaakt met de maatregelen, daarvoor vereischt. Dat eene gemeente, eerst in 1881 opgericht en pas sinds 1883 in 't

bezit van een eigen leeraar, zich zoo sterk uitbreidt, thans reeds een tweeden leeraar noodig heeft en te gelijk bij machte is dezen aan te stellen: dat is zeker verblijdend niet voor haar alleen maar ook voor onze geheele broederschap. — Een ander feit van dien aard is, dat zich eene nieuwe gemeente heeft gevormd: IJmuiden. En wel eene gemeente, volledig georganizeerd, in 't bezit van een kerkgebouw (en orgel) en met een eigen predikant. 't Was nog geen jaar geleden, dat iets van dit ijmuider plan verluidde, toen reeds op 21 Febr. de gemeente kon worden opgericht en op 25 Juli haar eerste leeraar, Ds. E. Pekema, van Monnikendam overgekomen, er zijne intrede deed. Was wegens de verhuizing van vele doopsgezinde gezinnen uit Noord-Holland en de Noordzee-eilanden naar de steeds vooruitgaande havenplaats deze gemeentestichting zeer gewenscht: een samenloop van gunstige economische omstandigheden, zooals die slechts uiterst zelden voorkomt, heeft naast de medewerking van den ijmuider Protestantenbond het mogelijk gemaakt, dat zij in zoo verrassend kort tijdsbestek tot stand gekomen is. — Eindelijk: de gemeente Wageningen, sinds een tiental jaren opgericht en in 't bezit van een bedehuis, erlangde 22 Nov. voor het eerst een eigen predikant. Ds. A. J. van Loghum Slaterus, tot dusver te Dordrecht-Breda werkzaam, trad toen bij haar in dienst.

Ook andere dingen zijn in dit jaar gebeurd, die, al zijn zij van veel bescheidener aard, toch toonen, hoe de toenemende belangstelling in kerk en kerkelijk leven, die in de laatste jaren in alle gezindten ten onzent valt waar te nemen, ook in onze broederschap haar invloed doet gelden. Makkum sticht eene nieuwe kerk, zoo goed als geheel door veeljarige samenwerking der leden; Assen wijdt 10 Okt. e.k. haar eerste bedehuis in; Zijldijk bouwt na jarenlang sparen eene nieuwe pastorie om eerlang ook tot den bouw

van eene nieuwe kerk over te gaan. In verscheidene gemeenten, Vlissingen, Medemblik, Zeerijp, Balk, werd in dit jaar het bestaande orgel door een nieuw vervangen. Wat Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, reeds lang noodig hebben gevonden, deed dit jaar ook Aalsmeer, dat Mej. JANNEMAN aanstelde om een deel van het daar overdrukke godsdienstonderwijs te geven. In twee „kringen", Delft en Amersfoort, had doopsbediening plaats. Te Delft — Dr. JOHS. DYSERINCK geeft daar godsdienstonderwijs en maakt zich ook in andere opzichten verdienstelijk voor de opbouwing van den kring — woonde eene afvaardiging uit den kerkeraad van den Haag de aflegging van de belijdenissen bij en schreef die kerkeraad de nieuwe leden in zijn lidmatenboek. Die van Amersfoort werden te Apeldoorn als lid opgenomen. De gemeente te Hilversum deed eene poging om in de nabijliggende plaatsen Bussum, Baarn, Weesp de leden in kringen te vereenigen, uit welke een lid in den hilversumschen kerkeraad zitting zal hebben en waarin ook op vaste tijden godsdienstoefening zal worden gehouden. Dit laatste is 24 Januari en 20 Juni voor 't eerst geschied, te Bussum en te Baarn. Telkens maakte de *Zondagsbode* gewag van de oprichting van eene zondagsschool of een zangkoor, van eene vereeniging voor het steunen van behoeftigen of van zulk eene tot onderlinge godsdienstige voorlichting; ook hoe weer in eenige gemeenten gezellige samenkomsten der leden met dit laatste doel werden ingesteld. Erfstellingen, overal gebezigd om het kapitaal en dus het duurzaam bestand van de gemeente te versterken, ontvingen Uithuizen, Sint Anna-Parochie, Arnhem, Hilversum, Wolvega, misschien nog andere; de Alg. Sociëteit een mild legaat van de weduwe van Prof. HOEKSTRA. Den Haag gaf een fraai uitgevoerd adresboek zijner leden uit; 'tgeen wel niet van uitbreiding getuigt, maar wel van de opgewektheid en het verlangen om de bekendheid der leden

met elkaar en dus hunne onderlinge betrekking te bevorderen. Zoo ware misschien nog meer te noemen. In verband met het een en ander mag ik niet onvermeld laten, wat in de *Zondagsbode* van 1908/9 op bl. 10 is medegedeeld: hoe in de laatste tien jaren het getal onzer leden in aanmerkelijk hooger mate is toegenomen dan dat van de zielen en van de katechizanten in hetzelfde tijdsverloop. Wij hebben dan ook reden om de hoop te koesteren, dat de uitkomsten van de eerstvolgende tienjarige volkstelling, die aan het einde van dit jaar zal plaats hebben, voor onze kerkgemeenschap gunstiger zullen luiden dan die van de vier voorgaande. Daarbij zal misschien blijken, hoe haar betrekkelijke achteruitgang, die van 1860 tot 1900 heeft aangehouden en waarop ik in de Kroniek van den vorigen jaargang, bl. 201, heb gewezen, sedert tot staan gekomen is. Haar „betrekkelijke" achteruitgang. D. w. z. dat zij wel is waar in getalsterkte toenam, maar geenszins in evenredigheid met de toeneming van de geheele bevolking van het rijk noch ook met die van het zielencijfer der andere kerkgenootschappen.

Intusschen, bij die gunstiger teekenen uit de laatste jaren mogen wij het oog er niet voor sluiten, hoe daarnaast ook geheel andere omstandigheden, minder gunstig voor onze broederschap, blijven aanhouden en voortgaan hare werking te doen gevoelen. Nadere kennisneming van de uitbreiding en den bloei der Remonstrantsche broederschap in de laatste dertig jaren mag ons wel tot hoogschatting van hetgeen daar kerkelijks wordt tot stand gebracht en tot nadenken stemmen. Het verlies van leden, dat bij iedere kerkgemeenschap en gemeente uit den aard der zaak voortdurend voorkomt, wordt bij ons dikwijls niet, gelijk dat elders het geval is, ruimschoots opgewogen door toetreding van buiten; en dit uit oorzaken, die gemakkelijk zijn te vinden, maar waarover ik thans niet wil uitweiden. Het getal neemt

niet af van gezinnen en personen, die in „de verstrooiing" gevestigd raken. Natuurlijk, dat meer dan een van deze zich allengs nauw verbonden gevoelt aan de gemeente en den predikant van eene andere gezindte in hunne onmiddellijke nabijheid, bij wie zij voor hunne stichting en voor hunne behoefte aan kerkelijk leven bevrediging vinden. En op het terrein der verstrooiing zijn dit nog mede de gelukkigste gevallen. Wij kunnen niet anders dan ons over deze verblijden, al wordt dan ook bij hen de band met de voorvaderlijke gemeente, die veel te ver van hen af ligt dan dat zij hun veel zou kunnen bieden, veel losser. Deze oorzaak van verlies van leden vermag ook de Vereeniging voor de verstrooiden bij al haar zegenrijken arbeid aan harten en zielen niet te niet te doen. In dezelfde voor de meeste van onze gemeenten minder gunstige richting blijft de trek uit het platte land en uit kleiner plaatsen naar de grootere steden invloed oefenen. Wel komt dit, als in zulk eene grootere plaats eene gemeente is, deze ten goede: maar dan toch ten koste van andere, die daardoor worden verzwakt en voor wie dit verlies soms te bedenkelijker is, doordat zij ten gevolge van de omstandigheden, waaronder zij hare tegenwoordige inrichting hebben erlangd, reeds niet sterk staan. Meer dan ééne van haar n.l. is in eerste helft der vorige eeuw tijdens den kruistocht, toen door de Sociëteit tegen de ongestudeerde leeraren gevoerd, van een kleinen kring met een hoogst bescheiden kerkje, door liefdepredikers bediend die slechts eene kleine toelage en soms geene vaste pastorie behoefden, herschapen in eene predikantsplaats voor een man van akademische opleiding. Maar kon men haar nu al van buiten aan een traktement, aan een waardiger kerkgebouw, aan eene pastorie helpen: den soms veel te kleinen en te weinig opwekkenden werkkring, dien zij bood, tot een bevredigenden omvang brengen: dat

vermocht niemand. Nog meer klemde dit in de enkele gevallen, waarin niet een predikant voor eene noodig te bezetten plaats werd gezocht, maar omgekeerd ten behoeve van de te talrijke proponenten eene predikantsplaats werd gecreëerd. Ongetwijfeld, ook onder die omstandigheden heeft meer dan één gemeentetje zoowel de godsdienstige liefde van hare leden gewekt als welverdiende hoogschatting van buiten genoten. Er zijn er, die zich krachtig hebben ingespannen en onder de gunst van allerlei omstandigheden zich tot sterker corporatiën hebben ontwikkeld. Hier en daar heeft een predikant van groote begaafdheid, bezieling, ijver zulk eene kleine gemeente omhoog gebracht. Maar 't kon en kan toch niet uitblijven of, waar tengevolge van de bovengenoemde nadeelige invloeden de werkkring al meer inkromp, bevredigde allengs een arbeidsveld weinig meer, dat eigenlijk geene levenstaak biedt, geene taak die al de krachten van een mannenleven opeischt; en dat (soms in verband daarmee) evenmin eene bezoldiging kan geven, die aan billijke eischen voldoet. En alleen hier en daar is het mogelijk dezen misstand weg te nemen. Zoo heeft in het laatste jaar zich het gelukkig verschijnsel voorgedaan, dat twee van onze predikanten voor de werkkracht en de toewijding, die door hunne eigene gemeente lang niet ten volle in beslag worden genomen, arbeid hebben gevonden in eene naburige gemeente, hier van onze, elders van eene andere gezindte, waarin het katechetisch werk te omvangrijk bleek voor den daar gevestigden predikant.

Ik heb gemeend dit een en ander weder eens te moeten zeggen. Maar ik voeg er dadelijk bij: geen ernstig man doet niet dan weeklagen onder omstandigheden, die nu eenmaal niet anders kunnen zijn dan ze zijn. Hij legt zich bij het onvermijdelijke neêr, aanvaardt dat en waakt, dat daaronder zijne toewijding niet worde uitgedoofd noch zijne veerkracht noch zijne lust om in de gegeven positie te doen wat zijne hand vindt om te doen.

In het bovenstaande zijn reeds eenige bijzonderheden betreffende het in deze en gene gemeente voorgevallene vermeld. Daaraan valt nog het volgende toe te voegen. Te Oudebildtzijl is aan de kerk eene kerke- en katechizatiekamer aangebouwd en een torentje daarop geplaatst; 't geen tot dusver bij onze kerken alleen met de enschedeesche het geval is. Die te Oudebildtzijl is bovendien voorzien van eene klok, die als dorpsklok dienst doet. Vandaar dat ook de ingezetenen, die niet tot onze gemeente behooren, in de kosten hebben bijgedragen. De Koningin schonk f 100.—, uit overweging dat de vroegere klok bij 't luiden op den geboortedag der prinses was gesprongen. — Weer gingen verscheidene gemeenten over tot de invoering van persoonlijke avondmaalbekers. Thans zijn die reeds bij vrij wat meer dan een derde van haar in gebruik; en dat juist bij verscheidene, die meer dan éénmaal in het jaar avondmaal vieren: zie de *Zondagsbode* van 1808/9, bl. 15. Intusschen behoudt ook de overgeleverde wijze van viering warme voorstanders. Te Leeuwarden besloot men, zij het ook met eene slechts kleine meerderheid, die te blijven volgen. — Te Enschede is, een unicum in onze broederschap, een hoofdelijke omslag ingevoerd. — De Alg. Sociëteit voltooide hare reorganisatie, ten vorigen jare tot stand gekomen, zie de Kroniek in de *Bijdragen* van 1908, door de vaststelling van een nieuw reglement voor haar Bestuur. Volgens dit reglement treedt in plaats van het college van Gecommitteerde bestuurders, 'twelk gedurende de laatste twaalf jaren met de examens was belast geweest, een dergelijk college met dezelfde functiën, maar dat „commisie voor de examens" heet en slechts 14 in plaats van 22 leden telt.

In dit jaar gingen naar aanleiding van een geval van eedsweigering weder, gelijk al zoo dikwijls, stemmen op ten gunste van de afschaffing van den verplichten eed.

Op 14 September zijn eenige openbare vergaderingen met debat over dat vraagstuk gehouden. Te Amsterdam trad daarin o. a. Ds. K. Vos op; in den Haag naast anderen Mr. S. van Houten, die de volgende stellingen verdedigde:

1. De meer en meer in onze zeden doordringende persoonlijke godsdienstvrijheid eischt steeds dringender, dat de in de practijk van het recht aan de leden der doopsgezinde gemeente geoorloofde eedvervangende belofte (verklaring) worde toegestaan aan allen, die te kennen geven, in geen voor hen meer bindenden vorm van hunne gezindheid te kunnen doen blijken.

2. Het eischen van het lidmaatschap eener doopsgezinde gemeente of van eenig ander kerkgenootschap, dat het eedzweren ongeoorloofd acht, als voorwaarde om tot het afleggen eener belofte (verklaring) te worden toegelaten, steunt op geen wettelijken grond. —

Op iedere vergadering werd het onderwerp zoowel van godsdienstige als van juridische zijde toegelicht en op facultatiefstelling van eed of belofte aangedrongen. De eed veronderstelt eene biddende stemming, betoogde Van Loenen Martinet in den Haag; hij mag niet worden afgelegd, waar deze ontbreekt. Vos wees op het immoreele feit, dat soms door wie voor hun persoon ongeloovig zijn aan anderen een eed werd opgelegd, en pleitte voor geheele afschaffing, al moest men wel, zoolang het volksbewustzijn nog in den eed een waarborg van de gesproken waarheid vond, met facultatiefstelling genoegen nemen.

Van wege de Vereeniging voor de verstrooiden gingen Dss. Corn. Vis, du Buy en Heeringa als reispredikanten uit. — Het verslag van de Zendingsvereeniging luidt gunstig. Hoevele jaren achtereen onderhield zij niet meer dan vier zendelingen! Thans zijn er tien, onder wie Dr. Bervoets,

zendeling-geneesheer; en de oprichting van een centraal inlandsch ziekenhuis is verzekerd.

Moest ik in de laatste Kroniek vermelden, hoe de herleefde kerkelijke belangstelling de gedragslijn der gezindten tegenover elkander hier en daar soms minder welwillend of zelfs minder eerlijk maakte dan die tot dusver was: aangenamer is het mij bewijzen van het tegendeel te berichten. De hervormde gemeente te Grouw heeft in 't vorige jaar tijdens de vertimmering van hare kerk hare godsdienstoefeningen in de doopsgezinde gehouden. Tot aandenken daaraan schonk zij aan onze gemeente een zilveren doopbekken. Als zulke bewijzen begroet ik vooral de gevallen, waarin in eene of andere stad of dorp gemeenten of kringen van verschillend kerkgenootschap maar die in hun Christendom, nauw aan elkaar verwant of zelfs precies denzelfden zijn, in eenig opzicht samenwerken; en dit, terwijl voor 't overige iedere haar eigen weg gaat, zelfstandig blijft en administratief met de andere niet samenhangt. Nog hartelijker zou ik mij over zulke gevallen verblijden, wanneer daarin niet helaas soms het ongodsdienstig en benepen kerkisme strubbelingen veroorzaakte. „Kerkisme"; dat is de richting, die plaatselijke uitbreiding of meesterschap van eigen kerkgenootschap boven de belangen van godsvrucht en Christendom, boven de stichting van zielen en den onderlingen vrede stelt. Maar samenwerking is er gelukkig. Te Bussum kreeg de doopsgezinde kring het gebruik van de vergaderplaats van den Prot. Bond op eenige Zondagmorgens; gelijk omgekeerd onze gemeente te Wageningen op vaste Zondagen op het gewone uur haar kerkgebouw ter beschikking van de lutherse gemeente en van dien Bond stelt. In het vorige jaar berichtte ik, hoe de remonstrantsche kerkeraad te Delft met den doopsgezinden kring aldaar een contract had gesloten, volgens hetwelk de laatste ééns per maand

op het gewone uur godsdienstoefening in de remonstrantsche kerk houdt. Die kerkeraad heeft daarover in de vergadering harer Broederschap heel wat moeten hooren. In het afgeloopen jaar echter heeft hij van het centraal-bestuur dier broederschap, al was het niet zonder moeite, toestemming erlangd om dat contract te handhaven. — Ik laat hier de vraag rusten: zijn zulke afzonderlijke godsdienstoefeningen en katechisatiën ten exclusieven bate van ééne gezindte wel overal gewenscht; met name dáár, waar sinds jaar en dag het klein getal leden van die gezindte door de kerk c. a. van eene andere gezindte zijn godsdienstige en gemeentelijke behoeften bevredigd vond? Maar een *algemeen* antwoord kan natuurlijk op die vraag niemand geven. Niet alleen, dat in zulk een antwoord ieders persoonlijke neiging sterk zou meespreken. Neen, er is iets anders. Hier zal het gewenscht, d. i. bevorderlijk voor de godsdienstigheid van hen, voor wie het geschiedt, en misschien ook voor die van anderen buiten deze zijn, op die wijs kerk naast (soms: tegenover) kerk te stellen. Elders daarentegen zal er weinig uitzicht wezen, dat daardoor de wasdom der godsdienstigheid worde bevorderd, evenmin in ruimer kring als in dat eigen kringetje zelf. Alleen bij intieme lokale kennis van personen en toestanden is iemand in staat in dezen te oordeelen. Ik behoef dit gelukkig over deze dingen niet te doen. Maar wel mag ik dit zeggen. Mij blijft nog steeds het ideaal schijnen het samengaan, zooals dat tusschen Doopsgezinden en Remonstranten van c. 1730 tot c. 1850 in zwang is geweest en 'twelk ik in de *Bijdragen* van 1897, bl. 138 vgg., heb beschreven. — Voor het overige, tot de klacht over kerkisme is alleen hier en daar aanleiding; en waar in vergaderingen en in vereenigingen, in de pers en in tijdschriften samenwerking van Protestanten van verschillende gezindten bij de behartiging van godsdienstige belangen plaats vindt, daar is deze tusschen onze pre-

dikanten (en leden) en die van de zusterkerkgenootschappen in den regel even hartelijk als oprecht.

De bepalingen, door de Alg. Sociëteit in 1905 gemaakt om aan vrouwen na akademische opleiding op denzelfden voet als aan mannen de gelegenheid open te stellen van proponente en dan ook predikante te worden, zijn geen doode letter gebleven. Wij hebben aan het Seminarium thans twee vrouwelijke theologanten. Navolging heeft anders dit voorbeeld bij geen enkel ander kerkgenootschap gevonden. In dit jaar heeft de Hervormde synode een voorstel van die strekking verworpen en stemde de Remonstrantsche broederschap weder een dergelijk voorstel af; zij had dat ook twee jaren geleden gedaan. Wel stond zij aan de tot haar behoorende gemeenten toe, aan akademisch gevormde godsdienstleeraressen allerlei predikantsarbeid op te dragen, maar met uitsluiting van den predikdienst en mits die dames voldeden aan den eisch van niet tot een ander dan het remonstrantsche kerkgenootschap te behooren.

In het laatste jaar is eene vraag tot afdoening gekomen, over de beantwoording van welke ook zij, die het nauwst bij haar betrokken waren, tot dusver in onzekerheid hadden verkeerd; de vraag, aan wie het eigendomsrecht op de *Zondagsbode* in rechten toekomt en wie dus o. a., wanneer de bekwame hand, die haar tegenwoordig redigeert en nog menig jaar moge redigeeren, die taak aan een ander wenscht over te geven, een opvolger zal hebben te benoemen. Voor onze broederschap is deze zaak niet zonder gewicht. 't Geldt immers het blad, dat in, naar ik meen, 1400 (het *Doopsgezind Jaarboekje* in bij de 3000) gezinnen onder ons wekelijks stichting en leering brengt niet alleen, maar dat ook de bekendheid van onze gemeenten met elkander en met hetgeen in onze kringen voorvalt gaande houdt. Wij kunnen

er dus niet onverschillig voor zijn, wie in de toekomst zeggenschap daarover zullen hebben. Welnu, thans is en m. i.[1]) met volkomen recht uitgemaakt, dat de „Vereeniging tot het uitgeven van de Zondagsbode", wier statuten bij K. B. van 30 Nov. 1893 n°. 38, Staatscourant van 16 Jan. 1894, zijn goedgekeurd, eigenares is; zij alléén en ten volle, zonder dat iemand of eenig lichaam medezeggenschap over haar heeft. Deze Vereeniging bestond tot dusver uit slechts 3 leden, die ook wel als „commissarissen van de Zondagsbode" werden aangeduid: Dss. Lulofs, De Waard, Kielstra. Om aan wenschen, die in de Zwolsche vereeniging waren uitgesproken, te voldoen en het gevaar te voorkomen, dat het blad, wanneer niet meer dan een paar personen erover te zeggen hadden, in eenzijdige richting kon geraken, hebben die leden besloten hun getal uit te breiden en zich vier nieuwe leden te assumeeren, aan te wijzen door genoemde Zwolsche vereeniging, door de Friesche en de Groningsche sociëteit en door den Noord-Hollandschen ring. Tot dusver voldeed nog alleen de eerste aan dit verzoek; zij noodigde Ds. Veen uit zich met die taak te belasten, die dit heeft aangenomen.

Te Alkmaar is 11 Oktober het eeuwgetijde van de stichting der gemeente, eigenlijk van haar ontstaan door de samensmelting der beide oudere gemeenten, omstandig gevierd. Zij werd in eene godsdienstoefening herdacht; maar daarnaast had eene druk bezochte samenkomst plaats, waarin de geschiedenis der gemeente door Ds. Glasz werd geschetst, liederen van Hans de Ries in de door hem gecomponeerde

---

1) Met het oog op deze kwestie en op verzoek van den president-commissaris Ds. Lulofs is door mij, die in 1887 de *Zondagsbode* medeoprichtte en tot 1898 commissaris daarvan ben gebleven, de geschiedenis van het blad beschreven. Een afschrift van het stuk daarover berust bij de Vereeniging.

melodiën werden ten gehoore gebracht en het verhaal *Het vrouwtje van Gouda*, door Dr. KÜHLER in de *Bijdragen* van 1907 geplaatst en voor deze gelegenheid in eene dramatische schets bewerkt, werd ten tooneele gevoerd. — Op 25 Okt. herdacht Woudsend, gelijk op 19 Sept. 1908 Harlingen had gedaan, dat 50 jaren geleden zijn kerkgebouw was ingewijd. — Den 1sten November vierden Ds. J. F. BAKKER te Twisk en Ds. S. WARTENA te Hallum gedachtenis van hunne 40-jarige evangeliebediening. De leerrede, bij die gelegenheid door den laatste over „Ik heb geloofd: daarom heb ik gesproken", 2 Cor. 4: 13, gehouden, heeft het licht gezien. — Nog zij vermeld, dat de Heer GERRIT PONDMAN Az., de veeljarige waardige vertegenwoordiger van zijne gemeente Zaandam W.Z. in de Rijper Sociëteit, het Weduwfonds en verscheidene andere instellingen zoowel als vergaderingen, op 27 Februari zijn 40-jarigen dienst als diaken onder algemeene en warme deelneming herdacht.

Van onze emeriti-predikanten overleed 5 Nov. D. PEKELHARING, die jaren lang de gemeente Suurhuisterveen had bediend; 28 Dec. L. NOTEBOOM, die van 1852 tot 1883 te Oudebildtzijl werkzaam was; en JOH. HOEKSTRA. Deze was eerst te Wolvega leeraar, later te Huizinge (Gron.). In den tijd, dat hij daar stond, zijn kerk en pastorie dier gemeente naar Middelstum verplaatst. Na zijn emeritaat aanvankelijk te Apeldoorn gevestigd, is hij trouw zijn arbeid blijven geven aan de behartiging van de godsdienstige belangen zijner nieuwe woonplaats en heeft hij de stichting onzer gemeente aldaar krachtig bevorderd; terwijl hij aan haar gelijk aan zijne vroegere gemeenten ook door eene erfstelling heeft getoond, hoe hij harer was blijven gedenken.

Van andere mannen, die na langen en trouwen dienst aan hunne gemeente ontvielen, mogen hier genoemd JAN JACOBS

WUITE te Tjallebird, Dr. C. STOFFEL te Nijmegen, G. W. VAN DEN BOVENKAMP, een der oprichters en de eerste voorzitter van de dordtsche gemeente, en de leidsche diaken L. G. LE POOLE. Laatstgenoemde mocht het toonbeeld heeten van den vromen echt-mennisten Christen boven geloofsverdeeldheid, dien ik in eene vorige Kroniek [1]) in den persoon van wijlen PIETER VAN EEGHEN heb geteekend. LE POOLE is de samensteller van het te weinig gewaardeerde werk over de geschiedenis der leidsche gemeente en was juist begonnen aan eene geschiedenis van het Fonds voor buitenlandsche nooden, toen de dood hem overviel.

Nieuwe publicaties betreffende de geschiedenis onzer broederschap zijn slechts weinige te vermelden. In deel V van de *Bibliotheca reformatoria neerlandica* deed ik een herdruk het licht zien van eenige geschriften der vroegste en invloedrijke nederlandsche Anabaptisten, HENRICK ROL, MELCHIOR HOFFMAN, ADAM PASTOR, enz. Van de meeste dezer geschriften is uit de 16de eeuw niet meer dan één exemplaar bewaard gebleven, terwijl zij toch van groot belang zijn voor de kennis van de geestelijke atmosfeer, waarin de stichters onzer broederschap hebben geleefd. — Onze emeritus G. TEN CATE maakte in de *Zondagsbode* een aanvang met mededeelingen uit zijne rijke verzameling genealogiën van oude doopsgezinde geslachten. Meer dan ééne bijdrage danken wij weder aan den vlijt, de scherpzinnigheid, den speurzin, waarmeê Ds. K. VOS voortgaat bijzonderheden uit onze geschiedenis na te vorschen. Eerlang zullen wij zeker nog meer proeven daarvan onder de oogen krijgen. Hij heeft n.l. de

---

1) Aldaar bl. 201 vgg.. Ik herstel hier het verzuim, tot mijn leedwezen en mijne bevreemding begaan, toen ik in de rij van geslachten, daar op bl. 196 opgenoemd, den naam DE CLERCQ onvermeld liet.

vereerende uitnoodiging ontvangen en aangenomen om mede te werken aan het groote *Biografisch Woordenboek*, 'twelk onder redactie van Prof. BLOK en Dr. MOLHUIZEN verschijnen en vele deelen tellen zal. VOS zal daarin de biografiën van de Doopsgezinden leveren. In dit jaar schreef hij in het *Ned. Archief voor kerkgeschiedenis* een fraai artikel over BASTIAAN VAN WEENIGEM, den rotterdamschen oudste, die in 't laatst der 17de eeuw tegen de menniste dompeldoopers te Hamburg schreef en die geen bezwaar zag in het afleggen van een eed, 'tgeen in zijne gemeente grooten aanstoot gaf. Even scherpzinnig en onderhoudend is van zijne hand *Rembrandt's geloof* in de *Gids* van Juli. Daarin heeft VOS, overigens zeer terecht erkennend, dat de een paar jaar geleden opgedoken meening, volgens welke REMBRANDT mennist zou zijn geweest, niet meer dan eene onderstelling is, getracht deze onderstelling met tal van redenen waar te maken. Ik kan niet anders inzien of VOS' scherpzinnigheid is hier onvruchtbaar geweest. Wat hebben wij aan een betoog, dat louter op mogelijkheden is gebouwd? De daadzaak, dat geene enkele akte, geen enkel stuk schrifts van eenig geloofs- of landgenoot uit REMBRANDT's tijd van diens mennistendom gewaagt, verbiedt dit aan te nemen. En daartegen kan de ééne, bovendien verdachte, volzin van BALDINUCCI, ook door VOS weer aangehaald, geen gewicht in de schaal leggen. Aangenomen voorts, dat VOS de godsdienstigheid van den grooten schilder juist heeft geteekend, zooals deze zich uit diens werk laat afleiden: — 'tgeen ik niet beoordeelen kan, maar bij zijne kennis van dit onderwerp gaarne aanneem, — dan moet ik toch bekennen, dat zijne interpretatie van die godsdienstigheid als ware die alléén en uitsluitend doopsgezind mij wel vernuftig gevonden, maar meer gezocht dan juist voorkomt. Ik vind daarin niet veel, dat aan niemand anders dan juist aan onze 17deeeuwsche vaderen doet denken. Maar maken

wij toch niet te veel drukte over een vraagstuk van weinig gewicht? Vos zelf herinnert telkens met recht, dat het voor ons inzicht in een genie als REMBRANDT veel minder van belang is te weten uit welke gezindte hij stamde, dan welk zijn geloof, welke zijne godsdienstigheid, zijne godsdienstige voorstellingswereld was. En zoo men het een gunstig symptoon van het geestelijk leven onzer broederschap in de 17de eeuw mocht vinden, dat uit haren kring verscheidene schilders en graveurs van beteekenis zijn voortgekomen: welnu, dat dit inderdaad het geval is, ook afgezien van REMBRANDT, was al bekend genoeg. — Dat iets dergelijks ook op ander gebied voorkwam, is in de dit jaar verschenen gedeelten van Prof. TE WINKEL's *Ontwikkelingsgang der nederlandsche letterkunde* aan het licht getreden. Het moet iederen lezer daarvan wel hebben getroffen, hoe ruim in de 16de, 17de, 18de eeuw, van VAN MANDER af tot FEITAMA toe, onder onze letterkundigen de Mennisten vertegenwoordigd waren. Ik zie geene reden om uit vrees voor de verzoeking tot ijdelen familietrots aan zulke dingen geen aandacht te schenken. Ik weet anders wel, hoe het onder ons bij sommigen weinig sympathie wekte, toen Prof. SCHEFFER in HERZOG's *Real Encyclopaedie* (vertaald in de *Bijdragen* van 1882, bl. 82) om onze positie hier te lande te teekenen opmerkte, dat zulk een onevenredig groot getal ministers, kamerleden, burgemeesters toen ter tijde van onze gezindte waren. Wat zouden deze wel hebben gezegd bij wat eene week of wat geleden plaats vond, toen een man, niet maar Mennist van afkomst maar diaken in eene van onze voornaamste gemeenten, niet slechts minister werd maar de portefeuille van oorlog aanvaardde? Wij Mennisten zijn wel geheel anders geworden!

Sinds eenigen tijd wordt op aandrang van de rijksarchivarissen meer werk gemaakt van de zorg voor de kerkelijke archieven. Ook de regeering laat zich daaraan gelegen

liggen. Van het archief onzer gemeente te Middelburg is door den ambtenaar aan het rijksarchief L. Lasonder een catalogus gemaakt, die als bijlage bij het Verslag der rijksarchieven over 1906 is gedrukt. Een globale catalogus van het archief der gemeente in de Rijp is door den rijksarchivaris in Noord-Holland, den Heer C. J. Gonnet, vervaardigd. Het vorige jaar is dat van de rotterdamsche gemeente aan het rotterdamsche stadsarchief in bruikleen gegeven. Van een groot getal bescheiden is de zorgvuldige bewaring, die vroeger veel te wenschen overliet, thans verzekerd. De stadsarchivaris Dr. E. Wiersum stelde van die rijke kollektie den catalogus op, die in het gedrukte verslag van de burgerlijke gemeente over 1908 is opgenomen.

Ten slotte volge hier de opgaaf der gemeenten, waarin de tot dusver dienstdoende predikant door een ander werd vervangen. Te Wageningen deed, zooals boven is vermeld, A. J. van Loghum Slaterus 22 Nov. zijne intrede. Hij had voor die gemeente Dordrecht-Breda verlaten, die toen eerst uit een zestal (H. J. Busé, IJlst; F. J. de Holl, Medemblik; Tj. Kielstra, em. pred., Leiden; D. Kossen, Akkrum; E. Pekema, Monnikendam; R. van der Veen, Balk) E. Pekema en na diens bedanken W. Koekebakker van Zwartsluis beriepen. Deze aanvaardde in Mei zijn nieuwen werkkring. Te Workum deed 11 Okt. H. Westra intrede. Zijn opvolger in de Knijpe werd 25 Okt. M. J. Kosters Gz., die daarvoor Graft Noordeind verliet, waar nu de proponent C. Nydam werd beroepen en 6 Juni intrede deed. Op 18 Oktober deed Joh. M. Erkelens intrede te Stavoren; hij had 11 Okt. afscheid genomen van Hollum op Ameland. Daar werd hij 23 Mei vervangen door den proponent Mr. J. Loosjes; te Nes op dat eiland had 10 Januari W. Leendertz de bediening aanvaard. In den Ilp

werd B. H. Rudolphi, die 25 Okt. intrede te Veendam had gedaan, 14 Maart opgevolgd door J. Scherpenhuyzen, in wiens plaats Hoorn op Texel 13 Juni in den proponent H. Bussemaker een nieuwen leeraar erlangde. Te Twisk en Abbekerk preekte J. F. Bakker op 1 Nov., te gelijk met de herdenking van zijn 40 jarigen dienst, afscheid. Op 21 Maart verving hem D. Attema, door wiens vertrek Zijldijk vakant werd. T. J. van der Ploeg verliet 1 Nov. Heerenveen om den dienst in Zaandam O. Z. te aanvaarden. De eerstgenoemde gemeente heeft toen een zestal opgemaakt: H. Schuurmans, Giethoorn; J. Koster, Gorredijk; R. van der Veen, Balk; Th. H. van Veen, Meppel; P. Ens, Grouw; S. D. A. Wartena, Zutfen. Uit deze koos zij eerst P. Ens en na diens bedanken S. D. A. Wartena, die 't aannam en begin Okt. van Zutfen afscheid zal nemen om dat beroep op te volgen. Op Terschelling en te Witmarsum begonnen de proponenten R. D. Boersma en J. E. van Brakel hunne leeraarsbediening. Winterswijk verkoos, nadat W. Koekebakker van Zwartsluis voor het beroep had bedankt, F. C. Fleischer van Makkum. Hij deed er 6 Juni zijne intrede en staat te Makkum eerlang vervangen te worden door Jb. Hulshoff, die daarvoor Rottevalle zal verlaten. Te Monnikendam preekte E. Pekema 18 Juli afscheid om het beroep naar IJmuiden op te volgen. Te Suurhuisterveen deed F. W. W. Braak intrede; hij had 26 April Warga verlaten, daar vervangen door M. Onnes, tot 19 September te Hippolytushoef op Wieringen werkzaam. Deze gemeente beriep nu M. van der Vegte, thans te Wolvega. Te Kampen, waar H. Ens, na 36 jaren dienst emeritus geworden, 16 Mei afscheid had genomen, werd uit een zestal (E. Engelkes, Steenwijk; P. Ens, Grouw; E. Pekema, Monnikendam; R. Schuursma, Westzaan Noord; R. van der Veen, Balk; Corn. Vis Jz., de Zijpe) de laatste gekozen. Deze deed er 19 Sept. zijne

intrede. De Zijpe koos daarop L. G. Holtz, Baard, tot zijn opvolger, die dit beroep aannam. Te den Helder nam J. Keulen 31 Mei afscheid om leeraar bij het middelbaar onderwijs te worden. J. Koster, thans te Gorredijk, zal hem eerlang opvolgen. Ook H. Bakels, vroeger te Enkhuizen, thans te Sint Anna-Parochie, zal in Nov. e. k. zijne bediening nederleggen.

BESTUREN VAN SOCIËTEITEN, RINGEN, FONDSEN EN ANDERE INSTELLINGEN.

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1811

(vergadert in de laatste week van Juni en in September).

BESTUURDERS, benoemd:

BESTUURDERS IN LOCO.

Mr. H. S. v. Lennep, *Penningm.*	door	Amsterdam
Mr. J. P. Portielje	„	„
Ds. P. Feenstra Jr.	„	„
Mr. H. P. van Heukelom, *Penningm.*	„	„
Ds. W. I. Leendertz	„	„
Ds. I. H. Boeke	„	„
Dr. A. K. Kuiper	„	„
D. Rahusen	„	„
Prof. Dr. K. Kuiper	„	„
J. Zwaardemaker Cz., voor 't fonds DE VOGEL	„	„
Prof. S. Cramer, *Ondervoorzitter.*		
„ I. J. de Bussy, *Sekretaris.*		

Ds. W. Jesse Prof. Mr. W. van der Vlugt Ds. S. Lulofs Ds. V. Loosjes Mr. K. Zwaardemaker	door de gezamenlijk stemmende gemeenten.

Dr. J. G. Boekenoogen	door	Alkmaar c. s.
Ds. D. Kossen.	„	Akkrum c. s.
„ A. H. van Drooge	„	Deventer.
P. de Clercq	„	de Friesche Sociëteit.
Mr. H. Binnerts	„	„ „ „
Ds. M. L. Deenik, *Voorzitter*. .	„	„ „ „
„ Jb. van Gilse.	„	Groningen.
„ J. Craandijk.	„	Haarlem.
Dr. J. Timmer	„	„
M. H. Wijsman	„	„
Ds. J°. de Vries.	„	„
„ B. P. Plantenga	„	„
„ J. P. Smidts	„	Koog en Zaandijk.
„ P. Zondervan	„	Leeuwarden.
„ S. de Waard	„	Utrecht.
H. Boekenoogen.	„	Wormerveer.
Ds. T. J. van der Ploeg	„	Zaandam O. Z.
„ I. Molenaar.	„	Zaandam W. Z.

COLLEGE VAN CURATOREN.

Ds. I. H. Boeke.
„ P. Feenstra Jr.
„ W. I. Leendertz, *Voorzitter*.
Prof. S. Cramer, *advis. lid*.
„ I. J. de Bussy, *advis. lid, Sekretaris*.
Ds. W. Jesse.
Prof. Dr. K. Kuiper.
Ds. Jb. van Gilse.
„ S. Lulofs.
Prof. Mr. W. van der Vlugt.

} Curatoren in loco.

COMMISSIE TER UITDEELING.

Mr. H. S. van Lennep, *Voorzitter*.

Mr. H. P. van Heukelom, *Sekretaris.*
Prof. Dr. S. Cramer.
„ I. J. de Bussy.
Ds. J°. de Vries.
Mr. H. Binnerts.
Ds. I. Molenaar.
„ B. P. Plantenga.
„ M. L. Deenik.
„ S. de Waard.
J. Zwaardemaker Cz.

COMMISSIE VOOR DE EXAMENS.

Mr. H. Binnerts.
Ds. I. H. Boeke.
Dr. J. G. Boekenoogen.
Prof. I. J. de Bussy.
Prof. Dr. S. Cramer.
Ds. M. L. Deenik.
Ds. P. Feenstra Jr.
Ds. Jb. van Gilse.
Mr. H. P. van Heukelom.
Ds. W. Jesse.
Prof. Dr. K. Kuiper.
Ds. W. I. Leendertz.
Mr. H. S. van Lennep.
Ds. S. Lulofs.
Ds. I. Molenaar.
Ds. J°. de Vries.
Prof. Mr. W. van der Vlugt.

COMMISSIE TOT AANSCHRIJVING DER GEMEENTEN.

Prof. Dr. S. Cramer; Mr. H. S. van Lennep; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

COMMISSIE TOT HET JAARVERSLAG.

Prof. Dr. S. Cramer; Ds. P. Feenstra Jr.; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

COMMISSIE TOT DE PROPONENTEN.

Prof. Dr. S. Cramer; Ds. W. I. Leendertz; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

STUDENTEN:

S. H. N. Gorter . . . . . van *Nijmegen.*
J. M. Leendertz. . . . . „ *Amsterdam.*

J. A. P. Bijl . . . . . „ *Steenwijk.*
Y. Buruma . . . . . „ *Grootegast.*
J. Dirkmaat. . . . . „ *Broek op Langendijk.*
T. O. M. H. Hylkema . . „ *Utrecht.*
W. H. toe Water. . . . . „ *Oosterbeek.*
H. J. Woelders . . . . . „ *Landsmeer.*
Mej. A. Zernike . . . . . „ *Amsterdam.*

Mej. M. ten Bosch . . . . „ *Voorburg.*
J. R. de Bussy . . . . . „ *Amsterdam.*
W. Hilverda. . . . . „ *Akkrum.*
P. Keuning . . . . . „ *Leeuwarden.*
A. Schram. . . . . „ *Haarlem.*

M. A. Hylkema. . . . . „ *Groningen.*
S. J. van der Meulen . . „ *Alkmaar.*
F. Pasma . . . . . „ *Haskerdijken.*
J. L. de Wagemaker . . . „ *Amsterdam.*

J. H. van Riemsdijk . . . „ „
P. G. van Slogteren . . . „ *Groningen.*
R. Swart . . . . . „ *Haarlem.*

Het adres van Penningmeesters der Sociëteit is: Mr. H. P. VAN HEUKELOM, Vondelstraat 148; dat van den Sekretaris,

Prof. DE BUSSY, P. C. Hooftstraat 178; dat van den Commies, A. BLEEKER Jr., Singel 454.

VEREENIGING VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN,

(Haarlemsche Vereeniging) opgericht in 1860.

(vergadert om de vijf jaren, voor het eerst weder in 1910).

1. *Algemeen bestuur, tevens bestuur van de Vereeniging voor de attestatiën en van die voor de regeling der plaats van armlastigheid:* de gemeente Haarlem:

2. *Bestuur van de Vereeniging voor de Weezen en van het Weezenfonds:* de gemeente Haarlem, en door deze aangewezen: Ds. J°. de Vries, H. M. Wijsman, penningmeester, J. A. Fontein, Ds. B. P. Plantenga.

3. *Vereeniging ter behartiging van de godsdienstige belangen der Doopsgezinden in de verstrooiing:* Dss. P. Feenstra Jr., voorzitter; J. F. Bakker, Alkmaar; A. Binnerts, Haarlem; Tj. Kielstra, Leiden; W. J. van Douwen, Almeloo; B. Haga, Nijmegen; B. P. Plantenga, Haarlem, sekretaris-penningmeester.

EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE LEERAREN, opgericht 1849.

Gevestigd te Zaandam.

(Vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1914.)

Voorzitter: Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie (aftr. 1924). Sekretaris: T. J. van der Ploeg, Zaandam O. Z. (1929). Penningmeesters: . . . . . , Zaandam W. Z. (1929) en W. J. Pekelharing, Amsterdam (1914). Bestuurders van het Amsterdamsche reservefonds: D. Rahusen (1909) en Mr. W.

B. Blijdenstein (1924). Ds. A. Gerritsma (1914). J. Westerman Holstijn (1919). J. A. Zolner, afgev. van Utrecht (1924). M. Stam, afgev. van den Haag (1919). Adviseur: Mr. J. P. Portielje te Amsterdam, honorair-bestuurder.

DOOPSGEZINDE ZENDINGSVEREENIGING.

(vergadert in Juli).

BESTUUR:

Mr. H. S. van Lennep, voorzitter; Jb. Bierens de Haan, thesaurier; A. W. van Eeghen, J. W. Bianchi Nz., Ds. C. P. van Eeghen Jr., H. Brouwer, Jac. van Hoorn Gzn., Dr. A. K. Kuiper, allen te Amsterdam. Ds. B. P. Plantenga, Haarlem. V. Loosjes, Sneek. M. P. Schutte, Rotterdam. G. Hofstede, Blokzijl. G. Heeringa, Veenwouden. M. L. Hartog, Joure. H. van der Smissen, Hamburg. J. Dijck, Chortitz. H. Dirks, Gnadenfeld. Ds. W. I. Leendertz, Keizersgracht 194, Amsterdam, sekretaris.

Afdeelingen: Amsterdam, C. J. Ströer, sekretaris.
Utingeradeel, ... ,
sekretaris.
Dantumadeel, Ds. G. Heeringa, Veenwouden, sekretaris.
Ring Bolsward, Ds. J. Pottinga Hzn., Bolsward, sekretaris.
Haarlem. Ds. J°. de Vries, sekretaris.

Dienstdoende zendelingen:

P. A. Jansz, Margaredja, distrikt Mergatoehoe, postk. Djoewana (Japara), op Java.
Joh. Fast, Margaredja.

J. Klaassen, Kedoeng Pendjalin, bij Margaredja.
Nic. Thiessen, Margaredja.
Dr. H. Bervoets, zending-arts, id.
J. Siemens, id.
P. de Boer, id.; opzichter van de kolonie.
J. Thiessen, Pakanten (via Liboe Si-Kaping) op Sumatra.
D. Dirks, id.
J. Hübert, met verlof in Europa.

DE ZONDAGSBODE, DOOPSGEZIND WEEKBLAD,

opgericht 1887.

Vereeniging voor het uitgeven van de Z.: Ds. S. Lulofs, Den Haag; Ds. S. de Waard, Utrecht; Tj. Kielstra, Leiden; Ds. P. H. Veen, Middelburg; . . . .

Redacteur: Ds. P. Feenstra Jr., te Amsterdam.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1695.

(vergadert Donderdag na Pinksteren te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING.	BESTUUR.	
1910.	Ds. M. L. Deenik, sekretaris . . .	te Leeuwarden.
1910.	P. de Clercq	„ Veenwouden.
1911.	Ds. Iz. Hulshoff	„ Irnsum.
1912.	O. Dijkstra	„ Hindeloopen.
1913.	Ds. H. J. Busé.	„ IJlst.
1914.	H. W. van der Ploeg.	„ Grouw.
1915.	Ds. U. J. Reinders.	„ Dantumawoude.
1916.	G. Bierma	„ Ternaard.
1917.	Ds. J. Pottinga Hz.	„ Bolsward.

FINANCIËELE COMMISSIE:

Mr. H. Binnerts, boekhouder van het Sociëteitsfonds.
Mr. C. B. Menalda, „ „ „ Weduwfonds.
J. Koopmans, „ „ „ Emeritaatfonds.
Ds. M. L. Deenik, sekretaris.

Ring AKKRUM

(vergadert Dinsdag vóór Pinksteren).

Omvat de gemeenten Akkrum, Appelsga, Bovenknijpe, Drachten, Gorredijk en Lippenhuizen, Grouw, Heerenveen, Irnsum en Poppingawier, Joure, Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne, Tjalleberd, Warga en Wolvega.

Voorzitter: . . . . . .
Sekretaris: Ds. J. Koster.

Ring BOLSWARD,

opgericht 1840

(vergadert Woensdag vóór Pinksteren te Bolsward).

Omvat de gemeenten Baard, Balk, Bolsward, Franeker, Harlingen, Hindeloopen en Koudum, Makkum, Sneek, Stavoren en Molkwerum, Terschelling, Warns, Witmarsum en Pingjum, Workum, Woudsend, IJlst en Ytens.

Voorzitter: Ds. R. van der Veen.
Sekretaris-Penningmeester: Ds. J. Pottinga Hz.

Ring DANTUMAWOUDE

(vergadert Woensdag na Pinksteren te Hardegarijp).

Omvat de gemeenten St. Anna-Parochie, Berlicum, Dantumawoude, Hallum, Hollum op Ameland, Holwerd en

Blija, Nes op Ameland, Oudebildtzijl, Rottevalle, Surhuisterveen, Ternaard en Veenwouden.

Voorzitter: Ds. G. Heeringa.
Sekretaris: Ds. L. Reinders.
Penningmeester: Ds. H. C. Barthel.

FRIESCH STUDIEFONDS

(vergadert Woensdag na Paschen te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING.	BESTUUR:	
1910.	E. ten Cate Fennema. .	te Sneek.
1911.	P. Zondervan	„ Leeuwarden, Sekretaris.
1912.	P. de Clercq.	„ Veenwouden.
1913.	A. Prakken	„ Murmerwoude.
1914.	D. Kossen	„ Akkrum.
1915.	M. Honigh	„ Franeker.
1916.	Mr. H. Binnerts.	„ Leeuwarden, Penningm.
1917.	J. Wuite.	„ Drachten.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN-VEREENIGING.

Sekretaris-penningmeester: Ds. H. J. Busé, IJlst.

RIJPER SOCIËTEIT.

(Friesche en Waterlandsche Sociëteit in Noord-Holland, dagteekenend uit de 17de eeuw. Zij vergadert om de twee jaren, voor het eerst weder in 1911).

BESTURENDE GEMEENTEN:

Zaandam (Westzijde), voorzitter: G. Pondman Az.
Koog en Zaandijk, ondervoorzitter: J. Honig Cz., Zaandijk.
Zaandam (Oostzijde), penningmeester: S. van der Goot.
De Rijp, sekretaris: W. Spaarman Pz.

NOORD-HOLLANDSCHE RING,

opgericht 1844,

(vergadert op den tweeden Woensdag na Pinksteren).

Voorzitter: Dr. A. K. Kuiper, Amsterdam.
Penningmeester: Ds. Uiterdijk, Hoorn.
Sekretaris: Ds. J. Kooiman, Barsingerhorn.
Correspondent der Ooster-afdeeling: Ds. P. A. Vis, de Beemster.
Correspondent der Wester-afdeeling: Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie.

N.B. De oostelijke grens der Westerafdeeling begint tusschen Haarlem en Amsterdam en loopt ten oosten van de Zaanstreek (Wormer en Jisp met Graftdijk inbegrepen), ten westen van de Beemster, en weder ten oosten van Nieuwe Niedorp en Barsingerhorn naar de Zuiderzee; met dien verstande, dat Wieringen nog tot haar behoort.

WEDUWFONDS VOOR NOORD- EN ZUID-HOLLAND,

opgericht 1794,

(vergadert om de 10 jaren, voor 't eerst weder in 1914).

COMMISSARISSEN:

Ds. P. Feenstra Jr., Amsterdam, voorz.; Mr. D. A. Portielje en Mr. Chr. P. van Eeghen, Amsterdam, boekhouders; J. Fontein en Ds. B. P. Plantenga, Haarlem; Ds. I. Molenaar

en G. Pondman Az., Zaandam; Ds. A. H. van Drooge en C. A. Goldenberg C.Az., Deventer; Prof. Dr. S. Cramer, sekretaris.

ZWOLSCHE VEREENIGING.

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. B. Haga, Nijmegen. Ondervoorzitter: Ds. G. Wuite Jz., Arnhem. Sekretaris: F. Dijkema, Rotterdam.

Ring Zwolle (vergadert den derden Dinsdag in Juni). Sekretaris: Ds. H. Schuurmans, Giethoorn.

Ring Arnhem. Voorzitter: de gem. Deventer. Sekretaris: Ds. G. Wuite, Arnhem.

Ring Twente (vergadert in Juni en September). Voorzitter: Ds. P. B. Westerdijk, Enschede. Sekretaris: Ds. W. J. van Douwen, Almeloo.

De Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche ring heeft in de laatste jaren geene vergadering gehouden.

SOCIËTEIT VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN GRONINGEN EN OOST-FRIESLAND,

opgericht 1826,

(vergadert den eersten Woensdag in Juni).

BESTUUR:

Voorzitter: Dr. J. G. Appeldoorn, Emden. Penningm.: I. Klaver, Eenrum. Ds. A. de Jong, Noordhorn. Ds. J. H. van Giessen, Winschoten. Sekretaris: Jb. van Gilse, em. pred., Groningen.

WEDUWFONDS DER DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1835.

BESTUUR:

C. Leendertz, em. pred., Middelstum, voorzitter. R. U. Landweer, Groningen, 1ste boekhouder. G. Mesdag, Groningen, 2de boekhouder. Ds. S. G. Binnerts, Sappemeer. M. K. Boon, Sappemeer. G. Arkema, eerelid.

NAAMLIJST

VAN

RUSTENDE LEERAREN

MET OPGAVE VAN HUNNE DIENSTJAREN, LAATSTE GEMEENTE EN, WANNEER ZIJ NIET IN DEZE ZIJN BLIJVEN WONEN, TEGENWOORDIGE WOONPLAATS.

H. Bakels, 1895—1909, St.-Anna-Parochie; Haarlem.
P. S. Bakels, 1868—1907, Koog en Zaandijk; Haarlem.
J. F. Bakker, 1868—1908, Twisk; Alkmaar.
H. de Boer, 1857—1897, Alkmaar.
H. van Calcar, 1863—1903, Noord- en Zuidzijpe; Bloemendaal.
A. Hermz. ten Cate, 1857—1899, Oudebildtzijl; Leeuwarden.
G. ten Cate, 1851—1891, Wolvega; Doorn.
J. Craandijk, 1858—1900; Haarlem.
A. M. Cramer, 1901—1904, St. Anna-Parochie; Amsterdam.
H. Cremer. 1856—1866, Westzaan Zuid; Zutfen.
B. Cuperus, 1861—1890; Zutfen.
S. J. Dekker, 1875—1901; Zutfen.
C. R. van Dokkum, 1872—1902; Westzaan.
H. G. Doornseiffen, 1867—1902, Terhorne; Heerenveen.
Dr. Johs. Dijserinck, 1861—1902, Rotterdam; den Haag.
C. P. van Eeghen Jr., zie naamlijst der gemeenten bij Amsterdam.
H. Ens, 1873—1909; Kampen.
P. W. Feenstra, 1854—1897, Leeuwarden; Rolde.
Jb. van Gilse, 1861—1906; Groningen.
A. van Gulik, 1863—1903, Grouw; Wageningen.
M. Huizinga, 1902—1908, Nes op Ameland; Groningen.
W. Jesse, 1857—1899, Zaandam O.Z.; Amsterdam.
J. Keulen, 1894—1909, den Helder; Schiedam.
Tj. Kielstra, 1876—1901, Middelburg; Leiden.

Jb. Kuiper, 1902—1905, den Horn; Groningen.
K. de Lanoy, 1852—1890; Haarlem.
C. Leendertz, 1866—1908; Middelstum.
K. S. van der Meulen, 1863—1904, Oude en Nieuwe Niedorp; Alkmaar.
A. Mulder, 1872—1905, Leermens c. a.; Groningen.
J. van der Ploeg, 1858—1898; Veendam.
J. Schippers Jr., 1869—1880, Tjallebird; Deventer.
J. de Stoppelaar, 1879—1885, Krommenie; den Haag.
Dr. H. D. Tjeenk Willink, 1868—1873, Vlissingen; Heemstede.
J. P. van der Vegte, 1866—1904, Apeldoorn; den Haag.
A. Vis, 1860—1901; Heerenveen.
J°. de Vries, 1862—1908; Haarlem.
J. A. Wartena, 1893—1901, Winschoten; Groningen.
J. Westerman Holstijn, 1874—1908, Purmerend; Haarlem.
C. N. Wijbrands, 1877—1898, Enschede; Amsterdam.

OUDSTE DIENSTDOENDE LEERAREN.

S. G. Binnerts, Sappemeer, 11 October 1863.
S. Wartena, Hallum, 1 November 1868.
J. W. van der Linden, Harlingen, 16 October 1870.
I. H. Boeke, Amsterdam, 13 November 1870.
H. Boetje, Hengeloo, 12 Maart 1871.
W. J. van Douwen, Almeloo, 4 Juni 1871.
J. Pottinga Hz., Bolsward, 26 November 1871.
A. G. van Gilse, Zwolle, 10 December 1871.
S. Lulofs, den Haag, 1 December 1872.
P. Feenstra Jr., Amsterdam, 16 Maart 1873.
I. Molenaar, Zaandam W.Z., 2 November 1873.

VAKANTE GEMEENTEN op 1 Okt. 1909.

Sedert 1908 Middelstum en sedert 1909: den Haag tweede predikantsplaats, Monnikendam, Wieringen, Zijldijk en Zwartsluis.

St. Anna-Parochie, Baard, Gorredijk, Rottevalle en Zutfen worden welhaast vakant.

Te Heerenveen, den Helder, Makkum en de Zijpe, alle thans nog vakant, is een beroep aangenomen.

Appelsga, Emmerik, Goch, Kleef en Neustadt-Gödens kunnen geacht worden vervallen te zijn.

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN EN LEERAREN

IN

NEDERLAND

op 1 Oktober 1909 [1]).

Aalsmeer. W. Luikinga . . . . . 1906. 1907.
Aardenburg. Jb. Koekebakker . . . . . 1898. 1903.
Akkrum. D. Kossen . . . . . 1890. 1898.
Alkmaar. P. J. Glasz . . . . . 1896. 1898.
Almeloo. W. J. van Douwen . . . . . 1870. 1892.
Ameland. Zie *Hollum* en *Nes.*
Amsterdam. W. I. Leendertz. . . . . 1875. 1890.
„ P. Feenstra Jr. . . . . 1872. 1891.
„ I. H. Boeke . . . . . 1870. 1893.
„ Dr. A. K. Kuiper . . . . . 1889. 1901.
„ Vereeniging tot handhaving enzv.
C. P. van Eeghen Jr. . . . . 1881. 1893.
St. Anna-Parochie. H. Bakels . . . . . 1895 tot 1909.
Apeldoorn. E. M. ten Cate . . . . . 1893. 1904.

---

1) Het eerste jaartal duidt aan, wanneer de leeraar proponent is geworden; het tweede, wanneer hij zijne tegenwoordige standplaats heeft aanvaard. „Ber"(oepen) wil zeggen, dat hij ergens 't beroep heeft aangenomen, maar daar nog niet in dienst getreden is; „tot" met volgend jaartal 1909, dat hij eerlang den dienst in die gemeente verlaat.

Appelsga.
Arnhem. G. Wuite Jz. . . . . 1899. 1902.
Assen wordt bediend door den leeraar van *Meppel.*
Baard. L. G. Holtz . . . . . 1907 tot 1909.
Balk. R. van der Veen . . . . . 1897. 1903.
Barsingerhorn, Kolhorn en Wieringerwaard.
J. Kooiman . . . . . 1890. 1893.
Beemster (Den) en Oosthuizen. P. A. Vis. . . 1889. 1891.
Berlikum. L. Reinders. . . . . 1896. 1897.
Beverwijk. J. D. van Calcar. . . . . 1901. 1906.
Blija. Zie *Holwerd.*
Blokzijl. G. Hofstede Gz. . . . . 1891. 1903.
Bolsward. J. Pottinga Hz. . . . . 1871. 1893.
Borne. J. B. du Buy. . . . . 1893. 1902.
Bovenknijpe. M. J. Kosters Gz. . . . . 1904. 1908.
Breda wordt bediend door den leeraar van *Dordrecht.*
Broek op Langendijk. W. Banga . . . . . 1906. 1907.
Burg, Waal en Oosterend. R. Kuperus . . . 1878. 1889.
Dantumawoude. U. J. Reinders . . . . . 1896. 1899.
Deventer. A. H. van Drooge . . . . . 1897. 1902.
Dokkum (Vereenigde doopsg. en remonstr. gem.). Dr. C. D. Sax . . . . . 1902. 1907.
Dordrecht. W. Koekebakker . . . . . 1903. 1909.
Drachten en Ureterp. J. Wuite . . . . . 1898. 1904.
Edam. A. Sipkema. . . . . 1874. 1888.
Enkhuizen. S. Spaans . . . . . 1898. 1907.
Enschede. P. B. Westerdijk . . . . . 1892. 1899.
Franeker. M. Honigh . . . . . 1896. 1900.
Giethoorn. H. Schuurmans . . . . . 1893. 1894.
Goes. T. H. Siemelink . . . . . 1889. 1908.
Gorredijk en Lippenhuizen. J. Koster . . . 1897 tot 1909.
Graft (Noordeind). C. Nijdam . . . . . 1908. 1909.
Graftdijk (Oost en West). R. J. de Stoppelaar 1899. 1900.

's Gravenhage. S. Lulofs	1872.	1901.
„ Vakant.		
Groningen. F. van der Ploeg	1892.	1906.
Grouw. P. Ens	1899.	1903.
Grijpskerk. Zie *Pieterzijl.*		
Haarlem. B. P. Plantenga	1892.	1901.
„ A. Binnerts Sz.	1891.	1907.
„ Dr. C. B. Hijlkema	1895.	1908.
Hallum. S. Wartena	1868.	1897.
Harlingen. J. W. van der Linden	1870.	1884.
Heerenveen. S. D. A. Wartena	1894 ber.	1909.
Helder en Huisduinen. J. Koster	1897 ber.	1909.
Hengeloo. H. Boetje	1870.	1878.
Hindeloopen. G. A. Hulshoff	1901.	1904.
Hippolytushoef en Stroe. Vakant.		
Hollum (Ameland). Mr. J. Loosjes.	1908.	1909.
Holwerd. H. C. Barthel		1902.
Hoorn. M. Uiterdijk	1891.	1894.
Hoorn op Texel. H. Bussemaker	1908.	1909.
Horn (den) onder *Aduard.* F. F. Milatz	1903.	1905.
Huizen en Hilversum. P. Oosterbaan	1897.	1907.
IJlst. H. J. Busé		1890.
IJmuiden. E. Pekema	1904.	1909.
IJtens. A. de Vries Mzn.	1898.	1906.
Ilp (den). J. Scherpenhuyzen	1905.	1909.
Irnsum en Poppingawier. Iz. Hulshoff.	1895.	1903.
Joure. M. L. Hartog	1889.	1891.
Kampen. Corn. Vis Jz.	1896.	1909.
Knollendam en Krommeniedijk. J. F. Knipscheer	1887.	1890.
Koog en Zaandijk. J. P. Smidts	1895.	1908.
Koudum. G. A. Hulshoff	1901.	1904.
Krommenie. Dr. J. G. Boekenoogen	1880.	1885.
Leermens en Loppersum. F. ten Cate	1902.	1907.

Leeuwarden. P. Zondervan . . . . . 1888. 1892.
„ M. L. Deenik . . . . . 1892. 1897.
Leiden. Dr. W. J. Kühler . . . . . 1897. 1905.
Makkum. Jb. Hulshoff . . . . . 1902 ber. 1909.
Medemblik. F. J. de Holl . . . . . 1897. 1905.
Mensingeweer. C. C. de Maar . . . . . 1907.
Meppel. Th. H. van Veen . . . . . 1900. 1905.
Middelburg. P. H. Veen . . . . . 1893. 1907.
Middelie en Axwijk, A. van der Goot . . . 1888. 1892.
Middelstum. Vakant.
Midwolde, Beerta en Meeden. Zie *Winschoten.*
Molkwerum. J. M. Erkelens . . . . . 1905. 1908.
Monnikendam. Vakant.
Nes (Ameland). W. Leendertz . . . . . 1908. 1909.
Nijmegen. B. Haga. . . . . 1874. 1891.
Noordbroek en Nieuw-Scheemda. J. M. Vis . . 1907.
Noordhorn. A. de Jong . . . . . 1898.
Oldeboorn. P. Botke . . . . . 1881. 1890.
Oostgraftdijk. Zie *Graftdijk.*
Oudebildtzijl. R. Kuipers. . . . . 1905. 1906.
Ouddorp. K. W. Rössing. . . . . 1882.
Oude- en Nieuwe-Niedorp. D. Haars . . . . 1895. 1905.
Oude- en Nieuwe Pekela. Wordt bediend door den leeraar van *Veendam.*
Pieterzijl en Grijpskerk. A. Gerritsma . . . 1893. 1894.
Poppingawier. Zie *Irnsum.*
Purmerend. D. Pottinga . . . . . 1903. 1908.
Rijp (de). G. Fopma . . . . . 1902. 1908.
Rotterdam. F. Dijkema . . . . . 1901. 1907.
Rottevalle. Jb. Hulshoff . . . . . 1902 tot 1909.
Sappemeer en Hoogezand, S. G. Binnerts. . . 1863. 1872.
Sneek. V. Loosjes . . . . . 1878. 1890.
Stadskanaal. J. J. Heep . . . . . 1894. 1904.

Stavoren. J. M. Erkelens. . . . . 1905. 1908.
Steenwijk. E. Engelkes . . . . . 1898. 1905.
Suurhuisterveen. F. W. W. Braak . . . . . 1899. 1909.
Terhorne. A. Stiel . . . . . 1898. 1905.
Ternaard. J. G. Frerichs. . . . . 1905. 1906.
Terschelling. R. D. Boersma. . . . . 1906. 1908.
Tjallebird. U. IJ. Veenland . . . . . 1901. 1903.
Twisk en Abbekerk. D. Attema . . . . . 1906. 1909.
Uithuizen. H. Hooghiemster. . . . . 1901. 1908.
Utrecht. S. de Waard. . . . . 1878. 1894.
Veendam en Wildervank. B. H. Rudolphi . . 1900. 1908.
Veenwouden. G. Heeringa . . . . . 1899. 1902.
Vlissingen. T. H. Siemelink. . . . . 1889. 1908.
Wageningen. A. J. van Loghum Slaterus . . 1896. 1908.
Warga. M. Onnes Mz. . . . . 1905. 1909.
Warns. P. M. Heringa . . . . . 1906.
Westgraftdijk. Zie *Graftdijk.*
West-Terschelling. Zie *Terschelling.*
Westzaan op het Noord. R. Schuursma . . . 1897. 1903.
Westzaan op het Zuid. J. W. van Stuyvenberg. 1895. 1903.
Wieringen. Zie *Hyppolytushoef.*
Winschoten, Midwolde, Beerta, Meeden. J. H. van Giessen Jr. . . . . 1899. 1906.
Winterswijk. F. C. Fleischer . . . . . 1896. 1909.
Witmarsum en Pingjum. J. E. van Brakel . . 1908.
Wolvega. M. van der Vegte. . . . . 1898. 1899.
Workum. H. Westra . . . . . 1904. 1908.
Wormer en Jisp. W. P. J. van Haarst . . . 1880. 1884.
Wormerveer. H. Britzel . . . . . 1898. 1902.
Woudsend. K. Vos. . . . . 1900. 1903.
Zaandam Oostzijde. T. J. van der Ploeg. . . 1900. 1908.
Zaandam Westzijde. I. Molenaar . . . . . 1873. 1877.
Zijldijk. Vakant.

Zijpe. L. G. Holtz. . . . . 1907 ber. 1909.
Zuiderhuisterveen. Zie *Suurhuisterveen.*
Zutphen. S. D. A. Wartena . . . . . 1894 tot 1909.
Zwartsluis. Vakant.
Zwolle. A. G. van Gilse . . . . . 1871. 1890.

BUITENLAND.

Cleve. Bij *Krefeld* ingelijfd.
Emden. Dr. J. G. Appeldoorn . . . . . 1888. 1904.
Emmerik.
Frederikstadt. S. Blickensdörfer. . . . . 1879. 1899.
Goch.
Gronau. Wordt bediend door den leeraar van *Enschede.*
Hamburg—Altona. H. van der Smissen . . . 1872. 1882.
Krefeld. G. Krämer . . . . . 1904.
Leer. S. F. van der Ploeg . . . . . 1879. 1891.
Neustadt-Gödens.
Neuwied. Lic. G. Haake. . . . . 1897. 1898.
Norden. C. A. Leendertz. . . . . 1888. 1889.

Uitgaven Boekhandel en Drukkerij voorheen E. J. BRILL te Leiden:

Dr. C. SEPP, Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap, 3e druk. 1867. 8°. / 5.20

———— **Johannes Stinstra en zijn tijd.** Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw. Leiden. 1865–66. 2 dln. 8°. . . . . „ 5.90

———— **Het godgeleerd onderwijs in Nederland** gedurende de 16e en 17e eeuw. Leiden. 1873–74. 2 dln. 8°. „ 9.50

———— **Geschiedkundige nasporingen.** I—III. Leiden. 1872—75. 3 dln. 8°. . . . . „ 7.—

———— **Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming.** Leid. 1876. 8°. . . . . „ 2.25

———— **Polemische en irenische theologie.** Bijdrage tot hare geschiedenis. 2e dr. Leiden. 1882. 8°. . . . . „ 2.—

———— **Bibliographische mededeelingen.** Leiden. 1883. 8°. . . . . „ 3.25

———— **Kerkhistorische Studiën.** Leiden. 1885. 8°. „ 3.—

———— **Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers.** Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der Christelijke kerk geschreven hebben. 1886. 8°. „ 5.25

———— **Verboden lectuur.** Een drietal indices librorum prohibitorum toegelicht. 1889. 8°. . . . . „ 3.25

———— **Uit het predikantenleven van vroegere tijden.** 1890. 8°. . . . . „ 2.—

———— **Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden.** 1891. 8°. „ 3.—

De werken van Dr. C. Sepp te zamen genomen *voor* **f 20.—** *in plaats* van **f 51.60.**

SEPP en **BOETJE. Gezangen** ten gebruike in Doopsgezinde gemeenten. 3de druk. 8°. . . . . Gebonden „ 1.40

———— Bloemlezing uit de **Psalmen.** 8°. Gebonden „ —.65

———— Bloemlezing uit de **Psalmen en Gezangen,** samen in één band gebonden . . . . . „ 1.90

Vierstemmige zetting der **Gezangen** voor Orgel en Koorgezang. 18°. . . . . Gebonden „ 5.—

J. SEPP, Boek der gedachtenis aan Doopsbediening en eersten Avondmaalsgang. Bladen der herinnering Doopsgezinden Christenen aangeboden. 1895. 8°. . . . . „ —.90

Gebonden . „ 1.25

Verguld op snede . „ 1.40

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.